

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 1 (104)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

**Aibek
Sydykov**

– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)

**Akmaral
Ibrayeva**

– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)

**Zhaken
Taimagambetov**

– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)

**Zainolla
Samashev**

– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)

**Zhanat
Aimukhambet**

– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)

Ulan Umitkaliev

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Victor Merts

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Maxat Zhabagin

– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)

Ulan Bigozhin

– PhD (Kazakhstan)

Zhaxylyk Sabitov

– PhD (Kazakhstan)

Paula Dupuy

– PhD (Kazakhstan)

Kara Abdulvahap

– Doctor, professor (Turkey)

Uli Shamiloglu

– PhD, professor (USA)

Gulnara Aitpaeva

– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)

Radivojevic Miljana

– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахстанской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Археология / Archaeology / Археология

Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С.
Шығыс Қазақстандағы мезолиттік Қарасай тұрағы

Taimagambetov Zh.K., Anoin A.A., Bocharova E.N., Pavlenok G.D., Kurbanov R.N., Duvanbekov R.S.
About the Karasai mesolithic site in East Kazakhstan

Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С.
О мезолитической стоянке Карасай в Восточном Казахстане.....7

Артықбаев Ж.О., Макеев М.С., Құттыбай М.М. Ежелгі Ботай тұрғын үйі қазақ шошаласы: түрлері, қызметі, генезисі және қазіргі жағдайы

Artykbayev Zh.O., Makeev M.S., Kutybay M.M. Ancient Botai dwelling is Kazakh shoshala: types, function, genesis and current state

Артықбаев Ж.О., Макеев М.С., Құттыбай М.М. Жилище древних ботайцев - казахская шошала: виды, деятельность, генезис и современное состояние.....17

Атдаев С.Д., Маммедова Б.Ж. Түркмендердің динг мұнаралары (ХІХ ғасыр материалдары негізінде)

Atdaev S. J., Mammedova B. J. Towers-dings of the Turkmen (based on materials of the 19th century)

Атдаев С.Дж., Маммедова Б.Дж. Башни-динги у туркмен (по материалам ХІХ в.).....33

Кошман Т.В., Егінбай Ә.Е. XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ақмола музейінің палеонтологиялық жинағын құру тәжірибесі

Koshman T.V., Yeginbay A.E. Experience of creation of the paleontological collection of the Akmola museum in the 20s of the XX century

Кошман Т.В., Егінбай А.Е. Опыт создания палеонтологической коллекции Ақмолинского музея в 20-е гг. XX в.....46

Құрманиязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С.Ж. Арал маңы Қарақұмындағы жаңа зерттеулер

Kurmaniyazov Y.S., Sharapova K.A., Alseitova S.Zh. New studies of the Aral sea Karakum

Құрманиязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С.Ж. Новые исследования приаральских Каракумов.....58

Султанова А.К. Түркілердің заманауи өнеріндегі материалдық және рухани мәдениеті (Қазақстан Ұлттық музейінің бейнелеу өнері экспозициясы негізінде)

Sultanova A.K. Material and spiritual culture of Turks in the modern art (based on art exposition in National museum of Kazakhstan)

Султанова А.К. Материальная и духовная культура тюрок в современном искусстве (на основе экспозиции изобразительного искусства Национального музея Казахстана).....74

Шораев Б.К., Оспанова А.К. Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың сауда саттықтағы рөлі

Shorayev B.K., Ospanova A.K. The role of medieval cities in Kazakhstan in the Great Silk Road

Шораев Б.К., Оспанова А.К. Роль средневековых городов Казахстана в торговле на Великом Шелковом пути.....90

Молдахмет А.А. Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы Алтын орда дәуіріндегі қалалардың зерттелу тарихы

Moldakhmet A.A. The history of the study of the cities of the Golden Horde era in the lower reaches of the Syr Darya

Молдахмет А.А. История изучения городов эпохи Золотой Орды в низовьях Сырдарьи.....105

Философия / Philosophy / Философия

Кузембаева С.Е. Ою-өрнек өнерінің философиялық танымы

Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art

Кузембаева С.Е. Философское познание орнаментального искусства.....118

Бақдәулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні

Bakdaulet Zh.Zh., Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art

Бақдаулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Философские знаки и идейное значение ковровых узоров.....129

Қазақстан музейлері / Museums of Kazakhstan/ Музеи Казахстана

Алманқұлова Ж.А. Отандық тарихымыздың құнды жәдігерлері сақталған – Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі

Almankulova Zh.A. Zhambyl regional museum of local lore is a place of priceless exhibits of national history

Алманқұлова Ж.А. Жамбылский областной историко-краеведческий музей – хранилище ценных памятников нашей национальной истории.....139

Археология / Archaeology / Археология

<https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.01>

МРНТИ 03.41.91

*Таймагамбетов Ж.К.¹, Анойкин А.А.², Бочарова Е.Н.²,
Павленок Г.Д.², Курбанов Р.Н.³, Дуванбеков Р.С.¹

¹Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан

²Институт археологии и этнографии СО РАН
Новосибирск, Россия

³Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
Москва, Россия

*e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

О МЕЗОЛИТИЧЕСКОЙ СТОЯНКЕ КАРАСАЙ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье представлены результаты археологических исследований стоянки Карасай в Шиликтинской долине, проводившихся в 2023 г. Основной целью работ в 2023 году стало уточнение стратиграфии и границ распространения культурных слоев на стоянке. Подъемный комплекс артефактов по своим характеристикам был разделен на две группы. Первая соответствует индустрии, выявленной ранее на памятнике в стратифицированном залегании (слой 2 раскопа 2019 г.) и может быть отнесена к мезолитическому времени. Вторая группа по морфологическим характеристикам выглядит более древней и предварительно может быть датирована развитым верхним палеолитом, поскольку имеет определенное сходство с комплексом артефактов из шурфа № 2 (2022 г.), а также подошвы слоя 5 и кровли слоя 6 стоянки Ушбулак. Кроме того, в 2023 году была выполнена серия датировок методом оптико-люминесцентного стимулирования образцов из шурфа 2022 г., археологическая коллекция которого демонстрирует более архаичные черты. Результаты датирования, показавшие возраст около 35 тыс. л.н., подтверждают верхнепалеолитическую атрибуцию этого комплекса.

Ключевые слова: Казахстан, Шиликтинская долина, разведочные работы, верхний палеолит, мезолит, Карасай, ОСЛ-датирование.

Для цитирования: Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С. О мезолитической стоянке Карасай в Восточном Казахстане // Мадени Мұра. 2024. №1 (104). 7-16 с. (Рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.01>

Введение

В 2023 году археологическое исследование на памятнике проведено на основании договора Национального музея РК с Институтом археологии и этнографии СО РАН в рамках проекта научно-исследовательской работы последнего № FWZG-2022-0008 «Центральная Азия в древности: археологические культуры каменного века в условиях меняющейся природной среды».

Стоянка Карасай расположена в среднем течении ручья Западный (Шиликтинская долина, Восточный Казахстан), в месте его выхода в предгорную равнину, на высоком обрывистом левом берегу (рис. 1, 1).

В ходе полевых исследований, проведенных в 2019 и 2022 гг., было установлено, что Карасай – это многослойный стратифицированный археологический комплекс, включающий горизонт, датируемый мезолитом, а также еще один горизонт, предварительно отнесенный к развитому верхнему палеолиту (Павленок и др., 2021, 2022; Pavlenok et al., 2020). В 2023 году были продолжены исследования совместной археологической экспедиции.

Долина водотока в окрестностях стоянки имеет V-образный профиль, с периодическими локальными расширениями (рис.1, 3). Левый борт долины, высотой около 5 м, состоит из рыхлых отложений. Правый борт выше и круче, сложен песчаниками и алевролитами кояндиной свиты.

Материалы и методы исследования

В ходе разведочных работ на территории Шиликтинской долины в 2016–2018 гг. на месте осыпных

отложений на левом берегу ручья неоднократно производились подъемные сборы археологического материала (Павленок и др., 2021).

В 2019 году на месте концентрации материала был заложен шурф 2×1 м. Затем с целью более подробного изучения стратиграфии и характеристик распространения археологических артефактов, в южном направлении была прирезана траншея 4×1 м (рис.1, 3) (Павленок и др., 2021; Pavlenok et al., 2020). В результате исследований выделено 4 слоя. Слои 1 и 2 содержали археологический материал, слои 3, 4 были стерильны в археологическом отношении. Находки из слоя 1 относятся к неопределенному периоду в пределах эпохи палеометалла. Анализ коллекции каменных артефактов слоя 2 показал наличие развитой отжимной техники для получения микропластин и пластинок с объемных нуклеусов, а также оружийный набор, включающий микрорезцы, микроскребки и вкладыши на мелких пластинчатых заготовках, которые указывают на раннеголоценовый возраст комплекса. Абсолютное датирование культурного слоя 2 и подстилающего его слоя 3 подтверждает мезолитический возраст памятника (рис.1, 4). АТС-даты были получены для средней части и кровли слоя 2: $10\ 213\text{--}9\ 707$ кал. л.н. в интервал достоверности 95,4 % (GV-02376) по кости и $8\ 977\text{--}8\ 445$ кал. л.н. 95,4 % (GV-02375) по раковине моллюска. ОСА-дата для средней части слоя 2 имеет значение от $10\ 700 \pm 2\ 300$ л.н. до $9\ 300 \pm 2\ 200$ л.н. (Pavlenok et al., 2020). Нижняя граница возможного возраста для культурного слоя 2 ограничивается датой $13\ 700 \pm 1\ 400$, полученной по образцу, взятому из средней части литологического слоя 3.

В 2022 году были продолжены работы

по выяснению границ памятника. В 50 м от раскопа 2019 г. ниже по течению ручья, в зоне выхода ручью в долину, был заложен шурф № 2 (рис. 1, 2, 3). Исходя из облика инвентаря, было сделано предположение, что в

материалах шурфа не прослеживается прямых аналогий с индустрией слоя 2 стоянки Карасай и скорее они имеют определенное сходство с комплексами из слоя 5 стоянки Ушбулак (Павленок и др., 2022).

Рис. 1. Стоянка Карасай в Шиликтинской долине (Восточный Казахстан).
1 – карта расположения археологических объектов в Шиликтинской долине;
2 – южная стенка шурфа № 2 (2022 г.) с указанием места отбора ОСЛ-образцов;
3 – вид на стоянку с севера;
4 – стратиграфический разрез южной стенки раскопа 2019 г. стоянки Карасай, место отбора образцов на АТС- и ОСЛ-датирование (по: (Павленок и др., 2021)).

Fig. 1. Karasai site on Shilikty valley (East Kazakhstan)
1 – the map of location of archaeological objects on Shilikty valley;
2 – the southern wall of the pit No. 2 (2022) indicating the place of sampling of OSL samples;
3 – the view to the site from north;
4 – stratigraphic section of the southern wall of the 2019 excavation of the Karasai site, the sampling site for ABS and OSL dating (according to: (Pavlenok et al., 2021)).

Обсуждение

Экспонированные артефакты, обнаруженные в ходе работ 2023 года, были рассеяны в границах памятника, на склоне по левому борту ручья, где образовались несколько небольших осыпей. Основное скопление каменных артефактов было зафиксировано на участке протяженностью около 15 м, вниз по течению ручья от раскопа 2019 г. (рис. 1, 3). Осмотр территории объекта показал, что в целом сохранность стоянки удовлетворительная, часть склона в некоторых участках частично разрушена из-за вытаптывания крупным и мелким рогатым скотом.

В общей сложности коллекция подъемного материала составила 66 предметов, в том числе нуклевидные

формы – 2 экз., пластины – 3 экз., пластинки – 4 экз., отщепы – 32 экз., технические сколы – 6 экз., осколки – 5 экз. Три предмета вторичной обработкой преобразованы в орудия.

Нуклевидные изделия представлены двумя ядрищами. Первый нуклеус торцовый для микропластин (рис. 2, 1).

Ударная площадка прямая. Латерали оформлены несколькими сколами, легкая ретушь присутствует по гребню изделия. Изделие по общей морфологии можно соотнести с материалами раскопок 2019 года и подъемными сборами 2022 года. Второй нуклеус одноплощадочный, однофронтальный, сильно истощен. Технические сколы представлены четырьмя краевыми сколами, сколом с фронта нуклеуса

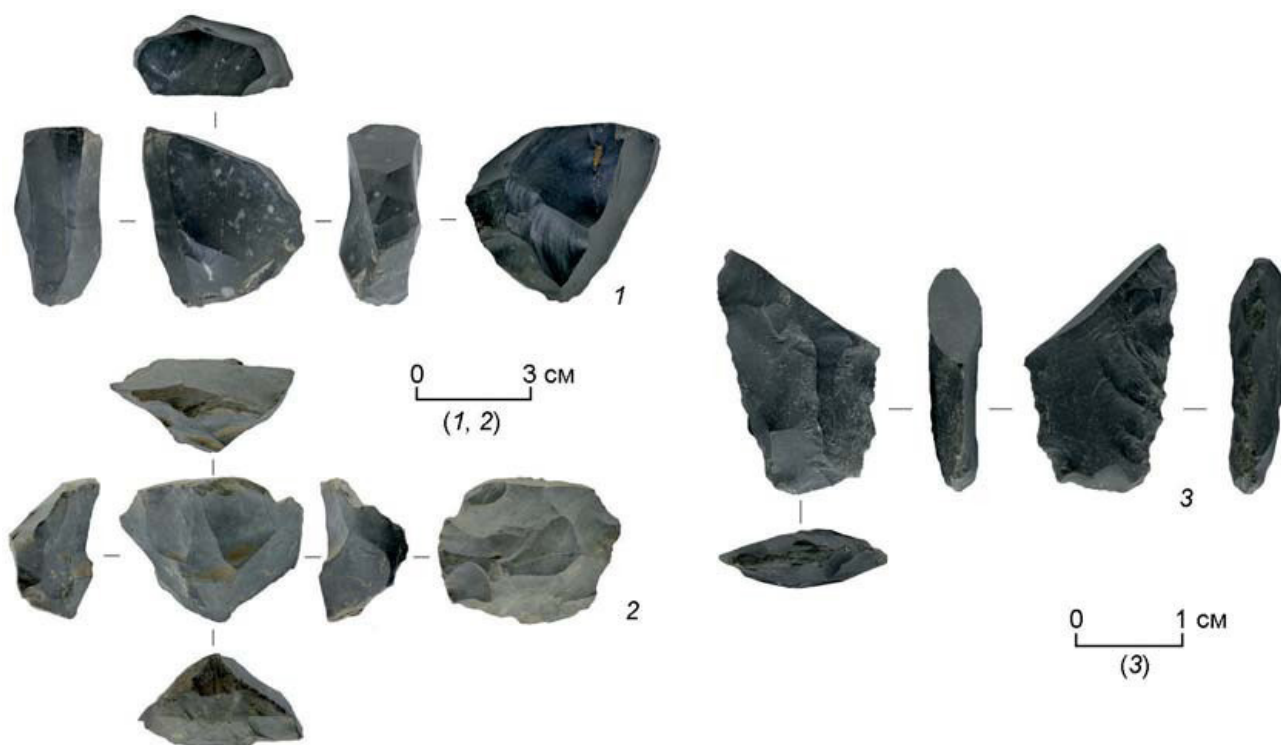

Рис. 2. Археологический материал стоянки Карасай.

1, 3 – нуклеус; 2 – базальная часть орудия.

Fig. 2. Archaeological complex of Karasai site.

1,3 – the nucleus; 2 - the basal part of the tool

для микропластин. Торцовый нуклеус и имеющиеся технические сколы соотносятся с каменной индустрией слоя 2 раскопа 2019 года.

Среди сколов преобладают отщепы средних и крупных размеров, мелкие отщепы представлены единично. Крупные отщепы в большинстве покрыты карбонатной коркой. Пластинчатые сколы представлены пластинами (3 шт.), а также фрагментами пластинок (ширина 6–11 мм). Два фрагмента пластин имеют мелкую краевую ретушь. Среди пластинчатых сколов есть одна целая массивная пластина с мелкой краевой ретушью на одной из латералей и дистальный фрагмент орудия на крупной пластине (с карбонатной коркой), которые можно соотнести к материалам шурфа 2022 г. По морфологии изделий материалы могут быть отнесены к развитому верхнему палеолиту и, скорее всего, синхронны индустриям, залегающим в подошве слоя 5 или кровле слоя 6 стоянки Ушбулак (Anoikin et al., 2019).

Типологически выраженные орудийные формы представлены ножом на крупной пластине (изделие окатано), унифасильно оформленной базальной частью орудия (рис. 2, 2) и боковым скребком на отщепе.

Подъемный материал условно можно разделить на два комплекса. Первый комплекс, в состав которого входят торцовый нуклеус для микропластин, пластинки и технические сколы, хорошо коррелируется с археологическими материалами из слоя 2 стоянки Карасай, которые датируются ранним голоценом (Павленок и др., 2022). Второй комплекс, который включает в себя крупные пластины, а также крупные отщепы с карбонатной коркой, соответствует скорее материалам из шурфа 2022 г.

и может быть отнесен к развитому верхнему палеолиту.

С целью уточнения границ распространения культуросодержащих слоев в прошедшем году на Карасея были проведены рекогносцировочные раскопочные работы. На бровке левого борта ручья, в 10 м ниже по течению от раскопа 2019 г., был заложен шурф-врезка № 3, 1,0 × 1,5 м (см. рис. 1, 3). Тесто определялось наличием концентрации подъемного материала. В целом полученный на шурфе стратиграфический профиль хорошо соотносится с разрезом южной стенки раскопа 2019 г. и шурфа 2022 г. Сводный разрез включает следующие подразделения (сверху вниз).

Слой 1. Современная почва. Площадь поражения деятельностью землероев до 80 %. Точность – 0,1–0,15 м.

Слой 2. Супесь средняя светло-серая (белесая), плотная, с вкраплениями карбонатов. Площадь поражения деятельностью землероев до 50 %. Точность – 0,5 м.

Слой 3. Супесь средняя коричневая, плотная, однородная. Точность – 0,15 м.

Слой 4. Щебнистый горизонт с супесчаным заполнителем коричнево-серого цвета. Вскрытая мощность до 0,2 м.

В шурфе зафиксировано два уровня залегания фаунистического и археологического материала. В слое 1 обнаружены фрагмент трубчатой кости и отщеп. В кровле слоя 2 – двифронтальный (один фронт со встречным скальваем), ортогональный, трехплощадочный нуклеус для отщепов (рис. 2, 3) и крупный скол. Талое количество артефактов затрудняет хронологическую атрибуцию комплекса, однако, основываясь на стратиграфических условиях залегания

и морфологии нуклеуса, можно предположить, что слой 2 шурфа № 3 скорее всего имеет аналогии с материалами слоя 2 стоянки Карасай. Продолжение работ на этом участке позволит проводить такие аналогии более аргументировано.

Результаты

Археологические исследования требуют точных методов датирования для определения возраста артефактов и вмещающих их отложений. В 2022 году на стоянке Карасай, в шурфе № 2 было отобрано два образца для ОСЛ- датирования из средней части и подошвы слоя 2. ОСЛ-датирование отложений выполнено в Скандинавской люминесцентной лаборатории Risø Орхусского Университета, Дания.

Результаты ОСЛ-датирования для образцов из стоянки Карасай рассчитаны по полевому шпату. Для средней части слоя 2 они имеют значения возраста от $35,7 \pm 1,7$ тыс. л.н. (по кварцу $33,2 \pm 2,8$ тыс. л.н.). Возраст для подошвы слоя 2 $35,1 \pm 1,8$ тыс. л.н. (рис.1, 2) Эти даты хорошо согласуются с ОСЛ-датой слоя 5.2 – $32,3 \pm 1,9$ тыс. л.н. и датами, полученными для слоя 6.2 стоянки Ушбулак – $35,0 \pm 2,1$ тыс. л.н. (ОСЛ) и 39 049–36 330 л.н. (УМС, кал. л.н. (InCal 20)) (Курбанов и др., 2021). Эти даты дополняют уже имеющуюся хронологию стоянки Карасай принципиально новыми данными. Ранее нижний возраст стоянки Карасай ограничивался возрастом $13\,700 \pm 1400$ лет (рис. 1, 4). Различия в возрасте отложений на разных участках стоянки, вероятно, можно связать с особенностями деятельности ручья. Вероятно, на участке, где расположен

шурф №2, отложения, зафиксированные выше по ручью при раскопках 2019 г., были размыты и переработаны водотоком. Дальнейшее геологическое изучение стоянки позволит сделать вывод о строении левого борта ручья Западный более обоснованным.

Выводы

Новые находки на Карасе, как в стратифицированных условиях, так и в поверхностном залегании, представляют собой несколько комплексов артефактов, которые характерны как для мезолитической индустрии памятника (Pavlenok et al., 2020), так и для группы более древних артефактов, которые синхронны индустриям, залегающим в подошве слоя 5 или кровле слоя 6 стоянки Ушбулак (Anoikin et al., 2019). Совместно с новыми данными абсолютной хронологии эти находки уточняют временные рамки заселения Шиликтинской долины в периоды верхнего палеолита и позволяют рассматривать стоянку Карасай как многослойный объект, отражающий разные этапы заселения этой территории древним человеком, что представляет собой редкость в региональном контексте.

Материалы стоянки Карасай и данные абсолютного датирования указывают на то, что территория Шиликтинской долины была обитаема на протяжении длительного периода времени, о чем демонстрируют материалы стоянки Карасай, которые подразделяются на два комплекса: развитого верхнего палеолита и мезолита. Последний выделен на территории Шиликтинской долины впервые.

Литература

1. Anoikin A.A., Pavlenok G.D., Kharevich V.T., Taimagambetov Zh.K., Shalagina A.V., Gladyshev S.A., Ulyanov V. A., Duvanbekov R.S., Shunkov T. V., 2019. Ushbulak – A New Stratified Upper Paleolithic Site in Northeastern Kazakhstan. // *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. Vol. 47, N 4. P. 16–29.
2. Курбанов Р.Н., Янина Т.А., Тюррей Э.С., Семиколенных Д.В., Свистунов Т.И., Штыркова Е.И., 2019. Возраст карангатской трансгрессии Черного моря. // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. география*. № 6. С. 29–40.
3. Павленок Г.Д., Бочарова Е.Н., Харевиц В.Т., Такаров С.С., Папин А.Д., Таймагамбетов Ж.К., Дуванбеков Р.С., Танскова Е.А., Анойкин А.А., 2022. Разведочные работы в Шиликтинской долине (Восточный Казахстан) в 2022 году. // *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий*. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. Т. 28. С. 222–228.
4. Павленок Г.Д., Гладышев С.А., Ульянов В.А., Бочарова Е.Н., Курбанов Р.Н., Кулик Н.А., Таймагамбетов Ж.К., Анойкин А.А., 2021. Мезолит Восточного Казахстана (по материалам стоянки Карасай). // *Stratut plus. Археология и культурная антропология*. № 1. С. 301–318.
5. Курбанов Р.Н., Ульянов В.А., Анойкин А.А., Павленок Г.Д., Семиколенных Д.В., Харевиц В.Т., Таймагамбетов Ж.К., Тюррей Э.С., 2021. Первая люминесцентная хронология начального верхнего палеолита Восточного Казахстана (по материалам стоянки Ушбулак). // *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География*. № 5. С. 131–148.
6. Pavlenok G., Bocharova E., Gladyshev S., Ulyanov V., Tarkovskiy G., Kharevich V., Taimagambetov Zh., Anoikin A., 2020. The Karasai site: The first stratified Mesolithic assemblage in eastern Kazakhstan. *Archaeological Research in Asia*. Vol. 25. doi: 10.1016/j.ara.2020.100249
7. Turray A.S., Thomsen K.J., Tasuda N., Buylaert J.P., Jain T., 2012. Identifying wellbleached quartz using the different bleaching rates of quartz and feldspar luminescence signals. // *Radiation Measurements*. Vol. 47. P. 688–695.

References

1. Anoikin A.A., Pavlenok G.D., Kharevich V.T., Taimagambetov Zh.K., Shalagina A.V., Gladyshev S.A., Ulyanov V. A., Duvanbekov R.S., Shunkov T. V., 2019. Ushbulak – A New Stratified Upper Paleolithic Site in Northeastern Kazakhstan. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, Vol. 47, N 4. Pp. 16–29.
2. Kurbanov R.N., Yanina T.A., Turray A.S., Semikolennykh D.V., Svistunov T.I., Shtyrkova E.I., 2019. Vozrast karangatskoj transgressii Chernogo morya. [The age of the Karangat transgression of the Black Sea]. // *Vestnik Moskovskogo un-ta. Seriya 5. Geografiya*. Vol 6. Pp. 29–40.[in Russian]
3. Pavlenok G.D., Bocharova E.N., Kharevich V.T., Takarov S.S., Papin A.D., Taimagambetov Zh.K., Duvanbekov R.S., Tanskova E.A., Anoikin A.A., 2022. Razvedochnye raboty v Shiliktinskoy doline (Vostochnyj Kazakhstan) v 2022 godu [Archaeological Survey at Shylikty Valley (Eastern Kazakhstan)] // *Problemy archeologii, etnographii, antropologii Sibiri i sopredelnykh territorij*. Novosibirsk: IAET SB RAS. Vol. 28. Pp. 222–228.[in Russian]

4. Pavlenok G., Gladyshev S., Ulyanov V., Bocharova E., Kurbanov R.N., Kulik N.A., Taimagambetov Zh., Anoikin A., 2021. Mezolit Vostochnogo Kazakhstana (po materialam stoyanki Karasai) [The Mesolithic of the Eastern Kazakhstan (Based on the Karasai Site materials)]. Stratum Plus. Archeologiya i kulturnaya antropologiya. Vol. 1. Pp. 301–318. [in Russian]
5. Kurbanov R.N., Ulyanov V.A., Anoikin A.A., Pavlenok G.D., Semikolennykh D.V., Harevich V.T., Taimagambetov Zh.K., Turray A.S., 2021. Pervaya lyuminescentnaya chronologiya nachalnogo verhnego paleolita Vostochnogo Kazakhstana (po materialam stoyanki Ushbulak) [The first luminescent chronology of the initial Upper Paleolithic of Eastern Kazakhstan (case study of the Ushbulak archaeological site)]. // Vestnik Moskovskogo un-ta. Seriya 5. Geographiya. Vol 5. Pp. 131–148. [in Russian]
6. Pavlenok G., Bocharova E., Gladyshev S., Ulyanov V., Tarkovskiy G., Kharevich V., Taimagambetov Zh., Anoikin A., 2020. The Karasai site: The first stratified Mesolithic assemblage in eastern Kazakhstan. // Archaeological Research in Asia. Vol. 25. DOI:10.1016/j.ara.2020.100249
7. Turray A.S., Thomsen K.J., Tasuda N., Buylaert J.P., Jain T., 2012. Identifying wellbleached quartz using the different bleaching rates of quartz and feldspar luminescence signals. // Radiation Measurements. Vol. 47. pp. 688–695.

***Таймагамбетов Ж.К.¹, Аноикин А.А.², Бочарова Е.Н.²,
Павленок Г.Д.², Курбанов Р.Н.³, Дуванбеков Р.С.¹**

¹Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
Астана, Қазақстан

²РФА СБ Археология және этнография институты
Новосибирск, Ресей

³М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті
Мәскеу, Ресей

*e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕЗОЛИТТІК ҚАРАСАЙ ТҰРАҒЫ

Аннотация. Мақалада 2023 жылы Шілікті алқабындағы Қарасай аумағында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері ұсынылған. 2023 жылы жүргізілген зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – аймақтағы мәдени қабаттардың стратиграфиясы мен таралу шекарасын нақтылау болып табылады. Артефактілер кешені белгілеріне қарай екі топқа бөлінді. Біріншісі, аймақтағы бұрын анықталған стратификацияланған салаға сәйкес келеді (2019 жылғы қазбаның 2 қабаты) және оны мезолит дәуіріне жатқызуға болады. Екінші топ, морфологиялық белгілері жағынан салыстырмалы түрде ерте кезең деген болжам жасалды және жоғарғы палеолитке жатқызуға болады, себебі Үшбұлақ тұрағының 6-қабатының төбесі және 5-қабатының ең төменгі бөлігі №2 қазбадан (2022 ж.) алынған артефактілер кешенімен белгілі бір ұқсастығы бар екені анықталды.

Сонымен қатар, 2023 жылы 2022 жылғы қазбасынан алынған үлгілер

үшін оптикалық-люминесцентті стимуляция әдісін қолдану арқылы бірқатар мерзімдеме жұмыстары жүргізілді, олардың археологиялық жинағы архаикалық ерекшеліктерге ие екенін көрсетті. Мерзімдеме нәтижелері бұл кешеннің жоғарғы палеолиттік атрибуциясы екендігін және шамамен 35 мыңжылдыққа жататынын дәлелдеп отыр.

Кілт сөздер: Қазақстан, Шілікті алқабы, барлау жұмыстары, жоғарғы палеолит, мезолит, Қарасай, ОСЛ - мерзімдеме.

Дәйексөз үшін: Таймагамбетов Ж.К., Аноикин А.А., Бочарова Е.Н., Павленок Г.Д., Курбанов Р.Н., Дуванбеков Р.С. Шығыс Қазақстандағы мезолиттік Қарасай тұрағы // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 7-16 б. (Орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.01>

***Taimagambetov Zh.K.,¹ Anoikin A.A.², Bocharova E.N.², Pavlenok G.D.², Kurbanov R.N.³, Duvanbekov R.S.¹**

¹National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan

²Institute of Archeology and Ethnography SB RAS
Novosibirsk, Russia

³Moscow State University. M.V. Lomonosov
Moscow, Russia

*e-mail: zhaken.taimagambetov@gmail.com

ABOUT THE KARASAI MESOLITHIC SITE IN EAST KAZAKHSTAN

Abstract. The article presents the results of archaeological studies of the Karasai site in the Shylikty Valley conducted in 2023. The main goal of the work in 2023 was to clarify the stratigraphy and boundaries of the distribution of cultural layers in the site. The lifting complex of artifacts was divided into two groups according to its characteristics. The first group corresponds to the industry identified earlier on the monument in a stratified occurrence (layer 2 of the excavation in 2019) and can be attributed to the Mesolithic period. The second group looks more ancient in morphological characteristics and can be tentatively dated to the developed Upper Paleolithic, since it has certain similarities with the complex of artifacts from pit No. 2 (2022), as well as the soles of layer 5 and the roof of layer 6 of the Ushbulak site. In addition, in 2023, a series of dating was performed using optical-luminescent stimulation of samples from the 2022 pit, the archaeological collection of which shows more archaic features. The dating results, which showed an age of about 35 thousand years old, confirm the Upper Paleolithic attribution of this complex.

Keywords: Kazakhstan, The Shilikty valley, exploration, Upper Paleolithic, Mesolithic, Karasai, OSL dating.

For citation: Taimagambetov Zh.K., Anoikin A.A., Bocharova E.N., Pavlenok G.D., Kurbanov

R.N., Duvanbekov R.S. About the Karasai Mesolithic site in East Kazakhstan // Madeni mura. 2024. №1 (104). 7-16 p. (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.01>

Сведения об авторах:

1. **Таймагамбетов Ж.К.**, доктор исторических наук, профессор, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан
2. **Анойкин А.А.**, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Россия
3. **Бочарова Е.Н.**, младший научный сотрудник, Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Россия.
4. **Павленок Г.Д.**, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, Институт археологии и этнографии СО РАН, Новосибирск, Россия.
5. **Курбанов Р.Н.**, кандидат географических наук, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва, Россия
6. **Дуванбеков Р.С.**, магистр, старший научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

Авторлар туралы мәлімет:

1. **Таймагамбетов Ж.К.**, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан.
2. **Анойкин А.А.**, тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА СБ Археология және этнография институтының жетекші ғылыми қызметкері, Новосибирск, Ресей.
3. **Бочарова Е.Н.**, РҒА СБ Археология және этнография институтының кіші ғылыми қызметкері, Новосибирск, Ресей.
4. **Павленок Г.Д.**, РҒА СБ Археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, Новосибирск, Ресей.
5. **Курбанов Р.Н.**, география ғылымдарының кандидаты, Мәскеу мемлекеттік университеті. М.В. Ломоносов, Мәскеу, Ресей.
6. **Дуванбеков Р.С.**, магистр, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Information about the authors:

1. **Taymagambetov Zh.K.**, Doctor of Historical Sciences, Professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
2. **Anoykin A.A.**, candidate of Historical Sciences, leading researcher, Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russia.
3. **Bocharova E.N.**, junior researcher, Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russia.
4. **Pavlenok G.D.**, candidate of Historical Sciences, senior researcher, Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, Novosibirsk, Russia.
5. **Kurbanov R.N.**, candidate of Geographical Sciences, Moscow State University. M.V. Lomonosov, Moscow, Russia.
6. **Duvanbekov P.S.**, master, senior researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

FTAMP 03.41.91

Артықбаев Ж.О.¹, *Макеев М.С.², Құттыбай М. М.²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

²«Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы
Саумалкөл, Қазақстан

*e-mail: mara_25_90@mail.ru

ЕЖЕЛГІ БОТАЙ ТҰРҒЫН ҮЙІ ҚАЗАҚ ШОШАЛАСЫ: ТҮРЛЕРІ, ҚЫЗМЕТІ, ГЕНЕЗИСІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа. Мақалада Ботай мәдениетіне қатысты 1980 жылдан бастап зерттеліп келе жатқан Ботай тұрғын үйі мен қазіргі кезде қазақ даласында сақталып қалған қазақ шошаласына салыстырмалы тұрғыда зерттеу жасалынған. Қазақ шошаласы мен Ботайлық тұрғын үй ұқсас болып келеді. Ботай мәдениетінде пайда болған Ботай тұрғын үйі қазақ киіз үйінің прототипі болуына негізгі бір дәлелі - қазақ шошаласы. Зерттеу барысында шошала Еуразия алқабындағы тұрғын үйдің, соның ішінде киіз үйдің генезисінде айрықша қызмет атқарғандығы және қазақ шошаласы ғасырлар бойы сақталып келген ежелгі Ботай тұрғын үйлері деп айтуға ғылыми негіз бар екендігі анықталды. Ботайлықтардың тұрғын үйлері 1980 жылы Ботай қонысы ашылғаннан бастап көптеген ғалымдардың негізгі зерттеу объектісіне айналған болатын. Ботай мәдениеті өзінің алты қанатты тұрғын үйлерімен әйгілі. Ботай тұрғын үйінің түпнұсқасы бүгінгі күнге дейін сақталмағандықтан Ботай тұрғын үйінің эксперимент түрлері өте көп. Мақалада бірнеше мыңжылдықтардың арасын жалғаған тарихы бар Ботай мәдениеті мен Ботай тұрғын үйлері туралы, шошала сөзінің шығу этимологиясы және Ботай ғылыми-эксперименталды тұрғын үй кешені туралы кең көлемде ақпарат ұсынылған.

Кілт сөздер: Ботай, археология, тұрғын үй, энеолит, шошала

Дәйексөз үшін: Артықбаев Ж. О., Макеев М. С., Құттыбай М. М. Ежелгі Ботай тұрғын үйі қазақ шошаласы: түрлері, қызметі, генезисі және қазіргі жағдайы // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 17-32 б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.02>

Кіріспе

Біздің ата-бабаларымыздың заманында күнделікті қолданыста болған қазақи этнографиялық дүниелер қазіргі таңда қолданыстан шығып, жойылу үсінде. Бірнеше мың жыл Еуразияның орталық алқабын мекендеген, қоғам дамуына тікелей әсер етіп отырған қазақ өркенитенің негізгі құндылықтарын сақтау, оны насихаттау бүгінде өзекті тақырыптардың бірі. Заманның соңынан ілескен жақсы, бірақ осы орасан жылдамдыққа ілесеміз деп біз өзіміздің мыңдаған жылдар бойы тіршілігімізге жаратып келген материалдық және рухани құндылықтарымызды керексіз ету, жадыдан шығару ұлт үшін үлкен қауіп десек болады. Осындай мәдени мұрамыздың бірі, бірнеше мың жылдардың арасын жалғаған тарихы бар Ботай мәдениеті мен Ботай тұрғын үйлерін ғылыми негізде зерттеу өз маңыздылығын арттырып отыр.

Ботай мәдениеті Солтүстік Қазақстан облысы Айыртау ауданында орналасқан энеолит дәуіріне жататын және дүние жүзіне жылқыны алғаш қолға үйреткен, сүтінен қымыз жасаған ежелгі, әрі әлемге әйгілі қоныстардың бірі. Сондай-ақ, Ботай мәдениеті өзінің алты қанатты тұрғын үйлерімен әйгілі. 1980 жылы Ботай қонысы ашылғаннан бастап көптеген ғалымдардың зерттеу объектісіне айналып келеді. Ботай тұрғын үйінің түп нұсқасы бүгінгі күнге дейін сақталмағандықтан эксперимент түрлері өте көп кездеседі. Әр жылда ғалымдар өз тұжырымдарын еңгізіп, Ботай тұрғын үйі алты, сегіз, он екі қанаты болды, бірақ барлық эксперимент түрінде салынған тұрғын үйлер жел, қарға қолайсыз ауа райына төзімсіз болды. Қазіргі кезде қазақ даласында кездесетін алты

қырлы шошала әуел баста біздің арғы замандағы ата-бабаларымызға баспана болған, бергі замандағы ата-аналарымыз үшін шаруашылық тұрмысында кеңінен толданылған баспана түрі болып табылады. Ботай тұрғын үйі негізіндегі қазақ шошаласының түрлері мен генезисін және қазіргі жағдайын ғылыми негізде зерттеу қазақ этнографиясы үшін өзекті зерттеудің бірі.

Материалдар мен әдістер

Тарихи-библиографиялық және құжаттар мен материалдарды сараптау арқылы ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тақырыпқа қатысты құжаттар мен тың материалдарды анықтау мақсатында осы аймаққа тән тұрғын үй орындары мен зерттеуге алынған аймақтағы археологиялық мұра объектілерінің орналасуының жалпы көрінісіне мұрағаттық, библиографиялық материалдар негізінде талдау жасалынды.

Шошала туралы мәліметтер мен зерттеулер жоққа тән. Зерттеу барысында қазақ этнографиясы саласындағы еңбектерді ақтарып бір ғана кітаптан құнды мәліметтерді кездестірдік. Бұл ұлт мәдениетінің жанашыры болған атақты мемлекет қайраткері Ө. Жәнібековтың «Жолайрықта» кітабы. Зерттеуші шошалаға сипаттама бере келе, оның қазақ жерінің әр өңірінде әр түрлі құрылыс материалынан «шымнан, қамыстан, қамкесектен, қыштан, тақтатастан» тұрғызылған, тек Ақмола, Атбасар, Құсмұрын, Жетікөл сияқты бұрын орманды-далалы болып келген аудандарда бес қабырғалы етіліп қиыстырылып жасалатынын, ағаш шаңырағы түндікпен, кіріп-шығатын ойығы-киіз есікпен жабылатын

- деп, баяндайды. Ө. Жәнібековтың пікірінше шошала «қазаққа тән тұрақты мекенжайдың ең көне нұсқасы» (Жәнібеков, 1995: 40). Бізде өз зерттеуімізде шошала қазақ жеріндегі адамзат баласы мекен еткен ең көне баспана деген пікірге келісеміз.

Шошалаға қатысты көлемді зерттеу жұмысының бірі Шығыс Қазақстан облысы Сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафттық музей-қорығының қазақ этнографиясы бөлімінің меңгерушісі М.С. Қабдоллаевтың «Шығыста сақталған қазақ баспанасының бір түрі- тошала» атты мақаласы (Қабдоллаев, 2019: 42-45) М.С. Қабдоллаев зерттеуінде Шығыс Қазақстан аумағында шошаланы «тошала» деп атайтұғынын ескерте келе 2018 жылы ШҚО Күршім ауданында этнографиялық экспедиция кезінде көрген екі түрлі шошаланы сипаттайды. Оның біріншісі «шарбақ шошала» (шарбақ үй) қабырғасы шыбықпен тоқылған сегіз тірек ағаштан жасалған. Бұл бөренелер қабырғаны да, төбесін де ұстап тұрады. Есігі ағаш, пеш кіре берісте орналасқан. Төбенің оң жағында түтін шығатын дөңгелек тесік бар. Шошаланың іші-сырты сары балшықпен сыланған, ішкі қабырғалары ақталған. Екінші шошаланың қабырғасы саманнан қаланып салынған. Төбесі ағаштардан кесіп қиюластыру арқылы конус пішінімен жасалған. Оның бетін қамыспен жауып, үстінен қыста жылы болу үшін сары балшықпен сыланған. Қабырғалары іші-сыртынан сыланған, ішкі қабырғалары өмір сүруге қолайлы болу үшін ақталған. Төбесінде жарық түсуге төртбұрыш пішінді түндік жасалған. Кіреберісте сол жақта тіктартпа (тіккөмей) пеш бар. Бұл шошалар Қазақстан жерінде 1950 жылдары салынып бүгінгі күнге дейін

жеткен.

Қазақстан өз алдына тәуелсіздік алып, дербес мемлекет болған уақыт аралығында археология ғылымы өз алдына жаңа қарқынмен жылжы бастады. Соның ішінде Ботай мәдениетін зерттеуде отандық ғалымдардан өзге, шетелдік зерттеушілерде белсене атсалыса зерттеп келеді. Ботайлықтардың тұрғын үйлері қазіргі кезге дейін сақталып келген Қазақ шошаласына тікелей байланысы бар екені анық.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығы 2018 жылы құрылғаннан бастап Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 21 наурыздағы № 279 қаулысымен «Ботай қонысы» археологиялық ескерткіші мемлекеттік қорғауға алынды.

Музейдің негізгі қызметі – тарихи-мәдени мұра нысандарын қорғау және сақтау мақсатында ғылыми-зерттеу, мәдени-білім және туристік қызметтерді ұйымдастыру ғана емес, Қазақстанның тарихи және рухани ескерткіштерін зерттеп, сақтау болып табылады.

Ботай қонысындағы соңғы зерттеулердің арқасында 6000 жылдан астам уақыт бұрын Қазақстанның ежелгі тұрғындарында болған әлеуметтік-экономикалық және дүниетанымдық контексттердің жоғары деңгейі туралы айтуға мүмкіндік беретін маңызды нәтижелер алынды. В. Ф. Зайберттің пікірінше, бұл адамдар-алғашқы жылқышылар, олар экожүйені тиімді пайдалану дағдысын меңгеріп қана қоймай, сонымен қатар күрделі архитектуралық құрылыстарды салуға да бел буды. Оның дәлелі ретінде Ботайдың

ежелгі архитектуралық мәдениетін негізге ала отырып, ғалымдармен бірлесе отырып жасалған ботайлықтардың тұрғын-үйлерінің эксперименталды макетін тілге тиек етуге болады. Мамандар тек сыртқы келбетін ғана емес, сонымен қатар тұрғын үй интерьерінің элементтерін де қалпына келтірді. Бұл тұрғын үй, сондай-ақ ботайлықтардың басқа да шаруашылық және діни ғимараттарының макеттері мемлекеттік бағдарламалардың басқа ғылыми нәтижелерімен бірге еліміздің ежелгі тарихының аса маңызды беттерін баяндайтын ашық аспан астындағы тағы бір бірегей Қазақстандық брендке айналатыны сөзсіз (Зайберт, 1985: 3-17).

Шошала қазақ ұлан-ғайыр даласында түгел тараған баспанының түрі, оның кейбір түрлері Қазақстанға көршілес аймақтарда да кездеседі, бірақ әр жерде құрылыс материалдарына байланысты шошаланың аймақтық ерекшеліктері көп. Мысалы, шошаланың қабырғалары, төбе жағы әр түрлі құрылыстарымен ерекшелінеді, солтүстік өңірде ағаштан бұрап (сруб түрінде, жергілікті қазақтар «ағаштан қиып» деп те айтады) алты, не сегіз қырлы болып жасалады. Қазақ жерінің оңтүстік және оңтүстік шығыс өңірлерінде талдан тоқылған шошала жиі қолданылған. Ол үшін биік сырықтар тік етіліп қойылады да, олардың арасы талмен тоқылып бекітіледі. Қазақстанның орталық бөлігінде ағаштын аздығынан шошаланың қабырғалары көбінесе тастан қаланады да жоғарғы жағы шошақ түрінде ағашпен жабылады. Қазақ жерінің оңтүстігінде кей жағдайда шошала қам кесектен салынады немесе шошала аралас құрылыс материалдарынан жасалады, мысалы негізгі ірге тастан, саман кірпіштен қаланса, жоғарғы жағы ағаштан т.б.

Шошаланың барлық түріне ортақ бір ерекшелігі қабырғаларының іші-сырты балшықпен сыланып, жоғарғы жағының шыммен жабылуы. Бұл шошала ішінде қоңыр салқынды тұрақты ұстап тұруға мүмкіндік береді. Қазақ шошаласына ортақ тағы бір ереже – құрылыс қабырғаларында терезе болмайды, оның орнына жоғарғы жағында түндік, яғни төбеде арнайы тесік жасалады. Сонымен бірге тағы бір ерекшелік – солтүстік ағашты аймақта шошала үй ауласында жеке орнатылса, орталық және оңтүстік өңірде негізгі тұрғын үйге жалғасып орналастырылған. Бүгінгі күні шошала барлық аймақтарда жазғы ас үй немесе азық-түлік, шаруашылыққа керек заттарды сақтайтын орын ретінде, жалпы шаруашалық құрылыс есебінде қызмет атқарады.

Қазақстан жеріндегі шошала түрлерін салыстыра келе біз оның ең тарихи және классикалық түрі Ботай мәдениетіне ұқсас және Ботай мәдениетіне жақын Көкшетау аймағында, яғни Солтүстік Қазақстан мен Ақмола облыстары жерінде кездесетін орташа бөренелерден алты қырлы етіп жасалатын түрі деп есептейміз. (Сурет 1).

Шошала құрылыс материалдарының әр түрлі болуына қарамастан архитектурасы жағынан бір - біріне ұқсас. Оның негізгі ерекшелігі іргетасының шеңбер түрінде болуы, аса биік емес (шамамен 150-160 см) және шошақ формадағы жоғарғы жағы (170-200 см) құрайды. Қазіргі таңда алты қырлыдан төрт бұрышқа ауысқандары көп. Шошаланың күмбез жағы негізгі іргеден биік болатыны өте қарапайым түсіндіріледі, оның ортасына жер ошақ қазылады да, одан шыққан түтін жоғарыдағы шағын шаңырақ арқылы шығады. Егер күмбез жағы қысқа болса

шошаланың іші түтіндеп кетеді. Сол себепті мәселен сіз шошаланың ішінде ет ыстайтын болсаңыз шаңырақты жауып қоясыз.

Шошаланы негізгі іргесін ішінен-сыртынан балшықпен қалың қылып сылап, ал іш жағын ақ балшықпен ақтап қояды, жоғарғы жағы әдетте 10 – 15 жіңішке леу ағаштан жасалып, оның үстінен жұқа талмен шабақтап, оның үстінен шыммен жабылады. Шошаланың жоғарғы жағын кей жерлерде, әсіресе оңтүстік жақта ескі киізбен немесе қамыспен жауып, лаймен сылайды. Шошаланың жоғарғы жағы киіз үйге ұқсайды, бірақ конус тәрізді шатыр десек болады.

Орталық Қазақстан жерінде шошаланың төбесін мықты көтеріп ұстап тұру үшін жіңішке дөңбектен төрт бұрышына тіреу қоятын тәжірибе бар, оның төменгі жағы жерге көміліп орнатылады. Бұл шошаланың төбе жағы ауыр шыммен жабылатыны себепті болса керек. Мұндай құрылғы болмаған жағдайда бірнеше жерден бұтақтары бар дөңбек ағаштар орнатылуы да мүмкін. Бұл бұтақты ағаштардың екінші қызметі оларға әр түрлі заттарды, мысалы етті іліп қоюға болады, оны адалбақан деп атайды. Көптеген шошалалардың жоғарғы жағына етті, қарынды, басқа заттарды іліп қоятын бірнеше жіңішке сырғауылдар көлденеңінен бекітіледі.

Ботай қонысында қазіргі таңда 1980-2023 жылдар аралығында 200-ге жуық үйлердің орындары ашылып, барлығы 15 мың кв.м. мәдени қабат ашылды. Қоныстың аумағында бірнеше баспаналардың шұңқырлары зерттеліп баспаналар жартылай жерге отырғызылған, формалары көпбұрышты үйлердің тереңдігі 0,6-0,8 м. аумағы 25-120 кв.м. болып отыр.

Археологиялық материалдар бойынша ботайлықтардың үй салудағы дәстүрлері жайлы тың зерттеліп, алғашқы рет өткен ғасырдың аяғында үй ғылыми эксперименталды үйлер салына бастап төзімділігіне қатысты ғылыми еңбектерде жазылды.

Бұл жұмыстары сол кезде ашылған Ботай мәдениетінің құрылыс салу өнері, архитектурасы байланысты алғашқы тұжырымдар жасалынып қолдағы бар шикізатты пайдалана отырып алғашқы тәжірибелер жасалынып, өкінішке орай екі жыл ғана тұрған.

Шошала атауы ұлан ғайыр қазақ даласында түгел және Оңтүстік Сібір сияқты көршілес аймақтарда да қолданыста болғаны жоғарыда айтылды. Қазақстанның шығыс аймақтарында Қытай және Моңғол қазақтары арасында шошаланы «тошала» деп атайды, бұл "ш" мен "т" дыбыстарының өзара ауысу заңдылығына байланысты пайда болған құбылыс.

Кеңес үкіметі кезінде жаппай колхоздар мен кеншарлар құру аясында тастан кірпіштен көптеген қазақ ауылдарына үйлер салынды сол кезден қазақ шошаласы өзінің өмірін тоқтатуға мәжбір болды, өйткені қазақ шошаласы өмір сүруге өте тар болды. Осы кезден бастап қазақ шошаласы тек қана қазақтарға шаруашылық үй ретінде ғана керек болды.

Қазақстанның көбінесе негізгі орталық, солтүстік, шығыс, оңтүстік-шығыс аймақтарында шошала сөзі ас-су сақтайтын, ас пісіретін, құрт қайнататын арнайы құрылыс немесе ортасында жер-ошағы бар ас үй, шаруашылық үй ретінде қолданылады. Қазақстанның батыс өңірлерінде (Жайық бойы, Сырдың төменгі жағы, Ақтөбе, Ырғыз т.б.) және оған жапсарлас Түркімен, Орынбор жағында шошала деп малға,

әсіресе сиырға жәйсіз жәндікті айтады (овод, gadfli). Қазақстанның өзге өңірлерінде бұл ұшатын сона сияқты жәндікті сәйгел деп атайды. Батыс аймақтарда бұл сөз неге жәндікке қатысты айтылатындығын анықтау өте қиын. Бұл мәселе тым ерте кезеңдердегі тарихты, мысалы алғашқы сиыршы тайпалар мен жылқышылар арасындағы қарым-қатынасты да нұсқауы мүмкін. Ұлы дала тұрғындары алғашқы бетте сиырды қолға үйреткені, кейін соның тәжірибесін пайдаланып жылқыны бағындырғаны анық (Артықбаев, 2017).

Біздің ойымызша объективті анализ жасау үшін шошала сөзін екіге бөліп қарау керек. Оның бірінші бөлігі – шош - үшкір, сүйір, конус сипатындағы дүниеге, затқа, оқыс мінезге қатысты қолданылады. Мысалы шошақ, немесе шошаю, бұдан әрі шошалаң, шошақай, шоштию т.б. Бұл мысалдарды әрі қарай өрбітсек - шошаң-шошаң, шошу, шошымалы т.б. Соныменен біздің тіршілігімізде кездесетін көп нәрсенің бәрі «шош» түбірінен шығады десек қателеспейміз.

Енді шошала сөзінің екінші бөлігіне келейік, бұл жерде мәселе оңай шешіледі. «Ала» сөзінің түпкі мағынасы алаша сөзімен, яғни жылқымен байланысты. Бұл тақырыпқа қатысты біздің «алаша» сөзінің этимологиясына қатысты еңбектерімізді қараңыз (Артықбаев, 2017: 265-295).

Соныменен осы талдауды тиянақтасақ «шошала» сөзінің алғашқы мағынасы түсінікті, ол жылқы шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының негізгі тұрғын үйі.

Жоғарыдағы этимологиялық талдау шошаланың өте көне ұғым екенін дәлелдейді деген пікірдеміз, яғни шошала алғашқы жылқышылық заманнан - энеолит дәуірінен, біздің

жыл санауымызға дейінгі IV-III мыңжылдықтардан қалған асыл мұра.

Ашылғалы бері қырық жыл уақыт өткен ескерткішке В.Ф. Зайберттің жетекшілігімен жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындысы бойынша Ботай қонысынан алынған материалдарды жан-жақты зерттей келе тас дәуірінің соңғы кезеңінде Қазақстан мен Орал-Ертіс өзен аралығында ежелгі Ботай мәдениетінің тұрғындары бүкіл әлем тарихында ең алғаш жаяу адам атқа көшкенін анықтады. Сонымен қатар дала тұрғындары жылқының сүті – бірегей қымыздың дәмін алғаш татқанын батыстың жетекші ғылыми орталықтарындағы зертханаларда дәлелденді (Зайберт, 1993: 10-20; Зайберт, 2011: 24–25).

Ботай қонысында жүздеген тұрғын үйлер мен 200 мыңнан астам артефактілерді зерттеу арқылы ботайлықтардың шаруашылық, құрылыс қызметі туралы түсінік алуға, қоғамдық ұйымдардың негізгі нысандарын, отбасылық қатынастарды, киелі саланың кейбір мәселелерін анықтауға мүмкіндік беруде.

Ботай мәдениетін ұстанғандар адамзат тарихындағы алғаш жылқыны қолға үйреткендігі айтылды. Б.з.д IV мыңжылдықта олар қазіргі қазақ халқының далалық өркениеті мен мәдени генезіне тікелей әсер етті. Сонымен бірге, сол кездегі қоғамдағы көпсалалы экономиканың негізгі шаруашылық күші жылқы өсіру болды.

Еуразияның тарихында ботайлықтар алғаш рет жылдық күнтізбелік циклды әзірледі: олар ұзаққа созылған қыс кезеңінде үлкен стационарлық қоныстарда (Ботай, Красный Яр, Васильковка, Роцинское және т.б) көктем басталысымен өмір сүрген халықтың бір бөлігі жылқымен

бірге Қазақстанның оңтүстік-батыс аймағына кетті, ал күзде стационарлық базалық қоныстарға оралып отырған. Осылайша, Орал-Ертіс өзен аралығындағы ботайлық тұрғындар үлкен далалық кеңістік пен тарихи-мәдени тұтастықты қалыптастырған. Ботай мәдениеті мың жылға жуық өмір сүрді. Осы уақыт аралығында бұл мәдениетті ұстанушылар Евразияның далалық алқабын ғана емес, одан ары территорияларға тарады. Бұл туралы халықаралық Ботай кешенді археологиялық және генетикалық экспедициясының зерттеулерінде дәлелденген (Зайберт, 2017: 59-66).

Ботай мәдениетінің ғаламдық өркениеттік маңызы ең алдымен бүкіл әлемге өркениеттің бірінші сатысын – ат-көлік коммуникациясын сыйлағанын сенімділікпен айта аламыз.

Бұл сәйкестік қола дәуірі үйлері мен қазақ шошаларында бірдей кездесетін құрылыс материалдарынан, ішкі архитектурасынан, тіреулерден де аңғарылады (Оразбаев, 1970: 67-83). «Мир кочевников центра Азии» атты тамаша монографияның авторы С.И. Вайнштейн шошала типтес үйлердің сақ (скиф, скуз, ишгуз) заманында да көп қолданылғанын жазады: «Срубные сооружения были, несомненно, известны древним жителям Саяно-Алтая в скифское время, о чем позволяют судить погребальные камеры в курганах Тувы (Саглы, Кокэль, Аржан) и Алтая (Пазырык, Башадар). Этнографтардың пікірінше Сібірдегі Бояр жазбаларындағы (Боярская писаница) ғұн қонысы ағаштан қиып салынған үйлерден тұрады. Сақтар мен Ғұндар пайдаланған киіз үйге ұқсас, ағаштан қиып (бұрап) жасалған, мүмкін талдан өрілген жарты сфералық шалаш шошаланы көзге

елестетеді. С.И. Вайнштейн «Дарбазная конструкция кровли срубных жилищ, известная хакасам, бурятам, якутам, тувинцам, также достаточно древняя. Срубные многогранные юртообразные сооружения были известны, вероятно, и средневековым кочевникам Средней Азии, Казахстана, Южной Сибири» дейді.

Ғалымдардың пікірінше ағаштан қиып салған үйлерді Шығыс Еуропаға алып барған дала көшпелілері: «Вполне вероятно, что и выявляемые археологически следы круглоплановых жилищ с углубленными в землю жердями и стенами, обмазанными глиной, встречающиеся в лесостепях Восточной Европы во второй половине I тысячелетия н.э., принадлежали перешедшим к полуседлости или оседлости кочевникам этих регионов, знакомых ранее с юртой» (Вайнштейн, 1991: 47-57).

Біз жоғарыда шошаланың кейбір түрлері Батыс Сібір алқабындағы түркі тілдес халықтарда қолданыста болғанын жаздық. Сонымен бірге шошала типтес тұрғын үйлер саха-якут елінің дәстүрлі материалдық мәдениетінде ерекше орын алған. Саха тұрғын үйі бойынша этнограф маман Н.К. Данилова «многоугольные постройки весьма часто упоминаются в якутском фольклоре»-деп, жазады.

Н.К. Данилова саханың ағаштан қиып салған көп қырлы үйлері «алта (ағыс) кырылаах дьие» аталатынын баяндайды «Старинные многоугольные срубы имели вид многогранной пирамиды, у которой срубные стены переходили в уплощенную крышу. В XIX веке и ранее встречались срубы, стены которых, начиная примерно с седьмого венца, соединялись, приобретали наклон и незаметно переходили в крышу, форма

которой была близка к полусферической. В центре жилища находился открытый очаг» (Данилова, 2020, 315 ол көп қырлы пирамида пішінді - деп сипаттайды.

Саха ғалымының суреттеп отырғаны қазақ шошаласына өте ұқсас құрылыс екенін бірден байқауға болады «дьи» саха тілінен аударғанда тұрғын үй деген

мағына береді, яғни саханың «алта (ағыс) кырылаах дьиесі» ең әуелі көне тұрғын үй. Бұл тұрғын үйдің ортасында ошақ болған. Бұл біз үшін маңызды деректер, себебі қазақ шошаласы да әуел баста ортасында ашық ошағы бар тұрғын үй болғаны сөзсіз (Сурет 2).

Сур. 1. Қазақ шошаласы. 2022 жыл.

Fig. 1. Kazakh shoshala. 2022.

Сур. 2. Саха елінің шошаласы. 2022 жыл.

Fig. 2. Sakha shoshala. 2022.

XIX ғасыр ортасынан бастап саха көпқырлы үйлері өзгере бастады. Ең алдымен пирамида сияқты шошақ төбенің орнын топырақпен жабылған жайпақ төбе ауыстырды. Ошақтың орнына пеш салынды. Біртіндеп алта(ағыс) кырылаах дыиенің орнын тік төрт бұрышты қарапайым құрылыс басты: «По мере выхода из употребления урасы (ураса - бұл қайың қабығымен жабылатын саханың жазғы шошақ үйі, киіз үйдің Сібірлік варианты-Ж. Артықбаев) и многоугольного жилища четырехугольный сруб (ампаар дые) получил повсеместное распространение в качестве летнего жилища». Бұл пікірлерді саха тұрғын үйі туралы жазған белгілі ғалымдар Ф.М. Зыков, О.В. Ионова зерттеулері де қуаттайды. «Ампаар» қойма, шаруашылық құрылысы мағынасында саха тіліне орыстан келді, бірақ негізі түркі – татар сөзі. Е.Н. Шипова «Словарь тюркизмов в русском языке» кітабында «амбар, анбар - строение для хранения зерна, припасов, вещей или товаров» (Шипова, 1976: 33)

Шошала жалпы Еуразия алқабындағы тұрғын үйдің, соның ішінде киіз үйдің генезисінде айрықша қызмет атқарды деп есептейміз. Оның тарихы энеолит дәуірінде Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстарының орманды-далалы алқабын, яғни барабты мекендеген қауымдардан басталып, XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін жалғасып жатыр. Өзінің тарихи эволюциясында шошала бірнеше кезеңді бастан кешкені, Еуразия далалық алқабында әр түрлі вариацияда сақталғаны жоғарыдағы мысалдардан анық көрінеді. Біз дәл осы орманды-далалы алқап қазақ шошаласының негізгі отаны деп есептейміз. Екіншіден, ағаштан қиып салған алты (сегіз) қырлы

шошала Еуразия халықтарының киіз үй пішіндес тұрғын үйлерінің негізі болып табылады. Үшіншіден, егер біз шошаланың әр түрлі нұсқаларын салыстыра отырып, оның орманды-далалық алқапта кездесетін ағаштан қиып салған түрі классикалық нұсқасы болып табылатынын байқаймыз.

2019 жылы Ботай қонысында Ботай тұрғын үйінің ғылыми-эксперименталды кешені бой көтерген болатын. Бұл тұрғын үйі кешені көп жылғы ізденістер мен қажырлы еңбектің арқасында заманауи техникаларды пайдалана отырып ауа - райына төзімді қылып Ботай қонысынан және табиғи қорғалатын қорықтан тысқары жерден тұрғызылды. Құрылыс барысында көп жылғы ізденістер барысында Ботай үйлерінің стратиграфиясы құрылыс қабаттары да ескерілді. Бұл құрылыс жүргізмес бұрын қоныста бұрын тұрғызылған эксперименталды кешендерінің тәжірбиесі ескеріліп көп жылғы ізденістер арқасында жаңа заманғы құрылыс материалдары пайдаланып тұрғызылды (Зайберт, Кисленко, Иванов, 1983: 141-143; Зайберт, 2018: 29-35).

Құрылыс жұмыстары барысында диаметрі 10 м, тереңдігі 1 см болатын шұңқыр қазылып, кіретін есігі шығысқа қарай қаратылған. Ботай үйін салу 3-5 жыл бұрын орылып алынған ағаш бөренелер пайдаланылды. Бұл бөренелер арнайы кептіріліп, сырты қабыршықтарынан тазартылған. Үй қабырғаларын жаңа заманғы құрылыс материалдары цементтік блоктар, қалыңдығы 30 см болатын тастар жатқызылды. Таңдалып алынған Ботай үйінің жоспары сегіз бұрышты болып келген, жертетөлелік қабырғалары ұзындығы 80 см, кәдімгі жерден биіктігі 70 см. Бұл құрылыс жұмыстары

Сур. 3. Ботай тұрғын үйін қайта құру. 2019 жыл.

Fig. 3. Reconstruction of Botai dwelling. 2019.

Орта Азия мен Кавказ далаларында кеңінен тараған «Дарбаза» әдісімен салынды, яғни үйдің орталық тұсына бөрене қойылмай үйдің бөренелер жатқызылып қойылып бүкіл ауырлық күш қабырғаларға қарай ауыстырылды. Құрылыс жұмыстары сәтті аяқталып Ботай үйі ескерткіштің жанында бой көтерді. Тұрғызылған үй жанына жылқы қамайтын қора соғылып туристерге ұсынылды (Зайберт, 2020: 292-316). (Сурет 3)

Қорытынды

2023 жылы «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы ғылыми қызметкерлері бірлесе отырып қоныс аумағынан 2000 жылдары қазба жұмыстары барысында ашылған нысанға қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

Құрылыс жұмыстары барысында диаметрі 10 м, тереңдігі 1 м болатын

шұңқыр қазылып, кіретін есігі шығысқа қарай қаратылған. Ботай үйін салу 3–5 жыл бұрын орылып шабылып алынған ағаш бөренелер пайдаланылды. Бұл бөренелер арнайы кептіріліп, сырты қабыршықтарынан тазартылған. Қабырғалары осы тазартылған ағаш бөренелерімен салынды қабырғасын бекіту үшін 30 см болатын тастар жатқызылды. Таңдалып алынған Ботай үйінің жоспары алты бұрышты болып келген, жертетөлелік қабырғалары ұзындығы 80 см, кәдімгі жерден биіктігі 4 м. Құрылыс жұмыстары сәтті аяқталып Ботай үйі ескерткіштің жанында бой көтерді.

2023 жылы тұрғызылған Ботай тұрғын үйінде көп жылғы қазба жұмыстарының нәтижесінде алынған археологиялық деректер барысында Ботай үйінің стратиграфиясы мен жоспарының жаңа деректері негізінде

Ботай тұрғын үйіндегі сыртқы және ішкі безендірулері мен ботай адамының өмір сүру кеңістігінің қауіпсіздігін құру болып табылады. Бұл сыртқы ортадағы жылу және гидрооқшаулау, жайлы ішкі безендіруді қалыптастыру және дәстүрлі дала безендіруіне келтіру жұмыстары жүргізілді:

-Ботай тұрғын үйіндегі қайта құру жұмыстарының бірінші кезеңі-ежелгі безендіруді құру үшін үйді дайындау және арнайы алынған жылқылардың терісі дайындалып, олар тұзды ерітіндімен және мыс сульфатымен алғашқы өңдеуден өтті.

-Саз балшықпен қамыс араласқан қабырғалары толықтай сыланып шықты.

-Үйдің сыртқы жағынан, гидрооқшаулау үшін үйдің түбінде шымқабаты төселді. Бұл төселген шымқабат үйдің негізін ылғалдан жаңбыр суы мен қардан қорғайды.

Шымқабат төсеу процесі екі кезеңде өтті. Бірінші төсеудің кезеңі тамыз айының басында жатқызылып төселсе. Екінші кезең қосымша шымтезек қабатын төсеп арнайы ағаш бөренелермен тығыздалды. Шымқабат 50 шаршы метр ауданға төселді.

2023 жылы Ботай эксперименталды үйінде жасалған жұмыстар қатарында үйдің ішкі келбетін безендіру, оның ішіндегі гидрооқшаулау, жылу оқшаулау жергілікті шикізат пайдалана отырып сол заманғы ботайлықтардың тұрмыс тіршілігі, дүниетанымы қалай болғандығын осы қайта қалпына келтіру барысында байқауға болады.

Ботай қонысындағы экспедициялық жұмыстардың бағыттары мен көлемдерін орындауға үйлесімді жоспарлау және ұйымдастыру нәтижесінде ауа-райының өте қиын жағдайларына (тұрақты жауын-шашын, жел, температураның төмендеуі)

қарамастан жобаның техникалық ерекшеліктерінде баяндалған мақсаттар мен міндеттер орындалды.

Осы жылғы далалық маусымында 2023 жылы бой көтерген Ботай үйіне күз, қыс, көктем мезгілдерінің жаңбыр және қар суынан қалай сақталғандығы Ботай қорық музейі тарапынан бақылау жұмыстары жүргізілетін болады.

Қазірге таңда Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданы, Никольское ауылынан оңтүстік-шығысқа қарай 1,5 шақырым жерде орналасқан Ботай қонысы материалдық мәдениеті бай екендігін көрсетіп отыр. Қазба жұмыстарымен қатар, қайта қалпына келтіру жұмыстары тоқтаусыз жалғасса аймақ тарихының тағы белгісіз тұстары ашылып, туристерге ашық аспан астындағы музей ретінде пайдалануға болады.

Осылайша, соңғы жылдары қолға алынған Ботай қонысындағы жүргізілген қайта қалпына келтіру жұмыстары аталмыш ескерткіштердің сақталу мерзімін ұзартуға, сол арқылы тарихи бейнесін сақтап қалуға септігін тигізіп жатыр. Бұл бағыттағы жұмыстар жалғасын табады деген сенімдеміз. Жоғарыда аталған қалаларда қазба жұмыстары жүргізілсе, аймақтағы туризм саласының дамуына мүмкіндік береді.

Тарихы бірнеше мыңжылдықтарға жалғасқан солтүстік өңірдегі классикалық қазақ шошаласын сақтап қалудың ең төте жолы оны музейлендіру. Осы негізде 2022 жылдан бастап Ботай тұрғын үйін қазақ шошаласын сақтау және музейлендіру қолға алынды. Қазіргі таңда Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданында Ботай қонысындағы тұрғын үйлердің үш түрі салынған болашақта тағы бірнеше тұрғын үй салу және осы Солтүстік Қазақстан облысы,

Дауқара ауылынан табылған қазақ шошаласын қалпына келтіру қолға алында. Қалпына келтірілген шошала Ботай қонысына орналастыру қажет. (Сурет 4-5)

Солтүстік Қазақстан, Ақмола облыстарының жергілікті облыстық мәдениет басқармалары, өлкетану музейлері бүгінгі күні өте сирек кездесетін, бізді сонау энеолит дәуірімен байланыстыратын шошаланы сақтауды

шұғыл түрде қолға алуы керек.

Сөз соңында шошалаға қатысты деректерді, суреттерді табуға жәрдем жасаған Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей қорығының директоры Шакшаков Куаныш Ғибадатұлына, шәкірттерім, мықты этнографтар Саят Ыбыраев пен Зубайда Сурагановаға алғыс білдіремін.

Сур. 4. Ботай қонысындағы Ботай тұрғын үйі.
Fig. 4. Botai dwelling on Botai settlement. 2022.

Сур. 5. Ботай тұрғын үйінің ішкі көрінісі. 2022 жыл.
Fig. 5. Interior of the Botai dwelling. 2022

Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің №BR10162994 «Ботай қонысындағы археологиялық ғылыми-эксперименттік зерттеулер және Ботай мәдениетін жеткізгіштердің қамтамасыз ету жүйелерін, өмір салтын және дүниетанымдық-киелі мәнмәтіндерін модельдеу» жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер

1. Артықбаев Ж.О., 2005. Кочевники Евразии в калейдоскопе веков и тысячелетий. Астана: Мажор. 300 с.
2. Вайнштейн С.И., 1991. Мир кочевников центра Азии. Москва: Наука. 296 с.
3. Данилова Н.К., 2020. Традиции и новации домостроительства //История Якутии: в 3 томах / Под общей редакцией А. Н. Алексеева. - Т. 1. Новосибирск: Наука. 535 с.
4. Жәнібеков Ө., 1995. Жолайрықта. Көкейкесті тақырыпқа сұхбат. Алматы. 115 б.
5. Зайберт В.Ф., 2011. Ботай у истоков степной цивилизации. Книга-альбом. Алматы: Балауса. 480 с.
6. Зайберт В.Ф., 2018. Сакральные контексты Ботайской культуры. Астана. 380 с.
7. Қабдоллаев М.С., 2019. Шығыста сақталған қазақ баспанасының бір түрі – тошала // Мәдени мұра, № 5, қыркүйек-қазан. 42-45 бб.
8. Құрманязов И.С., Абдималыков К.Г., Әлібай Б.Е., 2021. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері // Мәдени мұра журналы №3 (94). 12-23 бб.
9. Құрманязов И.С. Шакшаков К.Г., Тихонов Ю.Б., 2023. Ботай қонысындағы ашылған үйлер орындарын сақтау мүзейлендіру тәжірбиесі // Мәдениет Ғылым Қоғам ғылыми танымдық журналы. Астана. - 45-55 бб.
10. Оразбаев А.М., 1970. Поселение Чаглинка (Шагалы). Некоторые формы и типы жилищ // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата. с. 67-83.
11. Шипова Е.Н., 1976. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата: Наука. 444 с.

References

1. Artykbaev Zh.O., 2005. Kochevniki Evrazii v kaleidoskope vekov i tysyacheletii [Nomads of Eurasia in a kaleidoscope of centuries and millennia]. Astana: Mazhor. 300 p. [in Russian]
2. Vainshtein S.I., 1991. Mir kochevnikov tsentra Azii [The world of the nomads of central Asia]. Moskva: Nauka. 296 p. [in Russian]
3. Danilova N.K., 2020. Traditsii i novatsii domostroitelstva [Traditions and innovations of house construction] //Istoriia Yakutii: v 3 tomakh / Pod obshchei redaktsiei A. N. Alekseeva. T. 1. Novosibirsk: Nauka. 535 p. [in Russian]
4. Zhanibekov O., 1995. Zholairykta. Kokeikesti takyrypka sukhbat [At the crossroads. Interview on a hot topic]. Almaty. 115 p. [in Kazakh]
5. Zaibert V.F., 2011. Botai u istokov stepnoi tsivilizatsii [Botai at the origins of the steppe civilization]. Almaty: Balausa. 480 p. [in Russian]
6. Zaibert V.F., 2018. Sakralnye konteksty Botaiskoi kultury [Sakralnye konteksty Botaiskoi kultury]. Astana. 380 p. [in Russian]
7. Kurmaniyazov I.S., Abdimalkov K.G., Alibai B.E., 2021. «Botai» memlekettik tarikhi-madeni muzei-korygynyn Botai konysynda 2021 zhyly zhurgizgen gylmy zertteu zhumystarynyn natizheler // Mädeni mura zhurnaly №3 (94). Pp. 12-23 [in Kazakh]
8. Kurmaniyazov Y.S. Shakshakov K.G., Tikhonov I.B., 2023. Botai konysyndagy ashylgan uiler oryndaryn saktau muzeilendiru tazhirbiesi // Mädeniet Gylym Kogam gylmy tanymdyk zhurnaly. Astana. Pp. 45-55 [in Kazakh]

9. Kabdollaev M.S., 2019. Shygysta saktalghan kazak baspanasynyn bir turi – toshala [A type of Kazakh shelter preserved in the East is a toshala] // Madeni mura, № 5, kyrkuiek-kazan. 42-45 bb. [in Kazakh]
10. Orazbaev A.M., 1970. Poselenie Chaglinka (Shagaly) [Settlement of Chaglinka (Chagali)]. Nekotorye formy i tipy zhilishch // Po sledam drevnikh kultur Kazakhstana. Alma-Ata. s. 67-83. [in Russian]
11. Shipova E.N., 1976. Slovar tiurkizmov v russkom iazyke [Dictionary of Turkisms in Russian]. Alma-Ata: Nauka. 444 s. [in Russian]

Артыкбаев Ж. О.¹, *Макеев М.С.², Куттыбай М.М.²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

²Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай»
Саумалколь, Казахстан

*e-mail: mara_25_90@mail.ru

ЖИЛИЩЕ ДРЕВНИХ БОТАЙЦЕВ – КАЗАХСКАЯ ШОШАЛА: ВИДЫ, ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ГЕНЕЗИС И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Аннотация. В статье представлено сравнительное исследование жилища ботайской культуры, изучаемой с 1980 года, и казахской шошала, которая в настоящее время сохраняется в казахской степи. Казахская шошала и ботайское жилище схожи. Казахская шошала является свидетельством того, что ботайское жилище могло быть прообразом казахской юрты. В ходе исследований установлено, что шошала сыграла особую роль в генезисе жилья в Евразийской долине. Есть научное основание говорить о том, что казахская шошала – это древние ботайские жилища, сохранившиеся на протяжении веков. Жилища ботайцев стали основным объектом исследования многих учёных с момента открытия Ботайского поселения в 1980 году. Ботайская культура славится своими шестикрылыми жилищами. Поскольку первоначальное ботайское жилище до наших дней не сохранилось, было проведено множество экспериментов воссоздания ботайского жилища. В статье представлены обширные сведения о ботайской культуре и ботайских жилищах, этимологии слова «шошала», а также Ботайском научно-экспериментальном жилищном комплексе, история которого насчитывает несколько тысячелетий.

Ключевые слова: Ботай, археология, жилище, энеолит, шошала

Для цитирования: Артықбаев Ж. О., Макеев М. С., Құттыбай М. М. Жилище древних ботайцев - казахская шошала: виды, деятельность, генезис и современное состояние // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 17-32 с. (Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.02>

Artykbayev Zh.O.¹, *Makeev M.S.², Kuttybay M.M.²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

²State Historical and Cultural Museum-Reserve "Botai"
Saumalkol, Kazakhstan

*e-mail: mara_25_90@mail.ru

ANCIENT BOTAI DWELLING IS KAZAKH SHOSHALA: TYPES, FUNCTION, GENESIS AND CURRENT STATE

Abstract. The article presents a comparative study of the dwelling of the Botai culture, studied since 1980, and the Kazakh shoshala, which is currently preserved in the Kazakh steppe. The Kazakh shoshala and the Botai dwelling are similar. The Kazakh shoshala is evidence that the Botai dwelling could be a prototype of the Kazakh yurt. During the research, it was found that shoshala played a special role in the genesis of housing in the Eurasian Valley. There is a scientific basis to say that the Kazakh shoshala is an ancient Botai dwelling that has been preserved for centuries. The dwellings of the Botai people have become the main object of research for many scientists since the opening of the Botai settlement in 1980. The Botai culture is famous for its six-winged dwellings. Since the original Botai dwelling has not been preserved to this day, many experiments have been conducted to recreate the Botai dwelling. The article presents extensive information about the Botai culture and Botai dwellings, the etymology of the word "shoshala", as well as the Botai scientific and experimental housing complex, the history of which dates back several millennia.

Key words: Botai, archeology, housing, eneolithic, shoshala.

For citation: Artykbayev Zh. O., Makeev M. S., Kuttybay M. M. Ancient Botai Dwelling Kazakh Shoshala: types, function, genesis and current state // Madeni mura. 2024. №1 (104). 17- 32 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.02>

Авторлар туралы мәлімет:

1. **Артықбаев Ж.О.**, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0000000150209361

Scopus ID: 57192662156

2. **Макеев М.С.**, магистр, «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, СҚО, Айыртау ауданы, Саумалкөл, Қазақстан.

3. **Құттыбай М.М.**, магистр, «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының ғылыми қызметкері, СҚО, Айыртау ауданы, Саумалкөл, Қазақстан

Сведения об авторах:

1. **Артыкбаев Ж.О.**, доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

ORCID: 0000000150209361

Scopus ID: 57192662156

2. **Макеев М.С.**, магистр, научный сотрудник государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай», СКО, Айртауский район, Саумалколь, Казахстан.

3. **Куттыбай М.М.**, магистр, научный сотрудник государственного историко-культурного музея-заповедника «Ботай», СКО, Айртауский район, Саумалколь, Казахстан.

Information about the authors:

1. **Artykbaev Zh.O.**, Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ORCID: 0000000150209361

Scopus ID: 57192662156

2. **Makeev M.S.**, Master, researcher at the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Botai", North Kazakhstan region, Airtau district, Saumalkol, Kazakhstan.

3. **Kuttybay M.M.**, Master, researcher at the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Botai", North Kazakhstan region, Airtau district, Saumalkol, Kazakhstan.

*Атдаев С.Дж.¹, Маммедова Б.Дж.²

^{1,2}Институт истории и археологии АН Туркменистана
Ашхабад, Туркменистан

* e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

БАШНИ-ДИНГИ У ТУРКМЕН (ПО МАТЕРИАЛАМ XIX В.)

Аннотация. Крепости составляют неотъемлемую часть общественной, хозяйственной и политической жизни туркмен. Эффективную защиту от неприятеля и обзор окрестностей давали угловые башни. Небольшие укрепления возводились без башен или имели ее за пределами стен. Изолированные башни носили название «динг». Строились динги на приусадебных участках, а также на хлебных полях.

Археологические работы в этом направлении были выполнены еще в середине XX века. Однако в дальнейшем исследование памятников XVIII-XIX вв., за единичным исключением, можно сказать, не велось. Мы, в свою очередь, попытались взглянуть на эту проблему более обширно и внести свой вклад в освещение данного вопроса. Сведения о дингах часто встречаются в источниках XIX века. Изучение документов, записок и отчетов российских чиновников и военных инженеров, дает возможность создать общую картину рассматриваемой темы. Сопоставление археологического и источниковедческого материала и их анализ позволят классифицировать типы и виды башен. Правильная оценка полученного результата поможет указать на их функционирование в военное время и бытовое назначение в обычной бытовой жизни общества.

Ключевые слова: башня, динг, крепость, кирпич-сырец, пахса, гуваляк, тумба, караульные вышки, полевые и приусадебные башенки.

Для цитирования: Атдаев С. Дж., Маммедова Б. Дж. Башни-динги у туркмен (по материалам XIX в.) // Мадени мұра. 2024. №1 (104). 33-45 с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.03>

Башня стрелой устремляется ввысь,
Взор свысока озирает округу.
Бьется тревога, лишь враг появись,
Каменный стражник ступает по кругу.
С. А.

Введение

Башни-динги традиционно являются составной частью крепостных ансамблей. Однако встречаются они и в единичном варианте, представляя собою отдельный архитектурный экземпляр сторожевого назначения. Тема, связанная с изучением этих исторических объектов в туркменской науке, можно сказать, детально еще не изучена. Выполненные в прошлом археологические исследования производились в 50-х гг. XX в., силами Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции (ЮТАКЭ) (ЮТАКЭ, т. III, 1953; ЮТАКЭ, т. VI, 1958). История башен Туркменистана частично была затронута в статье А. А. Рослякова «Основные черты туркменской фортификации XVIII–XIX вв.» (Росляков, 1960). В последние годы, работы в этом направлении были продолжены А. Бердыевым «Материальная культура Южного Туркменистана XVI–XVIII вв.» (Berdiyew, 2020) и С. Атдаевым «Крепости туркменского племени Теке в XVIII–XIX вв.» (Атдаев, 2023).

В своей работе мы сделали попытку осветить данную тему. Цель данного исследования – изучение практики функционирования башен. Комплексный подход в подборе и анализе документов, сравнение археологического, источниковедческого и этнографического материала составят основу методологического подхода в исследовании.

Материалы исследования

Для начала попытаемся рассмотреть смысловую нагрузку слова «динг». Термином «динг» у туркмен называются одиноко стоящие укрепления в виде башни. На них несли караульную службу, а охранников называли дингчи (diñçi).

В более широком смысле, термином «динг» обозначают любое сооружение, имеющее вертикальную конструкцию. Перечислим все возможные варианты. Дингами называются: дорожные указатели из нагромождений камня и хвороста, служащие дорожными указателями в пустынных районах или на горных перевалах; тумбы на базарах для глашатаев; тумбы на хлебных полях; архитектурные сооружения и топографические объекты; крепостные башни; приусадебные одинокие башни; башни на хлебных полях.

1. Динги – дорожные указатели в пустынных районах и на горных перевалах. Странствующие путники, чабаны и гонцы, пересекая огромные пустынные пространства, оставляли на дорогах особые опознавательные знаки-указатели. На горных перевалах устанавливали каменные нагромождения – динг. По причине того, что ими часто пользовались пастухи, эти указатели получили название «чопан динг». В пустынях знаками служили кустарники и кости падших животных. Указатели из хвороста или камней назывались белги, оюк, чельги, люнг, ула, гёркезиджи (Атдаев, 2020: 84).

2. Динги – тумбы на базарах для глашатаев. Неотъемлемым атрибутом базаров были тумбы, с которых глашатаи жарчи снабжали посетителей рыночной информацией. Он мог направить покупателя к определенной лавке или же сообщить о пропаже ребенка и даже дать детальное описание его одежды и внешности (Атдаев, 2021: 276).

3. Динги – глиняные тумбы на хлебных полях. Для охраны садов и огородов сооружались глиняные тумбы высотой до 2 м. На этих сооружениях стояли вооруженные пращей наблюдатели.

Их обязанностями было следить, чтобы птицы не портили посевы (По Средней Азии, 1894: 88). Е. Марков писал, что поля текинцев в Мерве усеяны частыми глиняными башенками. Это круглые столбы высотой в два человеческих роста толщиной в два обхвата. На некоторые как будто можно было взлезать. С их вершины караулили. Марков с изумлением отмечал, что эти безглазые башенки словно «выросшие из земли зубы дракона». Подобные башенки были встречены на полях и у Артыка (Марков, 1892: 60, 62, 97-98). Днем на этих тумбах сидели подростки и разгоняли голодных птиц, метая в них камни с помощью пращей.

4. Динги – архитектурные сооружения. К примеру, Ак-сарай-динг архитектурный памятник XI-XII веков, расположенный южнее г. Дашогуз.

5. Динги–топографические объекты. Примером могут служить Дингли-депе (Гёк-тепе) и Динг-гала (Гяурс) (Труды ЮТАКЭ, 1958, т. 6: 434, 444). Здесь уместно будет привести сообщение прапорщика Хабалова, побывавшего в сентябре 1882 г. в Серахсе. Миновав перевал Буркут, он натолкнулся на небольшой источник Дингли-чешмеси. Против источника на

вершине горы находилась башня-динг, от которой и получил название данный источник (Записка к маршрутной съемке, 1883: 212).

Обсуждение материала

Динги – крепостные башни. Теперь приступим к описанию непосредственно дингов, как крепостных башен. Они примыкали к укреплению или возводились совсем рядом с ними. Башни, расположенные на углах бастиона, назывались бурч. Обычно они имели прямоугольную (Марков, 1892: 59) или круглую формы (Труды ЮТАКЭ, 1953, т. 3: 10). Числом они доходили до 4 или 8 единиц и могли устраиваться посередине стен. Малые крепости часто имели одну башню, как к примеру укрепление близ Ходжам-гала (Атдаев, 2023: 80). Единичные башни часто располагались во внутренней цитадели – арке. Иногда башня устраивалась непосредственно на внешней стене, которая использовалась для наблюдения за неприятелем. Таковой является крепость Сопы-гала (Куропаткин, 1879: 45). Иногда башни располагались непосредственно у ворот укрепления.

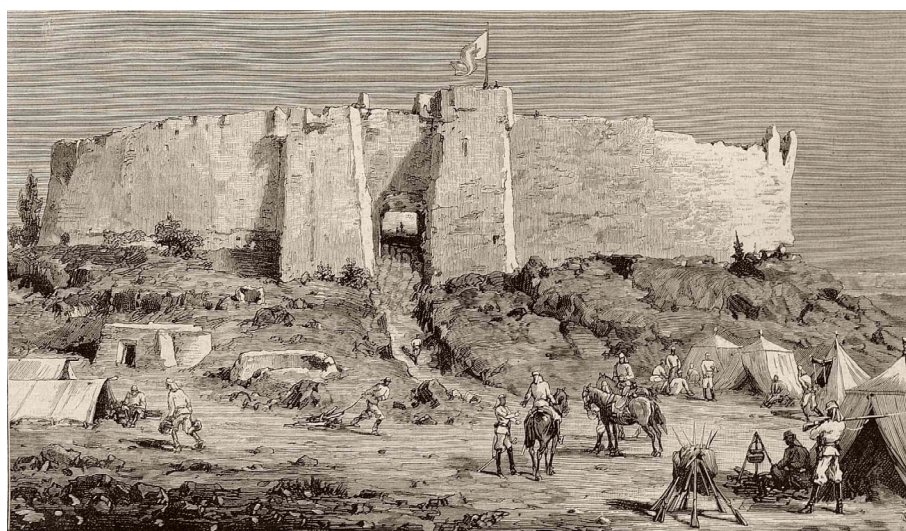

Рис. 1. Парные башни у ворот крепости Дыкма-гала. Набросок А.М. Алиханова, рисунок Ф. Гаанена.

Fig. 1. Paired towers at the gates of the Dykma-gala fortress. Sketch by A.M. Alikhanov, drawing by F. Gaanen.

Толщина стен башен составляла примерно 1,5 м, с внутренним диаметром до 3 м. Вход в них располагался с внутренней стороны крепости (Berdiyew, 2020: 146). Башни снабжались бойницами, как в крепости Ходжам-гала. Здесь высота башен составляет 4 м. Ее верхняя площадка ограждена стенкой толщиной в 35 см и с вырезами для выставки ружей (Атдаев, 2023: 80).

Иногда небольшие боевые башенки, размещались над воротами. Хотя подобные приемы к XIX веку были уже единичны (Berdiyew, 2020: 146). Этот средневековый прием к XIX веку используется больше в декоративный целях. Подобные стилистические парные башенки все больше встречаются в туркменских усадьбах (Росляков, 1960: 223). Примером может служить дом в Мерве, в усадьбе Гюль-Джемал-хан. Е.Л. Марков, будучи в гостях у Гюль-Джемал-хан в Мерве в 1898 г., дает описание огромному дому из обожженного кирпича, построенного российскими властями. Этот каменный дом был похож на двухэтажную четырехугольную башню. Марков отмечает, что это здание украшал стилизованный карниз в виде крепостных зубцов (Марков, 1892: 98).

Динги – вне крепости. Если укрепление не имело угловых башен, то их функцию выполняли динги, вынесенные за пределы стен. Они имели высоту в 10-12 м и возводились из сбитой глины-пахсы или кирпича-сырца. Иногда башни могли быть выстроенными из глины, а снаружи обложены сырцом, как к примеру, башня в Кишмане (Лессар, 1884: 197).

Иногда сырцовый кирпич чередовали с глиняными комьями – гуваляками (Труды ЮТАКЭ, 1953, т. 3: 17). Квадратные башни имели плоскую крышу, а круглые башни снабжались куполами. Динги обычно состояли из двух камер, круглые или квадратные в плане, снабженные смотровыми щелями. Они обладали такими конструктивными вариациями, как: с плоским перекрытием, с купольной камерой, с внутренней лестницей, с цокольным этажом (Труды ЮТАКЖ, 1953, т. 3: 17-18).

Эти башни могли дать временный приют земледельцу и его семье. Укрывшиеся в ней люди имели возможность наблюдать за врагом через смотровые щели, а в случае необходимости и отстреливаться (По Средней Азии, 1894: 5). В них могли располагаться от 2 до 3 человек, которые отстреливались от неприятеля до прихода помощи (Атдаев, 2023: 77). Подобные динги, достигавшие высоты в 10-12 м, встречаются в селении Багир. К примеру, динг близ Кул-Мерген-гала, имеет 2 этажа. Первый этаж сложен из кирпича-сырца, а второй из битой глины-пахсы. Внутри башни имеется помещение, перекрытое сводом, в центре которого отверстие для подъема на второй этаж. Помимо этого, башня снабжена и наружным лазом (Труды ЮТАКЭ, 1953, т. 3: 10). Интересна сторожевая башня в Нисе, построенная примерно в 1870 г. Она имеет внутри помещение, а верхняя смотровая площадка обнесена оградой, в полу которой имеется отверстие для входа наверх через нижнее помещение по приставной лестнице (Жуков, 1949: 185).

Рис. 2. Сторожевая башня в Нисе.
Fig. 2. Watchtower in Nisa.

Динги – одинокие приусадебные башни. Особыми архитектурными объектами можно назвать одинокие приусадебные башни. Находившийся в Мерве в начале 1881 г. корреспондент британской газеты «Daily News» Эдмонд О’Донован отмечал, что в усадьбе Гюль-Джемал-ханши среди ряда кибиток и нескольких длинных

кирпичных строений располагалась массивная четырехгранная башня, стены которой имели ширину в 7,5 м и высоту в 10,5 м. Большая комната внутри освещалась 4 узкими бойницами, а земляной пол был вымощен плоскими кирпичами с развалин соседнего Байрам-Али. Лестница снаружи здания вела на верхний этаж, где располагались четыре больших окна и дверь. Верхняя терраса была окружена низким парапетом с бойницами (The Merv Oasis, 1883: 259). Выстроена она была из необожженного кирпича и обмазанная снаружи желтой глиной. Башня была построена исключительно для придания резиденции ханши более величественного вида (А. Р., 1883: 191-192). Другую башню Донован видел, посетив усадьбу Мерет-Али-сердара, который приходился дядей Аман-Нияз хану из рода Гараахмет. Донован отмечал, что видел там квадратную башню с плоской крышей, на которую вела лестница снаружи здания. Нижняя, то есть внутренняя часть сооружения, использовалась для хранения зерна (The Merv Oasis, 1883: 309).

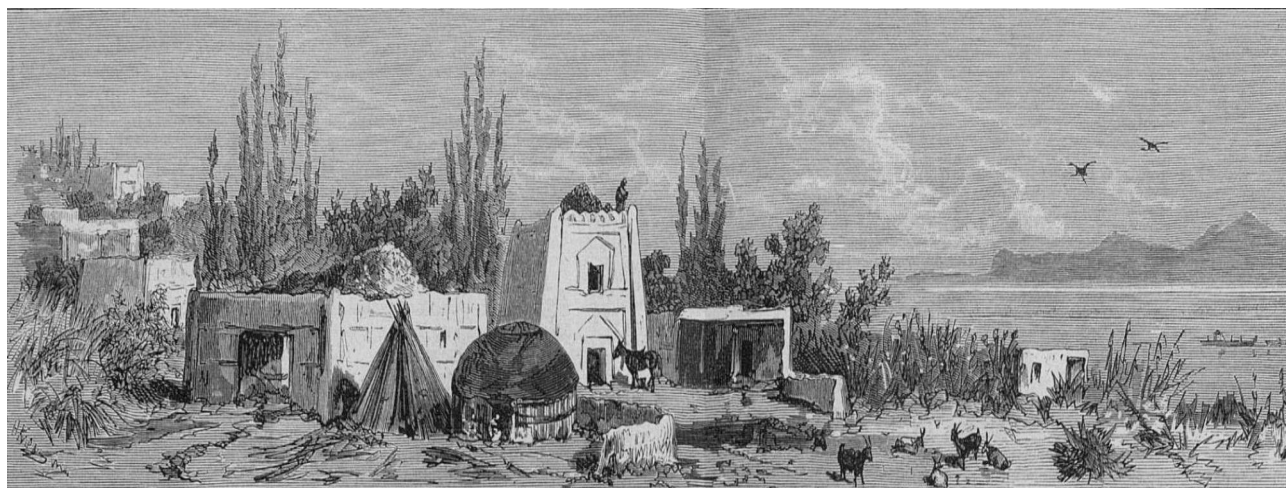

Рис. 3. Приусадебная башня на берегу Амударьи. Рисунок Н.Н. Каразина.
Fig. 3. Household tower on the banks of the Amu Darya. Drawing by N.N. Karazin.

Приусадебные башни имеются и в Анау. Здесь динги представляют собою высокие двухэтажные башни, служившие в качестве жилья в мирное время и становившиеся оборонительными сооружениями в дни налетов аламанщиков. Динги Анау имели квадратное или круглое построение. Иногда же имели форму усеченного конуса или пирамиды. Материалом служила пахса, реже сырец. Междуэтажные перекрытия были плоскими, «дарбази» или купольными (Труды ЮТАКЭ, 1958, т. 6: 449).

Башни в Мерве, помимо прямоугольного и круглого вариантов, имели нередко восьмигранную форму. Перекрытия между этажами сводчатые или купольные, реже – балочные. Здесь высота дингов достигает 10-20 м. Они снабжены небольшими щелевидными или арочными окнами. У восьмигранных башен вверху сохранилась разделка поверхности гребенчатым орнаментом (Труды ЮТАКЭ, 1953, т. 3: 27). Подъем на второй этаж осуществлялся при помощи приставных лестниц. Помещение первого этажа нередко сообщается с двором посредством маленького лаза. Иногда первый этаж был превращен в род платформы, так как был забит глиной (Труды ЮТАКЭ, 1958, т. 6: 454). Квадратные и восьмигранные динги располагались вдоль каналов и тянулись длинным рядом, отстоя друг от друга на определенном расстоянии (Труды ЮТАКЭ, 1953, т. 3: 27). Иногда башни имели несколько ярусов, с окнами, но без внутренних и внешних ходов (Жуковский, 1984: 151). Помимо круглых и прямоугольных башен в Мерве встречались и граненые динги.

Генерал Куропаткин отмечал, что в Мерве поля ограждались глиняными стенами, внутри которых размещались

кибитки, глиняные сакли и полевые башни (Куропаткин, 1884: 166).

В Приамударьинском районе, такие строения именуются «учек», реже – динг. Они имеют от одного до двух помещений. В больших усадьбах могло быть даже два учека. Подъем наверх осуществлялся по глиняной лестнице с деревянными ступенями или по приставной деревянной лестнице. В беспокойную пору в них укрывались женщины, дети и старики, пока мужчины отстреливались от нападающих (Труды ЮТАКЭ, 1953, т. 3: 29-30).

Динги – башни на хлебных полях. В случае внезапного нападения противника эти укрепления выполняли роль временных убежищ, пока не прибывает подмога на выручку. По сообщению Ч. Марвина, сторожевые башни некогда были незаменимым атрибутом для полей в Баба-Дурмазе, но теперь, когда набегии уменьшились, башни уже не ремонтируются, и постепенно рушатся. Развалины полевых башен Ч. Марвин наблюдал и в Теджене, а также в Мерве (The Russians at Merv, 1883: 145, 171, 196).

Е. Марков, приводя рассказ одного русского унтер-офицера, отмечал, что группа текинцев из пяти человек могла укрыться в подобной башне и удачно воевать против целого отряда. Далее Марков отмечает, что глиняные пристройка повыше домов играет у туркмен роль башни на случай нападения противника (Марков, 1892: 64, 85).

В феврале 1882 г. хорунжий Соколов, заезжая в Мерв, отмечал, что на окраинах оазиса встречал полуразрушенные башенки-караулки. Углубившись в пределы оазиса, он увидел среди обширных пашен еще большее количество добротных башен (Записка о дороге, 1883: 183, 186). Н. И. Гродеков

при описании мервской местности близ колодцев Гоюн-гуи отмечает, что местность по обеим сторонам дороги покрыта пахотными полями, среди которых разбросаны полевые башни. Далее он пишет, что близ канала Ак-яб расположены посевы, изрезанные водными арыками «с разбросанными там и сям башнями» (Гродеков, 1883: 12, 13).

С другой стороны, набеги-аламаны самих туркмен на соседние регионы, заставляли жителей Персии и Гератской области прятаться в подобных сооружениях. Н. И. Гродеков пишет: «На всех полях построены башни, куда земледelec мог бы спрятаться в случае появления аламана. Башни эти построены на всех полях без исключения, как бы близко они ни были расположены от селения, хотя бы у самой стены. Даже в садах, непосредственно примыкающих к городской стене Мешхеда, стоят башни. Доступ в отдаленные поля обеспечиваются башнями, расположенными от 50 до 100 шагов друг от друга. Редко кто осмеливается пускаться в путь без оружия» (Поездка, 1883: 84).

Алиханов отмечал, что персы прятались в полевых башнях во время туркменских аламанов. Пересидев атаку, они спешили в свои деревни (Алиханов, 1898: 8). Подобные глиняные башни, возведенные для защиты от туркмен, были описаны и Никольским: «Чтобы спастись от таких набегов, персидское население настроило среди пашен эти башни, в которые прятались и отстреливались чрез маленькие амбразуры, пока из аула приходили на помощь» (Никольский, 1886: 38). Ч. Марвин отмечал, что в Серахсе персы настолько опасались набегов мервских теке, что установили на стенах крепости

6 пушек, а на сторожевых башнях по всю ночь горел огонь. Вся дорога от Серахса до Мешхеда была усеяна башнями, которые в случае набега текинцев немедленно передавали сигналы о башни к башне о надвигающейся угрозе. Далее Марвин пишет, что видел здесь ряд сторожевых башен вдоль так называемой «стены Александра», растянувшейся от Каспия до Герата (The Russians at Merv, 1883: 158, 160, 171).

Рис. 4. Башня в усадьбе Баба-хана, сына Говшут-хана.

Fig. 4. Tower in the estate of Baba Khan, son of Govshut Khan.

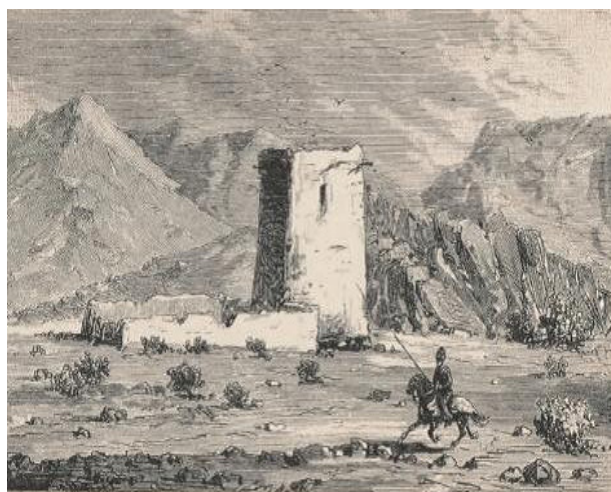

Рис. 5. Полевая башня в Ахал-текинском оазисе.

Fig. 5. Field tower in the Ahal-Teke oasis.

Выводы

Анализ башен говорит нам о наличии определенных строительных навыков и архитектурных принципов у туркмен. По своим функциональным назначениям башни делились на несколько видов. Крепостные башни примыкали непосредственно к укреплению или возводились совсем рядом с ними. Иногда крепости не имели угловых башен и их функцию выполняли динги, вынесенные за пределы стен.

Влиятельные ханы имели возможность возвести на своих усадьбах высокие динги, показывающие их статус и положение в обществе. Обычно подобные башни имели круглую или квадратную формы, реже выполнялись в восьмигранном варианте. Динги возводились и на хлебных полях. В случае внезапного нападения противника, они давали временное убежище дайханам, пока не приходила помощь односельчан.

Литература

1. А.Р. Письма англичанина из Мерва, 1881. // Военный сборник. № 11. С. 176-206.
2. Алиханов-Аварский М., 1898. В гостях у шаха. Очерки Персии. – Тифлис: Типография Я. И. Либермана. 258 с.
3. Атдаев С.Дж., 2020. Из истории почтовой службы у туркмен // Культурное наследие (Мадени Мура). № 4 (91). С. 75-92.
4. Атдаев С.Дж. Образ глашатая «джарчи» в историческом прошлом туркмен // Культура и взаимодействие народов в музейных, научных и образовательных процессах – важнейшие факторы стабильного развития стран Евразии: сб. науч. тр.: в 2 ч. Омск: Наука, 2021. Ч. 1. С. 273-280.
5. Атдаев С.Дж., 2023. Крепости туркменского племени Теке в XVIII-XIX вв. // Народы и религии Евразии. №1. Том 28. С. 74-92.
6. Гродеков Н.И., 1883. Война в Туркмении. Поход Скобелева в 1880–1881 гг.: в 4 т. СПб: Тип. В. Балашова. Т. 1. 158 с.
7. Жуков В. Д., 1949. Изучение пригорода Нисы в 1946 году // Труды ЮТАКЭ. Т. 1. С. 170-190.
8. Жуковский В.А., 1894. Древности Закаспийского края. Развалины Старого Мерва. СПб, Издательство: Тип. Гл. упр. уделов. 222 с.
9. Записка о дороге из Асхабада в Мерв хорунжия 1-й конной батареи Терского казачьего войска Соколова 1882 г., 1883. // СМА. Вып. 6. СПб: Военная типография. С. 156–199.
10. Записка к маршрутной съемке между Кахка и плотинкою Тезебент, Серахсом и Муссын-Абадом. 6-го Закаспийского Стрелкового батальона Прапорщика Хабалова. Сентябрь 1882 года., 1883. // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. – СПб: Военная типография. Вып. 6. С. 200-214.
11. Куропаткин А., 1879. Туркмения и туркмены. СПб: тип. В. А. Полетики. 57 с.
12. Куропаткин А.Н., 1884. Мерв и мервцы (Географический очерк) // Русский инвалид. № 29. С. 161-172.
13. Лессар П., 1884. Заметки о Закаспийском крае и соседних странах (Поездка в Персию, Южную Туркмению, Мерв, Чарджуй и Хиву) // Записки Кавказского отдела

Императорского русского географического общества, Книга XIII. – С. 161-211.

14. Марков Е. Л., 1892. В Туркмении (Путевые очерки) // Русское обозрение. № 5. С. 47-109.

15. Никольский А.М., 1886. Поездка в северо-восточную Персию и Закаспийскую область // Записки Императорского Русского географического общества по общей географии. Том XV. № 7. 57 с.

16. По Средней Азии: записки худож. Л.Е. Дмитриева-Кавказского., 1894. СПб: А.Ф. Девриен. 117 с.

17. Поездка ген. шт. полковника Гродекова из Самарканда через Герат в Афганистан (в 1878 году)., 1883 // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии. Вып. V. СПб. 58-107.

18. Росляков А. А., 1960. Основные черты туркменской фортификации XVIII–XIX вв. // Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И. А. Орбели. М.; Л. С. 222–226.

19. Труды ЮТАКЭ. Т. III. / В.А. Левина, Д.М. Овезов, Г.А. Пугаченкова. Архитектура туркменского народного жилища., 1953. М.: Гос. изд-во лит-ры по стр-ву и архитектуре. 84 с.

20. Труды ЮТАКЭ. Т. VI. / Г.А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма, 1958. М.: 492 с.

21. Berdiyew A., 2020. Gunorta Turkmenistanyň XVI–XVIII asyrlardaky maddy medeniyeti. Ashgabat: Ylym. 184 p. (на туркменском языке).

22. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. 1883. Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 500 p.

23. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India, 1883. By Charles Marvin. London. 556 p.

References

1. A.R. Pis'ma anglichanina iz Merva, 1881. [Letters from an Englishman from Merv] // Voyenny sbornik. № 11. pp. 176–206. [in Russian].

2. Alikhanov-Avarskiy M., 1898. V gostyakh u shakha [Visiting the Shah. Essays on Persia]. Ocherki Persii. Tiflis: Tipografiya YA. I. Libermana, 258 p. [in Russian].

3. Atdaev S.J., 2020. Iz istorii pochtovoy sluzhby u turkmen [From the history of the Turkmen postal service] // Kul'turnoye naslediye (Madeni Mura). № 4 (91). pp. 75-92. [in Russian].

4. Atdaev S.J., 2021. Obraz glashataya «jarchi» v istoricheskom proshlom turkmen [The image of the herald “Jarchi” in the historical past of the Turkmens] // Kul'tura i vzaimodeystviye narodov v muzeynykh, nauchnykh i obrazovatel'nykh protsessakh – vazhneyshiye faktory stabil'nogo razvitiya stran Yevrazii: sb. nauch. tr.: v 2 ch. Omsk: Nauka, CH. 1. pp. 273-280. [in Russian].

5. Atdaev S.J., 2023. Kreposti turkmenskogo plemeni Teke v XVIII-XIX vv. [Fortresses of the Turkmen tribe Teke in the 18th-19th centuries] // Narody i religii Yevrazii. №1. Tom 28. pp. 74-92. [in Russian].

6. Grodekov N.I., 1883. Voyna v Turkmenii. Pokhod Skobeleva v 1880–1881 gg: v 4 t. [War in Turkmenistan. Skobelev's campaign in 1880–1881]. SPb: Tip. V. Balashova T. 1. 158 p. [in Russian].
7. Zhukov V. D., 1949. Izucheniye prigoroda Nisy v 1946 godu [Study of the suburb of Nisa in 1946] // Trudy YUTAKE. T. 1. pp. 170-190. [in Russian].
8. Zhukovskiy V.A., 1894. Drevnosti Zakaspiyskogo kraya. Razvaliny Starogo Merva [Antiquities of the Transcaspian region. Ruins of Old Merv]. SPb, Izdatel'stvo: Tip. Gl. upr. udelov. 222 p. [in Russian].
9. Zapiska o doroze iz Askhabada v Merv khorunzhiya 1-y konnoy batarei Terskogo kazach'yego voyska Sokolova 1882 g., 1883. [Note on the road from Askhabad to Merv, cornet of the 1st cavalry battery of the Terek Cossack army of Sokolov, 1882] // SMA. Vyp. 6. SPb: Voyennaya tipografiya. pp. 156–199 [in Russian].
10. Zapiska k marshrutnoy s"yemke mezhdru Kakhka i plotinkoyu Tezebent, Serakhsom i Mussyn-Abadom. 6-go Zakaspiyskogo Strelkovogo batal'ona Praporshchika Khabalova. Sentyabr' 1882 goda. 1883. [Note for the route survey between Kakhka and the Tezebent dam, Serakhs and Mussyn-Abad. 6th Transcaspian Rifle Battalion Ensign Khabalov. September 1882] // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. SPb: Voyennaya tipografiya. Vyp. 6. pp. 200-214. [in Russian].
11. Kuropatkin A., 1879. Turkmeniya i turkmeny [Turkmenia and the Turkmens]. SPb: tip. V. A. Poletiki, 57 p. [in Russian].
12. Kuropatkin A.N., 1884. Merv i mervtsy (Geograficheskiy ocherk) [Merv and the Mervtsy (Geographical sketch)] // Russkiy invalid. № 29. pp. 161-172. [in Russian].
13. Lessar P., 1884. Zametki o Zakaspiyskom kraye i sosednikh stranakh (Poyezdka v Persiyu, Yuzhnuyu Turkmeniyu, Merv, Chardzhuy i Khivu) [Notes about the Transcaspian region and neighboring countries (Trip to Persia, Southern Turkmenistan, Merv, Chardzhui and Khiva)] // Zapiski Kavkazskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva, Kniga XIII. pp. 161-211. [in Russian].
14. Markov Ye. L., 1892. V Turkmenii (Putevyye ocherki) [In Turkmenistan (Travel Stories)] // Russkoye obozreniye. № 5. pp. 47-109. [in Russian].
15. Nikol'skiy A.M., 1886. Poyezdka v severo-vostochnuyu Persiyu i Zakaspiyskuyu oblast' [A trip to northeastern Persia and the Transcaspian region] // Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po obshchey geografii. Tom XV. № 7. 57 p. [in Russian].
16. Po Sredney Azii: zapiski khudozh. L.Ye. Dmitriyeva-Kavkazskogo [In Central Asia: notes of an artist. L.E. Dmitriev-Kavkazsky], 1894. SPb: A.F. Devriyen, 117 p. [in Russian].
17. Poyezdka gen. sht. polkovnika Grodekova iz Samarkanda cherez Gerat v Afganistan (v 1878 godu), 1883 [Trip of the general. PC. Colonel Grodekov from Samarkand through Herat to Afghanistan (in 1878)] // Sbornik geograficheskikh, topograficheskikh i statisticheskikh materialov po Azii. Vyp. V. SPb. pp. 58-107. [in Russian].
18. Roslyakov A. A., 1960. Osnovnyye cherty turkmenskoy fortifikatsii XVIII–XIX vv. [Main features of Turkmen fortification in the 18th–19th centuries] // Issledovaniya po istorii kul'tury narodov Vostoka. Sbornik v chest' akademika I. A. Orbeli. M.; L. pp. 222–226. [in Russian].
19. Trudy YUTAKE. T. III. / V.A. Levina, D.M. Ovezov, G.A. Pugachenkova., 1953. Arkhitektura turkmenskogo narodnogo zhilishcha [Proceedings of YUTAKE. T. III. / V.A.

Levina, D.M. Ovezov, G.A. Pugachenkova. Architecture of Turkmen folk housing.]. // M.: Gos. izd-vo lit-ry po str-vu i arkhitekture. 84 p. [in Russian].

20. Trudy YUTAKE. T. VI. / G.A. Pugachenkova., 1958. Puti razvitiya arkhitektury Yuzhnogo Turkmenistana pory rabovladieniya i feodalizma [Proceedings of YUTAKE. T.VI. / G.A. Pugachenkova. Ways of development of architecture of Southern Turkmenistan during the era of slavery and feudalism.]. M.: 492 p. [in Russian].

21. Berdiyew A., 2020. Gunorta Turkmenistanyň XVI–XVIII asyrlardaky maddy medeniyeti [The material culture of Western Turkmenistan in the XVI-XVIII centuries]. Ashgabat: Ylym, 184 p. [in Turkmen].

22. The Merv Oasis travels and adventures east of the Caspian during the years 1879-80-81, including five months' residence among the Tekkés of Merv by Edmond / O'Donovan special correspondent of the 'Daily news'. 1883, Vol. II. G.P. Putnam's Sons. New York. 500 p.

23. The Russians at Merv and Herat, and their power of invading India. 1883. By Charles Marvin. London. 556 p.

***Атдаев С. Д.¹, Маммедова Б. Ж.¹**

¹Түркіменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институты
Ашхабад, Түркіменстан

*e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

ТҮРКМЕНДЕРДІҢ ДИНГ МҰНАРАЛАРЫ (XIX ҒАСЫР МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Бекіністер түркімендердің әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірінің ажырамас бір бөлігін құрайды. Бұрыштық мұнаралар территориялық аймақты толық бақылауда ұстау үшін және жаудан тиімді қорғануда маңыздылығы жоғары болды. Шағын бекіністер мұнарасыз тұрғызылды немесе қабырғалардың сыртында бөлек салынды. Оқшауланған мұнаралар «динг» деп аталды. Дингтар жеке учаскелерде, сондай-ақ астық алқаптарында салынды. Бұл бағыттағы археологиялық жұмыстар XX ғасырдың ортасында жүргізілген болатын. Алайда, XVIII-XIX ғасырлардағы тарихи құнды ескерткіштердің бірі болған мұнаралар туралы терең зерттеулер жүргізілмегенін көруімізге болады. Біз өз кезегімізде бұл мәселенің тарихын тереңірек қарастырып, үлес қосуға тырыстық. Динг мұнаралары туралы мәліметтер XIX ғасырдағы дереккөздерінде жиі кездеседі. Ресейлік шенеуніктердің есеп жазбалары және әскери инженерлердің құжаттары қарастырып отырған тақырыптың жалпы көрінісін жасап, терең зерттеуге негіз болды. Археологиялық және бастапқы материалдарды салыстыру және оларды талдау мұнаралардың түрлері мен құрылысына қарай топтауға мүмкіндік береді. Алынған зерттеу нәтижелерін дұрыс бағалау мұнаралардың соғыс уақытындағы қызметін және қоғамның қарапайым күнделікті өміріндегі негізгі мақсатын

айқындауға көмектесті.

Кілт сөздер: мұнара, динг, қамал, шикі кірпіш, пахса, гувалақ, тұғыр, қарауыл мұнаралары, далалық және шаруашылық мұнаралар.

Дәйексөз үшін: Атадаев С. Д., Маммедова Б. Ж. Түркмендердің динг мұнаралары (XIX ғасыр материалдары негізінде) // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 33-45 б. (Орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.03>

***Atdaev S. J.¹, Mammedova B. J.¹**

¹Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat, Turkmenistan

*e-mail: serdar63atdayev@gmail.com

TOWERS-DINGS OF THE TURKMEN (BASED ON MATERIALS OF THE 19TH CENTURY)

Annotation. Fortresses form an integral part of the social, economic and political life of the Turkmens. Corner towers provided effective protection from the enemy and visibility of the surrounding area. Small fortifications were built without towers or had them outside the walls. The isolated towers were called dings. Dings were also built on personal plots, as well as in grain fields.

Archaeological work in this direction was carried out in the middle of the 20th century. However, further research into the monuments of the 18th-19th centuries, with a single exception, was not carried out. We, in turn, tried to look at this problem more broadly and make our contribution to highlighting this issue. Information about dings is often found in sources of the 19th century. Studying documents, notes and reports of Russian officials and military engineers makes it possible to create an overall picture of the topic under consideration. A comparison of archaeological and source material and their analysis will make it possible to classify the types of towers. A correct assessment of the result obtained will help indicate their functioning in wartime and their everyday purpose in the ordinary everyday life of society.

Keywords: tower, ding, fortress, raw brick, pakhsa, guvalak, pedestal, guard towers, field and household turrets.

For citation: Atdaev S. J., Mammedova B. J. Towers-dings of the Turkmen (based on materials of the 19th century) // Madeni mura. 2024. №1 (104). 33-45 p. (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.03>

Сведения об авторах:

1. Атдаев Сердар Джумаевич, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

2. Маммедова Бахар Джуманазаровна, старший научный сотрудник Института истории и археологии Академии наук Туркменистана, Ашхабад, Туркменистан.

Авторлар туралы мәлімет:

1. Атдаев Сердар Джумаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Түркіменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институтының жетекші ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

2. Маммедова Бахар Жұманазаровна, Түркіменстан Ғылым академиясы, Тарих және археология институтының аға ғылыми қызметкері, Ашхабад, Түрікменстан.

Information about the authors:

1. Atdaev Serdar, candidate of historical sciences, leading researcher Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5513>

2. Mammedova Bakhar, senior researcher, Institute of History and Archeology of the Academy of Sciences of Turkmenistan, Ashgabat, Turkmenistan

МРНТИ 03.41.91

***Кошман Т.В.¹, Егинбай А.Е.¹**

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан

*e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

ОПЫТ СОЗДАНИЯ ПАЛЕОНТОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ АКМОЛИНСКОГО МУЗЕЯ в 20-е гг. XX в.

Аннотация. В статье говорится о палеонтологических находках, найденных на территории Акмолинской области в 20-х годах XX века. Фрагменты останков древних животных являлись случайными находками, обнаруженными в результате строительной деятельности, либо обнаруженными местными жителями в районе рек. Значительная часть костей имели сколы и разрушения, разрушены при транспортировке, роговые останки с отбитыми концами. Тем не менее эти палеонтологические останки позволяют определить территорию распространения и обитания тех или иных животных на степных просторах Северного Казахстана.

Основным объектом нашего исследования стала палеонтологическая коллекция Акмолинского музея 1928–1929 годов, описанная в книге Л.Ф. Семенова. В ходе сбора разного рода материала для формирующегося фонда нового музея Л.Ф. Семенов собирал не только вещевой материал, а также предметы, которые, как он писал, позволяли показать историю развития животного мира.

Не являясь знатоком в этом вопросе, Л.Ф. Семенов вел переписку и получал научную консультацию от известного палеонтолога Московского университета М.В. Павловой.

В документальных материалах Архива Российской академии наук (далее АРАН), выявлены письма Л.Ф. Семенова, датированные 1928 годом, которые были адресованы М.В. Павловой. К письмам приложены фотоматериалы и рисунки костных останков зубра (бизона), носорога, первобытного быка, зубра. В 1930 году Л.Ф. Семенов подготовил рукописный труд «Список остатков ископаемых животных, хранящихся в Акмолинском музее».

Ключевые слова: палеонтологические материалы, архив, письменный фонд, музей, переписка, ископаемые животные, эласмотерий, череп, носорог.

Для цитирования: Кошман Т.В, Егинбай А.Е. Опыт создания палеонтологической коллекции Акмолинского музея в 20-е гг. XX в // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 46-57с. (рус.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.04>

Введение

Палеонтологические коллекции музеев нередко являются единственной возможностью представить богатое разнообразие эволюции животного мира на определенной территории. Обнаружение таких материалов формирует представление о ландшафте, климатических условиях и экологической среде, а также являются основой для палеозоологии, палеографии и ряда других смежных наук. До революции палеонтологические коллекции фрагментарно были собраны в музеях Семипалатинска, Оренбурга и города Верный, чему способствовала деятельность отделов Императорского русского географического общества. В дальнейшем работу в этом направлении продолжило «Общество изучения Казахстана». На первых порах формирования музейных палеонтологических коллекций большое значение имело открытие новых музеев и активная деятельность его работников. Так, в 20-е годы XX века на территории Акмолинской области обнаружены палеонтологические останки, которые были переданы в музей, частично описаны и выставлены в экспозиции, но в дальнейшем утеряны. О видовом составе и количестве экспонатов сегодня можно судить лишь по сохранившимся письменным источникам.

Материалы и методы исследования

Материалами для написания статьи явились, в первую очередь, документы Архива Российской академии наук (РАН). В архиве содержится богатый фонд документов по различным направлениям, но наше внимание привлекли материалы эпистолярного

наследия известного палеонтолога Марии Васильевны Павловой, особенно ее письма. На протяжении многих лет М.В. Павлова изучала и собирала коллекции ископаемых млекопитающих, формируя Геологический музей Московского университета совместно со своим супругом Алексеем Петровичем Павловым. Ученые вели большую работу в области палеонтологии и геологии, что позволило сформировать целое научное направление и подготовить целую плеяду российских палеонтологов на базе университета.

Эпистолярная часть архива М.В. Павловой насчитывает 291 дело. Это письма корреспондентов не только коллег-ученых, но и краеведов и всех тех, кто интересуется палеонтологией. Как свидетельствует переписка, М.В. Павлова была знакома со многими краеведами из Забайкалья, Барнаула, Ставрополя, Пензы и других городов. Исследователи ее научной деятельности отмечают, что она сама посетила краеведческие музеи Томска, Барнаула, Иркутска, Омска и ряда других городов, считая, что «краеведческие музеи должны превратиться в центры популяризации научных знаний среди местного населения и крупные хранилища естественнонаучных коллекций для профессиональных исследователей» (Бессуднова, 2019: 624).

Многие музеи опирались на богатый опыт и публикации М.В. Павловой в описании палеонтологических образцов, обращались к ней за консультацией при создании музейных экспозиций, которые возникали при определении костных останков животных, поступающих в музеи. В последующие годы многие ученые использовали описание останков,

сделанное М. В. Павловой в коллекции геологического кабинета Казахского университета.

Фактически можно сказать, что М.В. Павлова способствовала научному образованию краеведов, обеспечивая их по возможности научной литературой и своими публикациями. Ученые не раз заявляли, что следует обращать внимание на развитие образования на местах, в далекой глубинке, откуда и поступали основные экспонаты. М.В. Павлова неоднократно призывала бережно относиться к находкам: «Все, кому попадутся, хотя незначительные ископаемые останки, не бросали бы их, да и не хранили бы их у себя, а давали бы возможность людям, посвятившим себя изучению этого вымершего царства, хотя бы посмотреть на них и сравнить с уже известными останками» (Павлова, 1924: 64).

В эпистолярном наследии М.В. Павловой фонда 311 Архива Российской академии наук наше внимание привлекло дело 219 «Письма Семенова Леонида Федоровича М.В.Павловой. Акмолинск. 1928- 1929». В деле содержится два письма с фотографиями. Ценность этих писем состоит в том, что директор Акмолинского музея подробно описал палеонтологические находки в Акмолинской области, зарисовал некоторые из них, сделав тщательные обмеры, а также и выслал фотографии.

К сожалению, ответы М.В. Павловой Л.Ф. Семенову найти не удалось. Но в Фонде письменных источников и информации Национального музея Республики Казахстан нами обнаружено рукописное издание небольшой книги директора музея Л. Ф. Семенова «Список остатков ископаемых животных, хранящихся в

Акмолинском музее. 1930 г.» (Семенов, 1930). Автор уже на первой странице сделал уточнение: «Приводимый ниже список представляет опись остатков ископаемых животных, найденных в пределах Акмолинского Округа и хранящихся в Акмолинском Музее. Отмечены остатки ископаемых, определенные по рисункам и описанию профессором М.В. Павловой».

Степень изученности темы

Известным отечественным ученым, занимающимся ископаемыми животными на территории Казахстана, является Б.С. Кожамкулова. По мнению автора, почти по всей территории северной Евразии, особенно в северной части Казахстана, обитали мамонты, шерстистый носорог, короткорогий бизон, ископаемый лось, бизон, як, сайга, обитавшие на открытых пространствах степи в раннеплейстоценовое время (Кожамкулова, 1981). Ареалом обитания этих животных являлись степные ландшафты с хорошей травянистой растительностью и теплоумеренный климат.

М.Т Берлигужин предпринял попытку выявить разнообразие первобытного бизона на территории Западного Казахстана по материалам музейных коллекций на основе сравнения размеров и пропорций исследуемых черепов (Белгужин, 2022).

Изучению палеонтологических коллекций музеев Северного и Восточного Казахстана посвящено исследование В.Н. Алиясовой (Алиясова, 2009). В то же время специальных исследований палеонтологических останков на территории Акмолинской области не проводилось в последнее время. Обратимся к материалам, собранным местным

краеведом Л. Ф. Семеновым.

Обсуждение материала

Акмолинская область является регионом с богатой древней и средневековой историей. У истоков палеонтологического изучения Акмолинской области стоял первый директор Акмолинского музея, энтузиаст своего дела Леонид Федорович Семенов. Открытие музея в 1923 году положило начало собирательской деятельности и формированию музейного фонда. Именно тогда в музей стали поступать находки от местных жителей и встал вопрос об определении их принадлежности и датировки. Знаний было недостаточно, литература отсутствовала.

Первое письмо, адресованное М.В. Павловой, датируется 20 мартом 1928 года. Л.Ф. Семенов в декабре 1927 года находился в командировке в Москве. Там состоялось его личное

знакомство с М.В. Павловой. Так, в письме М.В. Павловой Л.Ф. Семенов напоминает ей их встречу: «... когда я был у Вас кабинете, Вы мне целый час объясняли о бизонах, мамонтах и прочее. И даже подарили книжку, написанную Вами «Ископаемые млекопитающие из Тираспольского гравия Херсонской губернии» для нашего музея (АРАН, Ф.311, оп. 6, д. 211. л. 1).

Пользуясь Вашей любезностью и обещанием помочь Акмолинскому музею определением имеющихся у нас костей зубра – бизона и носорога. Посылаю немудренные фото-снимки и рисунки ископаемых нашего уезда и очень прошу Вас не отказать сообщить, можно ли по этим материалам что-нибудь сказать об этих животных, времени существования и т.п. материалов о место нахождении их кроме того, что я Вам написал, не имею» (Рис.1,2).

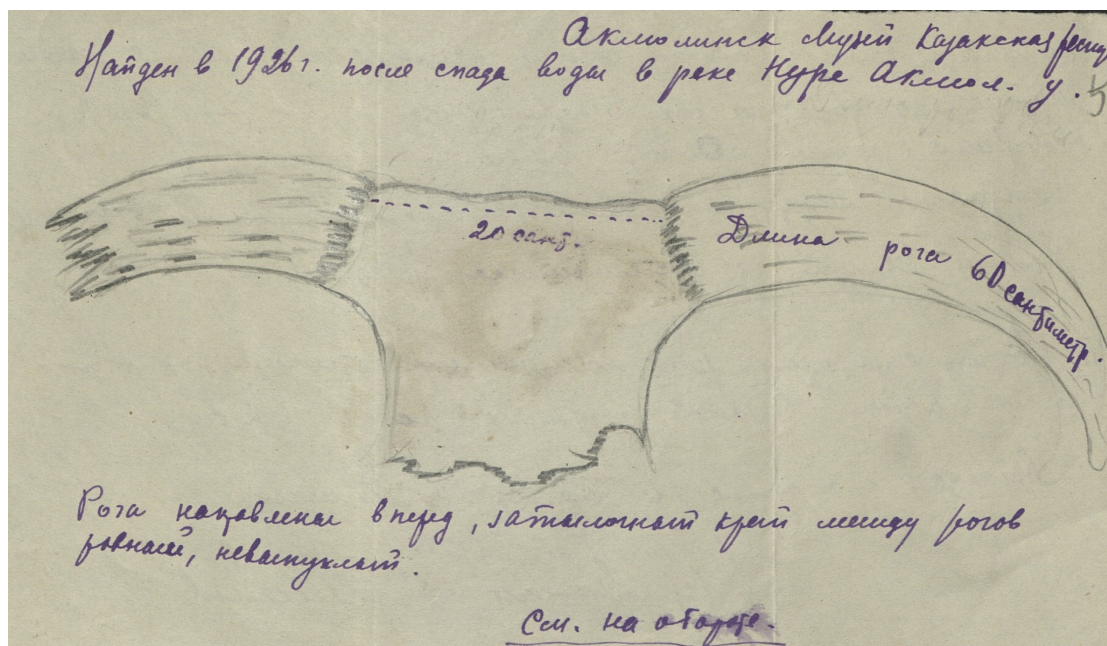

Рис. 1. Рисунок черепа первобытного быка. Рисунок Л.Ф. Семенова.

Fig. 1. Drawing of the skull of a primitive bull. Drawing by Semenov L.F.

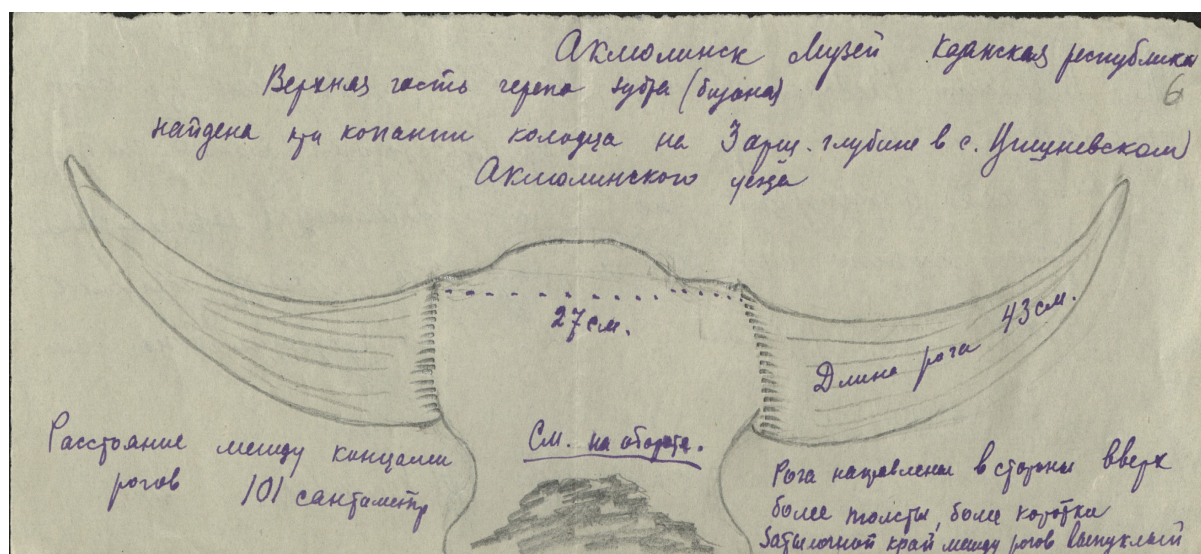

Рис. 2. Верхняя часть черепа зубра (бизона). Рисунок Л.Ф. Семенова

Fig. 2. The upper part of the skull of a bison. Drawing by Semenov L.F.

На оборотной стороне есть запись: «I. Есть еще точно такой же формы верхняя часть лба с рогами. Ширина лба такая же как в первом случае, длина же рогов (собственно стержней) 55 см. Расстояние между концами рогов по крайней линии равно 71 см. Найден вблизи г. Акмолинска у реки Ишим.

II. Есть еще один рог, по-видимому относящийся к этой же породе бизонов – длина рога 62 м. Выпахан на пашне в 6 в. от г. Акмолинска» (АРАН, Ф.311, оп. 6, д. 211. л. 5-5 об.).

На оборотной стороне есть запись: «В селении Раевском Акмолинского уезда был в 1924 году выкопан при копании колодца часть лба с одним рогом такой же формы как и предыдущий, но по сохранившемуся затылочному краю можно считать ширину лба между рогами в верхней части равной 33 см, более предыдущей на 5 см» (АРАН, Ф.311, оп. 6, д. 211. л. 6-6 об.).

А дальше в письме Л.Ф. Семенов обращается с просьбой: «Меня особенно интересует жевательная поверхность зуба, по-видимому, древнего носорога, зигзаги покрыты эмалью, причем

нижний ряд почему-то черный».

К письму прилагался рисунок жевательной поверхности зуба с комментарием: «Жевательная поверхность зуба (натуральная величина). Края зуба отломлены, точно края жевательной поверхности не могут быть измерены. Длина зуба (верхний край отломлен – излом имеет как бы костяные трубки толщиной миллиметра 2,5) 14-18 см, ширина 9 см и толщина 4 см. Зуб по длине несколько изогнут» (Рис. 3).

Л.Ф. Семенов сообщает о том, что «нам, провинциальным работникам, приходится трудно. Хотя музею в мае будет пять лет, нет средств, приходится быть энциклопедистом, разбрасываться по различным отделам. Ископаемые нашего уезда очень интересуют наше население, и я очень бы просил Вас и впредь не забывать нас своими советами и указаниями по сбору и определению. Пусть настоящее письмо будет первой связью низового краеведческого Музея с Вами, представителями науки» (АРАН, Ф.311, оп. 6, д. 211, л. 7).

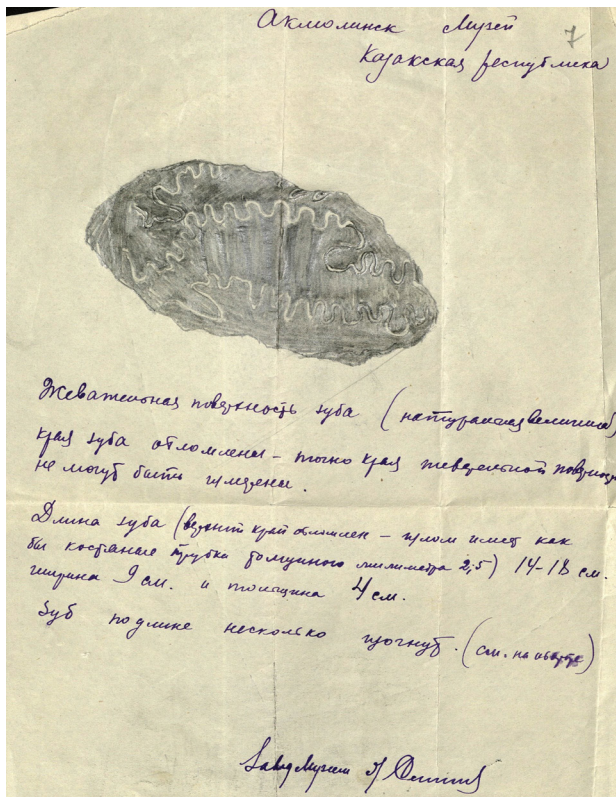

Рис. 3. Жевательная поверхность зуба. Рисунок Семенова Л.Ф.

Fig. 3. Chewing surface of the tooth. Drawing by Semenov L.F.

Содержание второго письма из архива свидетельствует о том, что ответ из Москвы на первое письмо был получен. Ответил Л.Ф. Семенов несколько с опозданием. Представляем его полное содержание. «Письмо Ваше и рисунки черепа и зубов *Elasmotherium* получил, на что очень благодарен. Ваши определения наших костей пришлось очень кстати – 1 мая у меня исполняется 5 лет нашего Музея – была проведена некоторая реорганизация отделов и т.п. Благодаря этому, я не смог тот час же ответить на Ваше письмо.

К моему глубокому сожалению, я не смог у нас в Акмолинске найти описание *Эласмотерий* – главное, что публике хотелось бы знать период существования этого животного (ледниковый или

иной), его размер, чем питался и т.д.

Теперь общий вопрос, находимые в нашем крае остатки носорога, зубра – бизона, первобытного быка указывают на бывший здесь совершенно другой климат, вероятно, они относятся к ледниковому периоду?

Посылаю Вам фото-снимок, найденной гра-м Деденко вблизи реки Ишим (по его предположению принесена водой) тазовой кости неизвестного животного (Рис. 4). Длина и ширина кости в разных направлениях в сантиметрах показаны на снимке (надписи сделаны тушью и легко Вами, если нужно, могут быть смыты).

Длина и ширина углубления, где помещалось основание ног равняется 6,5 на 5 сантиметров, сквозные (находящиеся рядом отверстия) равняются 7 на 5 см. От углубления для помещения ног идут как бы отростки (как сделан снимок) назад, длиною в сохранившейся части 16 см, хотя по концам можно судить, что вся длина их не превышала 19 см. Отростки идут, слегка изогнувшись к концу. Предполагаю, что расстояние между концами должно бы равняться сантиметрам 30.

И если перевернуть кость сквозными отверстиями и впадинами для ного вниз, как оно должно быть в действительности, то отростки окажутся как бы растущими вверх, имея основание от ножных впадин 14 см, у конца 30, имея рост вверх и к концу расширяясь в стороны (Рис.3).

Просил бы, если Вас не затруднит, обратить внимание на снимок (рядом) нижней челюсти – довольно большой по сравнению с ныне живущим – найден в каменоломне у села Долинского Акмолинского уезда, вблизи Спасского завода, населенного немцами. Немцы говорят, что там была древняя могила,

есть и другие кости человека, будто бы в два раза более нормальных, но киргизы их не разрешают брать, что память умершего. Если эти кости имеют научный интерес, то их можно будет переслать для определения в Москву. Рога первобытного быка я Вам бы переслал, но у меня нет средств для отправки их, сообщите как быть.

В обмен же я просил бы прислать нам слепок зуба 2-х рогого носорога – фотография у Вас есть. Адрес мой Казахстан, г. Акмолинск музей Семенову Леониду Федоровичу. Ув. Вас Л. Семенов» (АРАН, Ф.311, оп. 6, д. 211, л. 3-4).

Письма дают нам представление о том, как скупуплезно и ответственно формировал экспонаты своего музея его первый директор. Отсутствие возможности фотографировать не останавливали его, он делал рисунки карандашом с нанесением размеров, чтобы более подробно передать размеры и характерные особенности костных останков и получить ответы на

свои вопросы.

Небольшая брошюра Л.Ф. Семенова «Список остатков ископаемых животных, хранящихся в Акмолинском музее. 1930 г.» содержит сведения об имеющихся палеонтологических находок музейного фонда (Семенов, 1930).

Попробуем проанализировать имеющиеся сведения. Останки мамонта представлены, в основном, сохранившимися зубами (6 штук), бивнями (7) и лопаткой. Причем найдены они были как в окрестностях Акмолинска, а так и в Эркеншиликском (Ерейментауском), Сталинском (Аккольском), Шортандинском, Ленинском (Астраханский и Атбасарский), Революционном (Акмолинский, Ерейментауский) районах. Место обнаружения некоторых не известно.

Останки черепа носорога найдены у села Астраханка Ленинского (Астраханского) района в обвале берега реки Колутон.

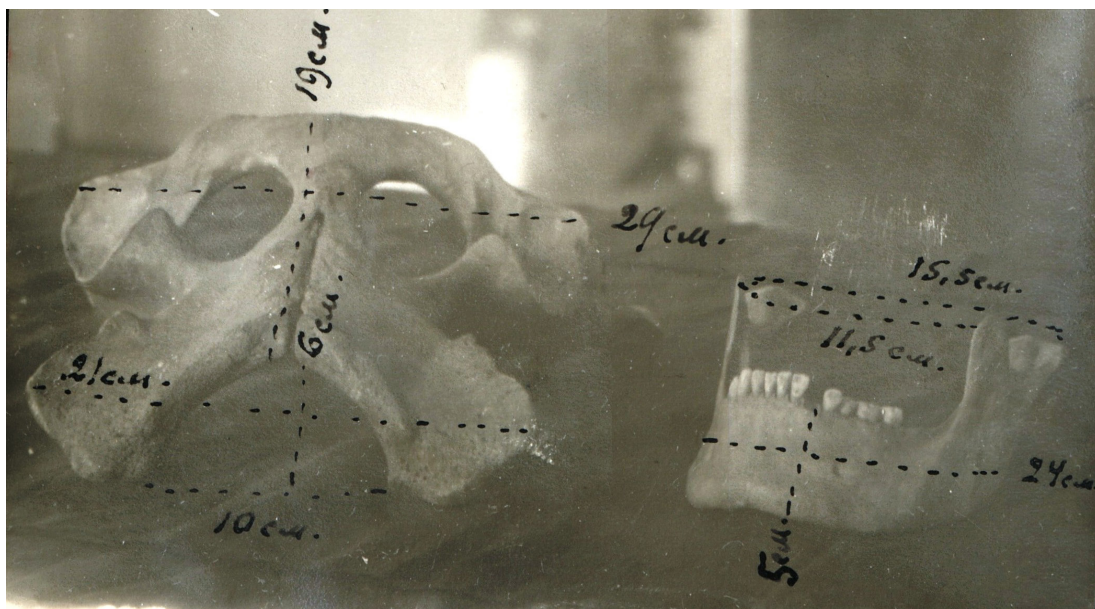

Рис. 4. Тазовые кости и нижняя челюсть. Акмолинский уезд.

Fig. 4. Pelvic bones and lower jaw. Akmola region.

На территории Промышленного района Акмолинской, ныне Бухар-Жырауского района Карагандинской области, и вблизи Акмолинска найдены три черепа первобытного быка. А по берегам рек Муялды, Нура, Сары-Су найдены рога первобытного быка.

Три черепа и рог, предположительно, зубра обнаружены на территории Коммунистического (Аршалынского) и Промышленного районов (Семенов, 1930: 5-6).

Приведенный список останков мамонта, носорога, быка, зубра свидетельствует об ареале обитания этих животных на территории области. В большинстве своем это случайные находки, принятые в фонд музея и требовавшие научного изучения.

Выводы

Таким образом, изучение эпистолярного наследия палеонтолога М.В.Павловой позволило нам получить

некоторые результаты. Изучение вопроса дало нам представление о том, что на современных степных просторах в эпоху верхнего плейстоцена обитали такие крупные животные, как мамонты, быки, зубры. Причем на территории Акмолинской области, останки встречаются практически по территории всей области, конечно, преимущественно в районах течения рек. Подготовленная брошюра Л.Ф.Семенова не была бы так интересна и увлекательна без сохранившихся писем к палеонтологу В.М.Павловой. Заслуживает высокой оценки деятельность человека, бывшего работника библиотеки, который смог установить контакты с учеными, рисовать, описывать и отправлять свои вопросы специалистам, и все только для того, чтобы посетители музея посредством палеонтологических экспонатов могли представить далекое прошлое своей земли.

Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2024, ИРН проекта BR18574223.

Литература

1. Алиясова В. Н., 2017. Музеи Казахстана как центры сохранения и популяризации палеонтологических коллекций // «Edu.e-history.kz». № 3, 8–16. [Электронный ресурс]. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/732> (дата обращения: 15.02.2024).
2. Берлигужин М.Т., 2022. Находки ископаемых степного бизона (*Bison Priscus*) на территории Западного Казахстана. // Известия Уральского государственного горного университета. Выпуск 2 (66). С.50-58.
3. Бессуднова З.А., Любина Г.И., 2019. Главная дама отечественной палеонтологии. К 165-летию со дня рождения почётного академика М.В.Павловой. // Вестник РАН. 6 (Т.89). С. 621–628.
4. Кожамкулова Б. С., 1981. Позднекайнозойские копытные Казахстана. Алма-Ата: Наука. 144 с.
5. Павлова М.В., 1924. Ископаемые слоны. М.: Госиздат. 65 с.

6. Павлова М.В., 1924. Причины вымирания животных в прошедшие геологические эпохи. М.Пг.: Госиздат. 130 с.

7. Семенов Л.Ф., 1930. Список остатков ископаемых животных, хранящихся в Акмолинском музее // Архив Национального музея Республики Казахстан. Фонд «Письменные источники и информация».

References

1. Aliyasova V. N., 2017. Muzei Kazakhstana kak centry sohraneniya i populyarizacii paleontologicheskikh kollekcij [Museums of Kazakhstan as centers for the preservation and popularization of paleontological collections] // "Edu.e-history.kz". No. 3, 8–16. [E-source]. URL: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/732> (accessed: 02/15/2024). [in Russian]

2. Berliguzhin M.T., 2022. Nahodki iskopaemyh stepnogo bizona (Bison Priscus) na territorii Zapadnogo Kazakhstana [Finds of fossils of the steppe bison (Bison Priscus) in Western Kazakhstan]. Izvestiya Uralskogo gosudarstvennogo gornogo universiteta. Issue 2 (66). pp.50-58. [in Russian]

3. Bessudnova Z.A., Lyubina G.I., 2019. Glavnaya dama otechestvennoj paleontologii. K 165-letiyu so dnya rozhdeniya pochetnogo akademika M.V. Pavlovoj [The main lady of Russian paleontology. To the 165th anniversary of the birth of honorary academician M.V. Pavlova]. Vestnik RAN. 6 (T.89). pp. 621–628. [in Russian]

4. Kozhamkulova B. S., 1981. Pozdnekajnozojskie kopytnye Kazakhstana [Late Cenozoic ungulates of Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka. 144 p. [in Russian]

5. Pavlova M.V., 1924. Iskopaemye slony [Fossil elephants]. M.: Gosizdat. 65 p. [in Russian]

6. Pavlova M.V., 1924. Prichiny vymiraniya zhivotnyh v proshedshie geologicheskie epohi [Causes of animal extinction in past geological epochs]. M. Pg.: Gosizdat. 130 pp. [in Russian]

7. Semenov L.F., 1930. Spisok ostatkov iskopaemyh zhivotnyh, hranyaschihsya v Akmolinskom muzee [List of remains of fossil animals stored in the Akmola Museum] // Arhiv Nacionalnogo muzeya Respubliki Kazakhstan. Fond "Pismennye istochniki i informaciya" [in Russian]

*Кошман Т. В¹, Егінбай Ә. Е.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

*e-mail: tatyana.koshman@mail.ru

XX ҒАСЫРДЫҢ 20-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АҚМОЛА МУЗЕЙІНІҢ ПАЛЕОНТОЛОГИЯЛЫҚ ЖИНАҒЫН ҚҰРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа. Мақалада XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ақмола облысы аумағында табылған палеонтологиялық олжалар туралы баяндалады. Құрылыс жұмыстары нәтижесінде ежелгі жануар қалдықтарының фрагменттері мен өзен маңында жергілікті тұрғындар тапқан кездейсоқ олжалар табылды. Тасымалдау кезінде жойылған сүйектердің едәуір бөлігінде жоңқалар мен сынықтар мен ұштары сынған мүйізді қалдықтар болды. Бұл палеонтологиялық қалдықтар Солтүстік Қазақстанның далалық кеңістігіндегі кейбір жануарлардың таралу аумағы мен мекендеу ортасын анықтауға мүмкіндік береді.

Біздің зерттеу жұмысымыздың негізгі нысаны: Семенов Л.Ф. кітабында сипатталған 1928–1929 жылдардағы Ақмола мұражайының палеонтологиялық коллекциясы. Жаңа мұражайдың қалыптасып келе жатқан қорына әртүрлі материалдар жинау барысында Л.Ф.Семенов тек материалдарды ғана емес, жануарлар дүниесінің даму тарихын көрсетуге мүмкіндік беретін заттарды да жинаған. Бұл мәселе бойынша сарапшы болмағандықтан Л.Ф. Семенов Мәскеу университетінің атақты палеонтологы М.В. Павловамен хат алмасып, ғылыми кеңестер алған.

Ресей Ғылым Академиясы архивінің (бұдан әрі – РГАА) құжаттық материалдарында Л.Ф. Семеновтың 1928 жылғы М.В. Павлованың атына жазған хаттары анықталды. Хаттарда бизон (буйвол), мүйізтұмсық, қарабайыр бұқа, бизонның қаңқа қалдықтарының фотосуреттері мен суреттері қоса берілген. 1930 жылы Л.Ф. Семенов «Ақмола мұражайында сақталған қазба жануарлардың қалдықтарының тізімі» атты қолжазба жұмысын дайындады.

Кілт сөздер: палеонтологиялық материалдар, мұрағат, жазба жинақ, музей, хат алмасу, жануар қалдықтары, элазмотерий, бас сүйек, мүйізтұмсық.

Дәйексөз үшін: Кошман Т. В, Егінбай Ә. Е. XX ғасырдың 20-жылдарындағы Ақмола музейінің палеонтологиялық жинағын құру тәжірибесі // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 46-57 б.(Орыс.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.04>

*Koshman T.V.¹, Yeginbay A.E.¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan

*e-mail: tatyanakoshman@mail.ru

EXPERIENCE OF CREATION OF THE PALEONTOLOGICAL COLLECTION OF THE AKMOLA MUSEUM IN THE 20s OF THE XX CENTURY.

Abstract. The article talks about paleontological finds found on the territory of the Akmola region in the 20s of the 20th century. Fragments of the remains of ancient animals were accidental finds discovered as a result of construction activities, or discovered by local residents in the river area. The great part of the bones had chips and fractures, were destroyed during transportation, and were horny remains with broken ends. Nevertheless, these paleontological remains make it possible to determine the territory of distribution and habitation of certain animals in the steppe expanses of Northern Kazakhstan.

The main object of the study was the paleontological collection of the Akmola Museum of 1928–1929, described in the book by L.F. Semenov. In the course of collecting of material for the emerging fund of the new museum, L.F. Semenov collected not only material things, but also objects that, as he wrote, made it possible to show the history of the development of the animal world.

Not being an expert on this issue, L.F. Semenov corresponded and received scientific advice from the famous paleontologist of Moscow University M.V. Pavlova.

In the documentary materials of the Archive of the Russian Academy of Sciences (hereinafter referred to as ARAN), letters from L.F. Semenov, dated 1928, which were addressed to M.V. Pavlova, were identified. The letters are accompanied by photographs and drawings of the skeletal remains of bison (buffalo), rhinoceros, primitive bull, bison. In 1930, L.F. Semenov prepared a handwritten work “List of remains of fossil animals stored in the Akmola Museum.”

Key words: paleontological materials, archive, written collection, museum, correspondence, fossil animals, elasmotherium, skull, rhinoceros.

For citation: Koshman T.V., Yeginbay A.E. Experience of creation of the paleontological collection of the Akmola museum in the 20s of the XX century // Madeni mura. 2024. №1 (104). 46-57 p. (in Rus.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.04>

Сведения об авторах:

1. Кошман Татьяна Васильевна, магистр, старший преподаватель кафедры археологии и этнологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0002-2005-9849

2. Егинбай Адил Ерланұлы, докторант кафедры археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
ORCID: 0000-0001-6035-014X

Авторлар туралы мәлімет:

1. Кошман Татьяна Васильевна, магистр, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті археология және этнология кафедрасының аға оқытушысы, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0002-2005-9849

2. Егинбай Әділ Ерланұлы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасының докторанты, Астана, Қазақстан Республикасы
ORCID: 0000-0001-6035-014X

Information about authors:

1. Koshman Tatyana Vasilievna, master's degree, senior lecturer of the Department of Archeology and Ethnology of L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0002-2005-9849

2. Eginbay Adil Erlanuly, doctoral student, the Department of Archeology and Ethnology of L.N. Gumilyov Eurasian National university, Astana, Republic of Kazakhstan
ORCID: 0000-0001-6035-014X

FTAMP: 02.91.91

***Құрманязов Ы.С.¹, Шарапова Қ.Ә.¹, Альсейтова С.Ж.¹**

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Қызылорда, Қазақстан.

*e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

АРАЛ МАҢЫ ҚАРАҚҰМЫНДАҒЫ ЖАҢА ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Мақалада 2018-2023 жылдары Қызылорда облысы Арал және Қазалы аудандары аумағында орналасқан Арал маңы Қарақұмындағы археология және этнографиялық барлау жұмыстарының нәтижелері ұсынылған. Арал теңізінің геологиясы және экологиясы аймақтың ежелгі дәуірінің ескерткіштеріне қатысты құнды деректер мен зерттелу тарихы кезеңдермен берілген. Археологиялық барлау жұмыстары барысында ашылған ескерткіштердің картасы, беткі қабатынан жиналып алынған материалдар мен қыш ыдыстар кешені неолит, энеолит, қола және ерте темір ғасырына дейін Арал маңының орналасу тарихын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Бұл дәуірлерде Арал маңы Оңтүстіктен де, Шығыстан да өткен көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың тұрақты көші-қон алаңы және осы кезеңдегі мал шаруашылығының негізгі орталығы болды, бұл туралы кейінгі тас дәуіріндегі қыш ыдыстардан бөлек тас құралдардың көптеп табылуы аймақтың ежелгі дәуірдегі маңыздылығын көрсетіп отыр.

Кілт сөздер: Арал теңізі, Арал маңы, археология, этнография, тас дәуірі, қола дәуірі, ерте темір дәуірі.

Дәйексөз үшін: Құрманязов Ы.С., Шарапова Қ.Ә., Альсейтова С. Ж. Арал маңы Қарақұмындағы жаңа зерттеулер // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 58-73 б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.05>

Кіріспе

Орта Азия мен Қазақстан Арал теңізінің солтүстік жағалаулары, Арал маңы Қарақұмының құмды шөлейтті аймақтарында көп жылғы зерттеулер бойынша алғашқы қауымдық құрылыс ескерткіштерінің көптеп табылуы, аймақ тарихының тереңде жатқандығын аңғартып отыр. Арал маңының тарихы археологиялық деректер бойынша бес мыңжылдықты

қамтиды. Ежелгі заманнан бастап осы аймақта өмір сүрген халықтар Батыс және Шығысты байланыстыра отырып, өзіндік шаруашылық пен мәдени типті қалыптастырды.

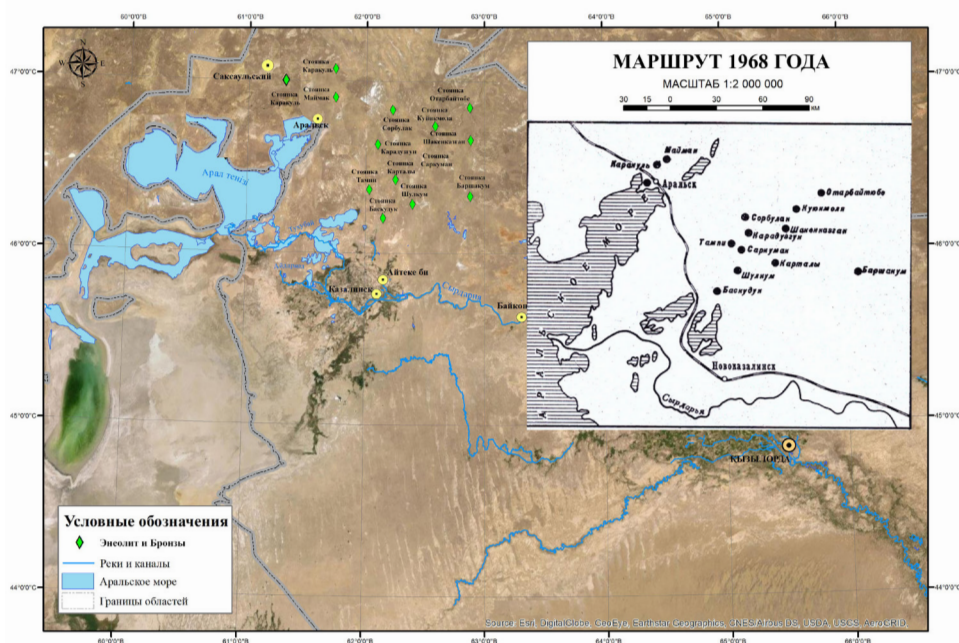
Орталық Азия халқы басқа халықтармен және тайпалармен, көбінесе өте шалғай елдердің тұрғындарымен қарым-қатынасы күрделі болды тас, қола және ерте

темір дәуірінде көптеген маңызды және қызықты тарихи оқиғалар орын алды (Андрианов, 1969). Арал маңы оның ішіндегі Солтүстік - Батыс, Шығыс Арал маңы, Сырдарияның төменгі ағысы, Арал маңының Қарақұмы, Кіші борсық құмдарындағы халықтың қоныстану тарихын зерттеу археология ғылымы үшін өзекті тақырыптың бірі. Осы негізде біздің зерттеуге алған ескерткіштеріміз Арал маңының Қарақұмында орналасқан.

Арал маңы Қарақұмы – Қазақстанның оңтүстік-батысындағы ең құмды аймақ. Арал теңізінің солтүстік-шығыс батысы әкімшілік бөлінісі жағынан Қызылорда облысының Арал және Қазалы аудандары территориясында орналасқан. Қазақстанның географиялық мәліметтеріне қарағанда алып жатқан аумағы 35 мың кв.м, жер бедері теп-тегіс, құмды, шөлді, жазық,

шағын су көздері бар, жер асты суы мен шағын өзендер және сорлар көптеп кездеседі. Аймақтың ауа райына келетін болсақ қысы қатты, жазы ыстық болып келеді. Көктем және жаз айларында қар суы мен жаңбыр сулары араласып шағын өзендерді жинақтайды. Аймақтағы жергілікті шағын ауылдарда мал шаруашылығының барлық түрі жақсы дамыған (Байнберг, 1999).

Арал маңы Қарақұмы археологиялық - этнографиялық мұраларға бай өлкенің бірі. Қазіргі таңда аймақ тарихы жайлы кешенді зерттеулер жүргізген ғалымдардың тек үзік хабарламалар ретінде шағын ғылыми мақалалары ғана жарияланып жүр. Осы жазылған ғылыми еңбектерді жинақтап, аймақтың тарихы жайлы, әрі жаңадан ашылған археологиялық және этнографиялық ескерткіштер туралы анықтамалар берілді. (Сурет 1.).

Сур. 1. Солтүстік - Шығыс, Батыс Арал маңы картасы. 1968 жылы ашылған ескерткіштер және олардың қазіргі орналасуы. Карта ArcGIS ESRI программасын пайдалана отырып жасалған. Құрастырған Құрманиязов Ы.С.

Fig. 1. Northeast, West Aral map. Location of monuments opened in 1968. The map was created using the ArcGIS ESRI program. Compiled By Kurmaniyazov Y. S.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақаланы жазу барысында Арал аймағының Қазақстандық бөлігі Арал маңы Қарақұмы жайлы жазылған тарихи, археологиялық, этнографиялық еңбектерге басымдық берілді. 2018 - 2023 жылы Қызылорда облысы Арал және Қазалы ауданы археологиялық және этнографиялық барлау жұмыстарын жүргізу барысында, жаңа ескерткіштер тізімге алынып жер атауларына қатысты құнды деректер жинақталды.

- Далалық зерттеулер барысында ашылған нысандардың географиялық координаттары картаға түсіріліп, маршруттары сызылды, фото - фиксация және ескерткіштердің әуеден суретке түсіру үшін DJI mini mavic ұшқышсыз ұшу аппараты қолданылды;

- Аймақтың табиғи ерекшеліктерін ескере отырып, үрлемелі құмдардың жылжуынан ашылған тұрақтар мен қоныстардың бетінен қыш ыдыстар сынықтары және тас құралдар әртүрлі секторға бөлініп жинақталып алынды;

- Барлау жұмыстары барысында жаңадан ашылған ескерткіштердің жергілікті халықтың жер атаулары, жергілікті мекендеген халықтың рулары, шөп атаулары, құрылыс салу өнері жайлы толықтай мәліметтер жинақталып, ғылыми мақаланы жазу барысында этнография ғылымында қалыптасқан далалық зерттеулер жүргізу, суретке - фотоға түсіру сұрақ жауап арқылы дерек алу әдістері қолданылды;

- Картографиялау жұмыстары барысында әр ескерткіштің географиялық координаттары алынып, ашық қол жетімділіктегі географиялық карта ArcGIS Earth 2.1.0.3964 нұсқасы қолданылды.

Арал аймағы оның ішіндегі Солтүстік – Шығыс, Батыс, Арал маңы Қарақұмы,

Қызылқұм шөлі, Кіші Борсық құмдар, тас, қола және ерте темір дәуірінің ескерткіштерін зерттеу жұмыстары шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерінде жиі жазылып жүр.

Кеңестарихшысы, этнограф, археолог Орталық Азия халықтарының тарихын зерттеуші С.П. Толстов (Толстов, 1948), А.А. Формозов (Формозов, 1945; 1949) А.В. Виноградов (Виноградов, 1955; 1973; 1981), Б.И. Андрианов (Андрианов, 1961), Б.И. Вайнберг (Вайнберг, 1999), М.А.Итина (1962; 1977; 2001), К.М. Байпақов., Ж.Қ. Таймағамбетов, О.А. Артюхова (Деревянко, 1999; Артюхова, 2001), Ә.Ә. Тәжекеев (Тәжекеев, 2012), Ғ.Т. Искаковтың (Искаков, 2005), С.К. Ишанғали, В.К. Мерц, Ж. Л. Бонора (Ишанғали, Мерц, Бонора, 2012) және т. б. ғалымдардың еңбектері зерттеу тақырыбының аясын кең тұрғыда жан-жақты зерттеуге негіз болды.

Әлемдік мәселеге айналған Арал теңізінің экологиясы, геологиясы және ондағы мекендеген халықтардың тарихы жайлы ғылыми зерттеу жасаған ғалымдар А.Л. Яншин, Б.В. Андрианов, А. С. Кесь, П. В. Федоров, В.А. Федорович, Е.Г. Маев, И.В. Рубанов және Н.В. Аладин мен А.И. Плотников сынды ғалымдардың еңбектерінде зерттеу тақырыбына қатысты тың деректер ұсынылған.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазіргі таңда Арал маңы оның ішіндегі Арал теңізі палеолимнологиялық, геологиялық және археологиялық деректерді қарай отырып, Арал теңізі деңгейінің өзгеру динамикасы талданып келеді, ғалымдардың пікірінше бастапқыда Аралдың деңгейіне негізінен климаттық факторлар әсер етті. Алайда, ежелгі дәуірден бастап бұл тұзды көлдің

деңгейіне адамның экономикалық қызметі бірінші кезекте әсер еткенін көруімізге болады.

Аймақ тарихы туралы алғашқы зерттеулерге тоқталатын болсақ, бұл өңірлердің ескерткіштерін бірінші болып 1938 жылы геолог А.Л. Яншин зерттеп, Арал маңы Қарақұмындағы белгісіз қоныстар мен Арал ауданы аумағында орналасқан Сексеуіл-Құмсай қоныстарының орналасуы жайлы деректер ұсынып, үрлемелі құмдардан табылған қыш ыдыстар мен тас құралдарды Мәскеудің мемлекеттік тарих музейіне тапсырған болатын. Осы материалдар негізінде белгілі Ресейлік археолог А.А. Формозов Сексеуіл-Құмсай қоныстарынан жиналған материалдарға сүйене отырып Орта Азияның Өмудария және Сырдария аралығындағы энеолит дәуірін «кельтеминар» мәдениетінің батыс шекарасына жатқызған болатын (Формозов, 1945:6-8; 1949: 49-58; Яншин, 1953: 354).

Г. Алексеевтің 1940 жылғы хабарламасында Ресей Федерациясының Мәскеу қаласындағы Ресей Ғылым Академиясының материалдық мәдениет тарихы институты қорына Арал қаласы маңындағы он бес тұрақтың беткі қабатынан табылған тас құралдар мен қыш ыдыстардың сынықтары тапсырылғаны айтылған. Автордың пайымдауынша кейінгі тас ғасыры энеолит дәуіріне жатады және табылған тас құралдар жергілікті шикізат кварциттен жасалған деп тұжырым жасаған. Бұл материалдар туралы А.В.Виноградовтың 1957 жылы қорғаған «Кельтеминар мәдениеті» кандидаттық диссертациясында баяндалған. Кельтеминар мәдениетінің тас құралдар өндірісіне қатысты көрнекті ғалым трассолог Г.Ф. Коробкова 1968 жылы «К

вопросу хронологии кельтеминарской культуры» атты ғылыми мақаласында тас құралдардың жасалу технологиясы шикізат көздеріне қарап Солтүстік-шығыс Арал аймағының неолит-энеолит дәуірі кельтеминар мәдениетінің дамуының үш кезеңін айшықтап көрсетіп берген болатын (Коробкова, 1968: 40-51; 1996: 87-133). I кезеңге ерте кезең неолит дәуіріне Ақеспе, Сексеуіл I ескерткіштерін және III кезеңге кейінгі неолит кезеңіне Сексеуіл II, Жалғыз - ағым Зескерткіштерінің материалдарын жатқызған.

А.В. Виноградовтың мерзімдеуі бойынша кельтеминар мәдениетінің қыш ыдыстарының сынықтары ерте және кейінгі кезеңге бөліп көрсетеді. Г.Ф. Коробкова және А.В. Виноградов бұл жерде кельтеминар мәдениетінің барлық ескерткіштерін соның ішінде Өмударияның төменгі ағысы, Зеравшан аймағы, Узбой маңы мен Солтүстік-Шығыс Арал маңы аймағын толығымен кіргізіп отыр. Кейінгі осы зерттеулердің нәтижелері мен Сырдарияның төменгі ағысындағы археология зерттеулер Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының 13-ші ғылыми жинағында және 1981 жылы А.В. Виноградовтың авторлығымен шыққан «Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья» атты еңбекте жарияланды.

Арал теңізі жағалауларын зерттеген геолог С. Максимовтың хабарламасында Арал ауданы Жаманқылыш тауының етегінен 1940 жылы палеолит тұрағы табылғандығы айтылса, ал кейінгі зерттеулер бойынша А.А. Формозов, А.Виноградов кейінгі тас ғасыры энеолит дәуірімен мерзімдейді.

1946-1948 жылдары Хорезм аумағында, Өмударияның төменгі ағысы мен Сырдарияның төменгі

ағысында кешенді зерттеулер жүргізіген. Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының жетекшісі С.П. Толстов өз еңбектерінде А.А. Формозовтың ғылыми мақаласындағы Сексеуіл тұрағынан табылған қыш ыдыстардағы өрнектердің ұқсастықтарын атап өтіп, олардың «кельтеминар» мәдениетіне жататыны туралы тұжырымын мақұлдаған (Толстов, 1948: 42).

А.В. Виноградов бастаған Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының тас ғасыры тобы 1955 жылы Арал-Сексеуіл аралығында барлау жұмыстарын жүргізіп, 20-ға жуық тұрақ пен қоныс орындарын анықтайды. Олардың ішіндегі белгілері Сексеуіл 1-2 қонысы, Шелги-Загем (автордың жөндеуі: Жалғыз - ағым), Арал қаласы мен Жақсықылыш ауылы маңындағы бірнеше тұрақ орындары шартты атаулары Арал 1-8 (өкінішке орай қазіргі таңда сақталмаған), Сарышығанақ тұрағы, Көнту және Терменбес тұрақтарын ашқан. Зерттеу нәтижесі бойынша энеолит кезеңі қола дәуірінің ерте және кейінгі кезеңдеріне жатқызған. Арал маңының энеолит дәуірінің кельтеминар мәдениетінің батыс Қазақстандық үлгісі деген тұжырымға келген (Виноградов, 1959: 76-81). Осы барлау материалдары 1983-1984 жылдары Қызылорда облыстық тарихи - өлкетану музейіне қайтарылып қазіргі таңда музей қорында сақтаулы тұр.

1960 жылы шығарылған «Археологическая карта Казахстана» еңбегінде Қызылорда облысының тас, қола дәуір ескерткіштері Арал маңы Қарақұмының бірнеше ескерткіштері осы аймақтан кездейсоқ табылған олжалар қатарында - деп, көрсетілген. (Археологическая карта Казахстана, 1960: 193-195).

Арал маңы Арал ауданы аумағындағы үрлемелі құмдардан табылған қыш ыдыстар географ, палеонтолог ғалымдардың хабарламаларында жиі кездесіп жүр, 1968 жылғы Л.С. Гликман және А.Н.Мелентьевтің ғылыми мақаласында Сексеуіл кентінен оңтүстікке (ғалымдардың берген атауы Барханная) қарай 8 км жерден үрлемелі қонысынан қола дәуірінің қыш ыдыстары табылып, оларға қысқаша сипаттама жасалды және олардың көршілес Хорезм аумағындағы қола дәуірінің тазабағьяб мәдениетінің қыш ыдыстарына ұқсастығы және Орал маңы Алакөл типіндегі ескерткіштерінің қыш ыдыстарына ұқсастығы да бар екендігін хабарлаған (Гликман, Мелентьев, 1968: 65- 68).

Ғалымдардың тұжырымы Солтүстік-Шығыс Арал маңы Қарақұмы аумағындағы орналасқан ескерткіштер Ақтөбе облысындағы Тастыбұтақ қонысы сияқты су ішетін құдықтарды қазып пайдаланған, табиғат жағдайы жартылай шөлдала ал жергілікті халқы мал бағушы тайпалар және маусымдық аң аулаушылар болуы мүмкін, - деп қорытындылаған.

1968 жылы Арал маңының экологиясын зерттеуші В.М. Смирин Арал Қазалы және Арал маршруты аралығында оның ішіндегі Арал маңы Қарақұмынан ғылымға белгісіз көптеген тұрақтар мен қоныс орындарын ашып (Смирин, 2008: 7-10), жиналған материалдарды А.В. Виноградов және Е.Е. Кузьминаның ғылыми мақаласында жариялады. Ашылған ескерткіштердің қатарында: Шөлқұм, Тампи (Тапа қонысы авт. жөндеуі Құрманғазов Ы.), Қарадүзгін, Баршақұм, Басқұдық, Күйікмола, Қарталы, Сорбұлақ, Шәкенқазған, Басықұдық, Маймақ, Қаракөл осы ескерткіштерден қыш

ыдыстар кешені мен тас құралдар жинақталып алынды. Осы аты аталған ескерткіштерден жиналып алынған материалдар бойынша тұрақтарды энеолит және қола дәуіріне жатқызған. А.В. Виноградов Арал маңынан табылған энеолит дәуірінің ескерткіштерінің Каспий маңы ескерткіштерімен ұқсастығын атап көрсетеді. Қола дәуіріндегі қыш ыдыстар С.П. Толстов және М.А. Итина ашқан тазабагьяб мәдениетіне жақындығын көрсетеді. Солтүстік-Шығыс Арал маңы оның ішіндегі Арал маңы Қарақұмының энеолит қола дәуірі ескерткіштерін көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан, - деп тұжырым жасаған (Виноградов, Кузымина, Смирин, 1973: 85-103).

Тәуелсіздік жылдары кешенді зерттеулер Қызылорда облысы Арал маңында 1998-1999 жылдар аралығында Ресей – Қазақстан – Қырғызстан – Өзбекстан археологиялық экспедициясы РҒА академигі А.П.Деревянконың (Деревянко, 1999) басшылығымен жүргізілді. Орталық Азияның тас дәуірі соның ішіндегі Арал маңының тас ғасыры ескерткіштерін зерттеу бойынша барлау жұмыстары ұйымдастырылып аймақтан жаңа ескерткіштер ашылды. Экспедиция жұмысы барысында тек Солтүстік Арал маңы оның ішіндегі Арал теңізі жағалауындағы тас ғасыры ескерткіштерін және Ақеспе, Қосаман тұрақтарын ашып зерттеді (Деревянко, Таймагамбетов, 1999: 45-49; Исаков, 2005).

2002-2005 және 2008-2010 INTAS CLIMAN жобасы аясында «Holocene climatic variability and evolution of human settlement in the Aral Sea Basin» (Арал теңізі бассейніндегі голоцендік климаттың өзгеруі және

адам қоныстарының эволюциясы (Байпаков 2004). Арал теңізінің кепкен табанында Ресей Ғылым Академиясы Сібір бөлімшесі В.С. Соболев атындағы геология және минерология институтының ғылыми қызметкерлері және шетел ғалымдары геоморфологиялық және геоархеологиялық зерттеулер ұйымдастырып Арал теңізінің өмір сүру жасын анықтау үшін кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізіп тас ғасыры ескерткіштеріне тек барлау жұмыстарын жүргізіп 30 - ға жуық тұрақтар мен қоныс орындарын анықтаған. (Байпаков, 2004: 236-254) Кешенді археологиялық барлау жұмыстары бойынша, палеолит дәуірінен қазіргі уақытқа дейін адамдар үздіксіз қоныстанғанын байқауға болады, алдыңғы зерттеулер бойынша аймақтан тек неолит және қола дәуірінің қоныстары жайлы мәліметтер ғана кездескен болатын. Археологиялық зерттеулер бойынша тас құралдар Арал қаласы маңынан, Шевченко, Тастүбек Арал теңізінің жағалауына жақын орналасқан. Аральсульфат, Жақсықылыш, Сексеуіл тұрақтары солтүстік-шығыс Арал маңының бұрынғы өзендерінде орналасқан. Тұрақтардың ішінен Жақсықылыш Аралтүз өндіретін өндіріс орнына жақын орналасқан. Ақеспе тобы тұрақтарының үрлемелі құмдарда орналасуы неолит және қола дәуірінде қоныстар құдықтар жанында болуы мүмкін деген тұжырым жасалады.

2004-2011 жылдары Шірік-рабат археологиялық экспедициясының (жетекшісі Ж. Құрманқұлов) барлау тобы аралап шығып, көптеген ескерткіштер есепке алынып, «Қызылорда облысының ескерткіш-

тер жинағы» атты еңбекке еніп 2007 жылы орысша және 2011 жылы қазақша нұсқасы жарық көрген. Бұл ескерткіштер жинағында Арал ауданы мен Қазалы ауданының тас және қола дәуірі жайлы, осы уақыт аралығында белгілі және есепке алынған тұрақтар жайлы мәліметтер берілген. (Курманкулов, Байпаков, Елеуов, 2011; Тажекеев, 2012:1 02-108; Мамиров, 2007: 20).

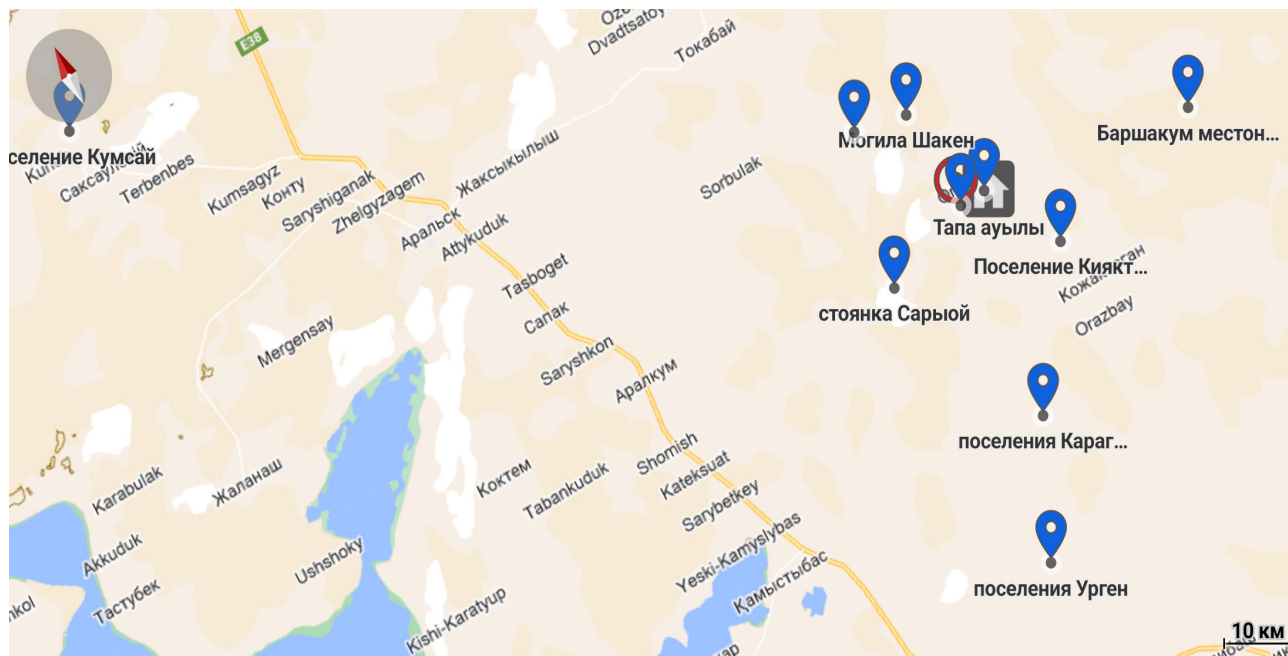
Кейінгі археологиялық жүргізілген зерттеулер нәтижесінде аймақтан Арал маңы Қарақұмынан Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің «Археология және этнография» ғылыми орталығы Ерімбет - жаға, Жалғыз - ағым қонысы, Тапа қонысы, Үрген қоныстары ашылып зерттелген болатын (Тажекеев, Дарменов, 2010: 438-440; Тажекеев, Онгар, Шораев, 2013: 167-170; Тажекеев, Курманиязов, 2019: 178-190; Тажекеев, Құрманиязов,

2020: 438-440; Курманиязов және басқалар, 2023: 49-60; Рахымжанова және басқалар 2023: 860-869).

2023 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты және Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті «Археология және этнография» ғылыми орталығының ғылыми қызметкерлерімен зерттеулер жүргізген болатын, нәтижесінде 1968 жылы биолог В.М. Смирин жинап алған материалдардың орындары қайта зерттелді. (Рахымжанова, Курманиязов, Калиева, 2023: 860-869).

Арал және Қазалы аудандары аралығында орналасқан зерттеулердің нәтижесінде аймақтағы үрлемелі құмдардан жаңа ескерткіш орындары ашылып, үстіңгі қабаттарынан қыш ыдыстар және тас құралдар табылды. (Сурет 2-4).

Археологиялық маршрут Қазалы ауданы аумағы Әйтеке би кенті және

Сур. 2. Арал маңы Қарақұмы жаңадан ашылған ескерткіштер. 2018-2023 жж.

Fig. 2. Newly discovered monument on Aral Karakum. 2018-2023.

Сур. 3. Үрген қонысы. 2019 ж.
Fig. 3. Urgen settlement. 2019.

Сур. 4. Арал маңы Қарақұмы Тапа ауылы мен қола дәуірі қонысы әуеден көрінісі. 2023 ж.
Fig. 4. Aerial view of Tapa village and the settlement of the Bronze Age on Aral Karakum. 2023.

Тапа ауылы маңындағы 80-100 км құрайтын аймақтан Үрген қонысы, Қарағайлы қонысы, Шәкен қонысы мен қорымы, Шөлқұм тұрақтары, Сарыой тұрағы, Қияқтыбас қонысы, Жолдасбай қыстауы, Баршақұм қоныстары ашылып зерттелді.

Барлау жұмыстары барысында жол көрсетуші Тапа ауылының тұрғыны жергілікті өлкетанушы Жұмабаев Аманжол ескерткіштердің орналасу аймағын және жер атауларына байланысты халықтың жадында сақталған аңыз әңгімелер мен аймақтың фаунасы мен флорасы, өсімдіктер, жануарлар әлеміне қатысты деректер ұсынды.

Ашылған ескерткіштердің географиялық координаттары және ескерткіштердің жай күйі сараланып, бақылау жұмыстары жүргізіліп, есепке алынды. Шәкен ауылының маңындағы апаттық жағдайдағы ерте темір дәуірінің обасы қазылып, сараптамалық талдауға жіберілді. Ескерткіштердің орналасуы үрлемелі құмның әсерінен нақты аймағы белгісіз, мәдени қабаты сақталмағандығын көруімізге болады.

Жоғарды айтылған ескерткіштердің ашылған жердің аймағы шөлді, құмды аймақ онда арналар мен өзендер жүйесі орналаспаған. Қазіргі уақытта мекен етіп жатқан халық суды қолдан қазылған құдықтар арқылы тұтынып шаруашылыққа пайдаланып келеді (Қартаева, 2015). Жергілікті халық қазіргі таңда мал шаруашылығымен айналысып отыр. Мал шаруашылығымен айналысатын әр тұрғында жекелей орналасқан өздері қазып алған құдықтары бар. Қола және ерте темір дәуірінде бұл аймақты мекендеген тайпалар да мал шаруашылығымен айналысқан - деп тұжырым жасауға болады.

Барлау жұмыстары барысында этнографиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, археологиялық зерттеу объектісі болған Тапа және Шәкен ауылының маңындағы қолдан қазылған құдықтар, мал ұстайтын қора-жайлардың жасалу технологиясы мен тиімділігі жайлы жергілікті тұрғындардан сұхбат алынды. Аймақтағы қора-жайлар мен құдық қолжетімді сексеуіл және түзген өсімдіктерінен жасалған. Қора қабырғаларына түзгенмен балшық араластырылып қабаттар орналастырылған. Қора-жайдың кейбір бөліктері қамыстан және саз аралас балшықтан жасалынған.

Қорытынды

Қазіргі таңда Арал аймағының ежелгі дәуір ескерткіштері жайлы хабарламалары толықтай зерттелу нәтижесінде жеткілікті деңгейдегі деректану базасы құрылып, 2018-2023 жылы далалық археологиялық барлау жұмыстары барысында ескерткіштердің беткі қабатынан алынған материалдарды өңдеу және талдау саралау жұмыстары жүргізілді. Аймақтағы неолит, энеолит, қола және ерте темір дәуіріндегі көптеген тұрақтар мен елді мекендерді ашып зерттеу осы аймақтың голоцен кезеңінде болған процестер туралы тың ақпарат ұсынуға мүмкіндік туғызады. Сонымен қатар, бұл деректер аймақтың археологиялық кешендерінің даму реттілігін көрсетіп отыр.

Бұрын зерттелген және жаңа ашылған ескерткіштердің материалдық мәдениетін зерттеу, көршілес аймақтардың материалдарымен ұқсастығын анықтап, әртүрлі кешендердің өзара байланысын білуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, біз зерттеп жатқан аймақтың хронологиялық кезеңдегі тайпалардың

тұрмыс-тіршілігі, экономикалық және әлеуметтік-рухани қызметін қалыптастыру ерекшеліктеріне байланысты бірқатар проблемалық мәселелер толық зерттелмей, олар тек үзінді хабарламалар ретінде жарияланып отыр.

Археологиялық зерттеулер Арал маңында, Арал теңізі жағалауында палеолит дәуірінде тіршілік болғанын дәлелдеп отыр. Көп тұрақтар мен қоныстар Шевченко және Тастүбек Арал теңізі жағалауына жақын орналасқандығын көрсетіп отыр. Жақсылығыш және Сексеуіл ауылы маңындағы қоныстар Арал теңізінің солтүстік-шығыс жағындағы шағын көлдер маңында орын тепкен. А.А. Формозовтың ғылыми мақаласындағы Арал теңізі жағалауына жақын орналасқан Ақеспе үрлемелі қонысынан табылатын жәдігерлер Арал теңізінің тартылуы жайлы құнды деректер бере алады.

Аймақтағы кейінгі тас ғасыры энеолит пен ерте қола дәуірлерінде Арал аймағын мекендеген тайпалардың

материалдық мәдениетіндегі қыш ыдыстар кешенінен Солтүстік Қазақстан және Шығыс Орал маңының орманды тайпаларымен ұқсастықтары табылып отыр.

Арал маңының Қарақұм ескерткіштері өзінің географиялық орналасуы жағынан бірнеше ірі тарихи-мәдени аймақтардың тоғысында орналасқан. Батысында Ақтөбе облысы аймағы Ырғыз даласымен солтүстігінде Арал теңізі Хорезм археологиялық мәдениеттерімен, оңтүстігінде Ташкент маңы ескерткіштері, шығысында Орталық Қазақстан далаларымен шектесіп жатыр. Осы негізде 2018-2023 жылдар аралығында Арал маңы Қарақұмынан жаңадан ашылған ескерткіштер аймақтың тас, қола және ерте темір дәуір тарихын, Еуразия даласындағы тайпалардың көші-қон процессінің қалай болғандығын анықтауға мүмкіндік туғызады, - деп сенеміз. Қазіргі таңда жинақталған материалдар негізінде археологиядағы соңғы әдістерді пайдалана отырып зерттеу жұмыстары жалғасуда.

Мақала 2023-2025 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша жас ғалымдарға арналған гранттық қаржыландыруға арналған конкурсы (Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігі) негізінде іске асатын «АР19578213 Шығыс Арал маңының археологиялық мұраларын өзектендіру (Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жаңа архивтік деректерін жүйелеу)» жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

1. Аладин Н.В., Плотников И., 1995. Изменения уровня Аральского моря: палеолимнологические и археологические доказательства // Биологические и природоведческие проблемы Аральского моря и Приаралья: Труды Зоологического института РАН. Т. 262. Ч. 1. СПб. С. 17-47.
2. Андрианов Б.В., 1969. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). М.: Наука. 253 с.
3. Археологическая карта Казахстана, 1960. Реестр Алма-Ата, Изд-во АН КазССР. 450 с.

4. Байпаков К.М., Бороффко Н., Савельева Т.В. и др., 2004. Итоги археологических исследований по проекту INTAS "CLIMAN" // Известия НАН РК. Серия общ.наук. № 1. С. 236-254.
5. Вайнберг Б.И., 1999. Этнография Турана в древности. М.: Восточная литература. 353 с.
6. Виноградов А.В., 1959. Археологическая разведка в районе Аральска – Саксаульской в 1955 г. // труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. С. 76-81.
7. Виноградов А.В., 1981. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. // ТХАЭЭ. Т. XIII. М.
8. Виноградов А.В. Кузьмина Е.Е. Смирин В.М., 1973. Новые первобытные памятники в Северо-Восточном Приаралье // Сборник проблемы археологии Урала Сибири. М.: Наука. С. 85-103.
9. Гликман Л.С., Мелентьев А.Н., 1968. Стоянка эпохи бронзы у станицы Саксаульской // Краткие сообщения института Археологии., Выпуск 114. С.65-68.
10. Деревянко А.П., Таймагамбетов Ж.К. и др., 1999. Палеолитические местонахождение северного побережья Аральского моря // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Т. 5. Новосибирск. С.45-49.
11. Исаков Г.Т., 2005. Каменная индустрия Мугоджар и Северного Приаралья в мезолите–энеолите. Автореферат дисс... на соискание ученой степени канд. истор. наук: 07.00.06. А. 30 с.
12. Итина М.А., 1977. История степных племен Южного Приаралья (II – начало I тыс. до н.э. // ТХАЭ. Т. X. М. 240 с.
13. Итина М.А., Яблонский Л.Т., 2001. Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. М.
14. Ишангали С.К., Мерц В.К., Бонора Ж.Л. Исследования каменному веку Северного Приаралья. // «Кадырбаеские чтения – 2012». Материалы международной научной конференции. Актобе, 2012. С.37-41.
15. Коробкова Г.Ф., 1969. К вопросу хронологии кельтеминарской культуры // История материальной культуры Узбекистана. Ташкент. Т.8. С.40-51.
16. Коробкова Г.Ф., 1996. Средняя Азия и Казахстан // Неолит Северной Евразии / Археология СССР. М. Наука. С.87-133.
17. Курманиязов Ы.С., Чеха А.М., Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж., 2023. Сырьевые источники и технико-типологическая характеристика местонахождения Жалгыз-агым в Северном Приаралье. // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История, филология. Т.22, №3. С.49-60.
18. Курманкулов Ж., Байпаков К.М. Елеуов М., 2007. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы: Аруна Аруна. 376 с.
19. Қартаева Т.Е., 2015. Сыр өңірінің дәстүрлі этногеографиясы. Монография. Алматы: Арыс. 448 бет.
20. Мамиров Т.Б., 2007. Памятник Шелги-Загем // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. Алматы. 376 с.
21. Рахымжанова С.Ж., Курманиязов Ы.С., Калиева Т.Ж., 2023. Предварительные итоги изучения керамики стоянки Жалгыз-агым // Отан тарихы журналы. №26,4

с.860-869.

22. Смирин В. М., 2008. Портреты степных зверей Европы и Северной Азии. М. : Центр охраны дикой природы. 92 с

23. Тажекеев А.А., 2012. Памятники кельтеминарской культуры Нижней Сырдарьи // Отан тарихы. №1 (57). С. 102-108.

24. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., 2010. Еримбет-жага – стоянка эпохи бронзы // Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Материалы и исследования по археологии России №3. Москва. С. 438-440.

25. Тажекеев А.А., Онгар А., Шораев Б.К., 2013. Тапа – памятник эпохи бронзы Северо-восточного Приаралья // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Астана. Т. 2. С. 167-170

26. Тажекеев А.А. Курманиязов И.С., 2019. Новые исследования древних памятников в Восточном Приаралье // Отан тарихы журналы №4,(88). С.178-190.

27. Тажекеев Ә.Ә., Құрманиязов И.С., Сұлтанжанов Ж.Қ., 2020. Арал өңірі ежелгі тайпалардың мекені: зерттелуі мен жаңа ашулар (ғылыми талдау) // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы: «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы №3 (66). С. 433-439.

28. Толстов С.П., 1948. По следам древних хорезмский цивилизаций. М.

29. Формозов А. А., 1945. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского Филиала АН СССР. № 2. С. 6-8.

30. Формозов А.А., 1949. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане // КСИИМК. – Вып. XXV. – М.-Л. – С. 49-58.

31. Яншин А.Л., 1953. Геология Северного Приаралья М. Московское Общество Испытателей Природы. 736 с.

References

1. Aladin N.V., Plotnikov I., 1995. Izmeneniya urovnya Aral'skogo morya: paleolimiologicheskiye i arkheologicheskiye dokazatel'stva [Changes in the level of the Aral Sea: paleolimnological and archaeological evidence] // Biologicheskkiye i prirodovedcheskiye problemy Aral'skogo morya i Priaral'ya: Trudy Zoologicheskogo instituta RAN. V. 262. Ch. 1.SPb. P. 17-47. [In Russian].

2. Andrianov B.V., 1969. Drevniye orositel'nyye sistemy Priaral'ya (v svyazi s istoriej vozniknoveniya i razvitiya oroshayemogo zemledeliya) [Ancient irrigation systems of the Aral region (in connection with the history of the emergence and development of irrigated agriculture)]. M.: Nauka. 253 p. [In Russian].

3. Arkheologicheskaya karta Kazakhstana [Archaeological map of Kazakhstan], 1960. Reyestr Alma-Ata, Izd-vo AN KazSSR. 450 p. [In Russian].

4. Baypakov K.M., Boroffko N., Savel'yeva T.V. i dr., 2004. Itogi arkheologicheskikh issledovaniy po proyektu INTAS "CLIMAN" [Results of archaeological research on the INTAS "CLIMAN" project] // Izvestiya NAN RK. Seriya obshch.nauk. № 1. P. 236-254. [In Russian].

5. Vaynberg B.I., 1999. Etnografiya Turana v drevnosti [Ethnography of Turan in antiquity]-M.: Vostochnaya literatura. 353 p. [In Russian].

6. Vinogradov A.V., 1959. Arkheologicheskaya razvedka v rayone Aral'ska –

Saksaul'skoy v 1955 g.[Archaeological exploration in the Aralsk-Saksaul region in 1955] // trudy IIAE AN KazSSR. T. 7. P. 76-81. [In Russian].

7. Vinogradov A.V., 1981. Drevniye okhotniki i rybolovy Sredneaziatskogo mezhdurech'ya.[Ancient hunters and fishermen of the Central Asian interfluve] // TKHAE. T. XIII. M. [In Russian].

8. Vinogradov A.V. Kuzymina E.E., Smirin V.M., 1973. Novye pervobytnyye pamyatniki v Severo-Vostochnom Priaral'ye [New primitive monuments in the North-Eastern Aral region] // Sbornik problemy arkheologii Urala Sibiri. M.: Nauka. P. 85-103. [In Russian].

9. Glikman L.S., Melent'yev A.N., 1968. Stoyanka epokhi bronzы u stanitsy Saksaul'skoy [Bronze Age site near the village of Saksaul]// Kratkiye sobshcheniya instituta Arkheologii., Vypusk 114. P.65-68. [In Russian].

10. Derevyanko A.P., Taymagambetov ZH.K. i dr., 1999. Paleoliticheskiye mestonakhozhdeniye severnogo poberezh'ya Aral'skogo morya [Paleolithic locations of the northern coast of the Aral Sea]// Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopradelnykh territoriy. T. 5. Novosibirsk. P.45-49. [In Russian].

11. Iskakov G.T., 2005. Kamennaya industriya Mugodzhar i Severnogo Priaral'ya v mezolite–eneolite. [Stone industry of Mugodzhar and the Northern Aral Sea region in the Mesolithic–Eneolithic.] Avtoreferat diss... na soiskaniye uchenoy stepeni kand. istor. nauk: 07.00.06. A. 30 p. [In Russian].

12. Itina M.A., 1977. Istoriya stepnykh plemen Yuzhnogo Priaral'ya (II – nachalo I tys. do n.e.[History of the steppe tribes of the Southern Aral Sea region (II - beginning of the 1st millennium BC] // TKHAE. T. KH. M. 240 p. [In Russian].

13. Itina M.A., Yablonskiy L.T., 2001. Mavzolei Severnogo Tagiskena. Pozdnyy bronzovyy vek Nizhney Syrdar'i.[Mausoleums of Northern Tagisken. Late Bronze Age of the Lower Syr Darya.] M. [In Russian].

14. Ishangali S.K., Merts V.K., Bonora ZH.L. Issledovaniya kamennomu veku Severnogo Priaral'ya. [Research into the Stone Age of the Northern Aral Sea region.] // «Kadyrbayeskiye chteniya -2012». Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. (Aktobe, 2012) P.37-41. [In Russian].

15. Korobkova G.F., 1969. K voprosu khronologii kel'teminskoy kul'tury [On the issue of the chronology of Kelteminar culture] // Istoriya material'noy kul'tury Uzbekistana. Tashkent. T.8. P.40-51. [In Russian].

16. Korobkova G.F., 1996. Srednyaya Aziya i Kazakhstan [Central Asia and Kazakhstan]// Neolit Severnoy Yevrazii / Arkheologiya SSSR. M. Nauka. P.87-133. [In Russian].

17. Kurmaniyazov Y.S., Chekha A.M., Darmenov R.T., Nazarov A.ZH., 2023. Syr'yevyye istochniki i tekhniko-tipologicheskaya kharakteristika mestonakhozhdeniya Zhalgyz-agym v Severnom Priaral'ye. [Raw materials sources and technical and typological characteristics of the Zhalgyz-Agym location in the Northern Aral Sea region] // Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya, filologiya.. T.22, №3. P.49-60. [In Russian].

18. Kurmankulov ZH., Baypakov K.M. Yeleuov M., 2007. Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast.[Code of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region]-Almaty: Aruna Aruna. 376 p. [In Russian].

19. Kartaeva T.E., 2015. Sıröñirniñdästürliétnogeografiyası. [Traditionalethnogeography of the Syr region. Monograph.] Monografiya. Almaty: Aris. 448 p. [In Kazakh].

20. Mamirov T.B., 2007. Pamyatnik Shelgi-Zagem [Monument to Shelgi-Zagem] // Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Respubliki Kazakhstan. Kyzylordinskaya oblast'. Almaty. 376 p. [In Russian].

21. Rakhimzhanova S.J., Kurmanizov Y.S., Kalieva T.J., 2023. Predvaritel'nyye itogi izucheniya keramiki stoyanki Zhalgyz-agym [Preliminary results of the study of ceramics from the Zhalgyz-Agym site] // Journal of the history of the homeland. No. 26, 4. P. 860-869. [In Russian].

22. Smirin V. M., 2008. Portrety stepnykh zverey Yevropy i Severnoy Azii. [Portraits of steppe animals of Europe and Northern Asia] . M. : Tsentr okhrany dikoy prirody. 92 p. [In Russian].

23. Tazhekeyev A.A., 2012. Pamyatniki kel'teminarskoy kul'tury Nizhney Syrdar'I [Monuments of the Kelteminar culture of the Lower Syr Darya] // Otan tarikhy. №1 (57). P. 102-108. [In Russian].

24. Tazhekeyev A.A., Darmanov R.T., 2010. Yerimbet-zhaga – stoyanka epokhi bronzy [Yerimbet-zhaga - a Bronze Age site] // Arkheologiya i paleoantropologiya yevraziyskikh stepey i sopredel'nykh territoriy. Materialy i issledovaniya po arkheologii Rossii №3. Moskva. P. 438-440. [In Russian].

25. Tazhekeyev A.A., Ongar A., Shorayev B.K., 2013. Tapa – pamyatnik epokhi bronzy Severo-vostochnogo Priaral'ya [Tapa - a Bronze Age monument of the North-Eastern Aral region] // Trudy filiala Instituta arkheologii im. A.KH. Margulana v g. Astana. Astana. T. 2. P. 167-170. [In Russian].

26. Tazhekeyev A.A. Kurmaniyazov I.S., 2019. Novyye issledovaniya drevnikh pamyatnikov v Vostochnom Priaral'ye [New studies of ancient monuments in the Eastern Aral Sea region] // Otan tarikhy zhurnaly №4,(88). P.178-190. [In Russian].

27. Tazhekeyev A.A., Kurmaniyazov Y.S., Sultanjanov J.Q., 2020. Aral oniri ejelgi taypalardin mekeni: zerttelwi men jaña aşıqlar (ğılımı taldaw) [The Aral region is the home of ancient tribes: research and new discoveries (scientific analysis)] // Abay atındağı QazUPW Xabarshısı: «Tarıx jəne sayası-əlewmettik ğılımdar» seriyası №3 (66). P. 433-439. [In Kazakh].

28. Tolstov S.P., 1948. Po sledam drevnikh khorezmskiy tsivilizatsiy [In the footsteps of ancient Khorezm civilizations] M. [In Russian].

29. Formozov A. A., 1945. Ob otkrytii kel'teminarskoy kul'tury v Kazakhstane [On the discovery of the Kelteminar culture in Kazakhstan] // Vestnik Kazakhstanskogo Filiala AN SSSR. № 2. P. 6-8. [In Russian].

30. Formozov A.A., 1949. Kel'timinarskaya kul'tura v Zapadnom Kazakhstane [Kelteminar culture in Western Kazakhstan // KSIIMK] // KSIIMK. Vyp. KHKHV. M.-L. P. 49-58. [In Russian].

31. Yanshin A.L., 1953. Geologiya Severnogo Priaral'ya [Geology of the Northern Aral Sea region] M. Moskovskoye Obshchestvo Ispytateley Prirody. 736 p. [In Russian].

***Құрманязов Ы.С.¹, Шарапова Қ.Ә.¹, Альсейтова С. Ж.**

¹Кызылординский университет имени КORKYT ATA

Кызылорда, Казахстан.

e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИАРАЛЬСКИХ КАРАКУМОВ

Аннотация. В статье кратко представлены результаты археологической и этнографической разведки 2018-2023 годов в Приаральских Каракумах, расположенных на территории Аральского и Казалинского районов Кызылординской области. В статье также дана ценная информация о памятниках древности, связанных с геологией и экологией Аральского моря, разбитая по периодам. В ходе исследования были рассмотрены их связи и принадлежность к археологическим культурам. Картографирование памятников, обнаруженных в ходе археологических изысканий, комплекс керамики из материалов, собранных с поверхности, позволяет нам реконструировать историю Приаралья от неолита, энеолита, бронзы и раннего железного века. В эти эпохи Приаралье было местом постоянной миграции кочевых и полукочевых племен, проходивших как с юга, так и с Востока, и основным хозяйством в рассматриваемый период была животноводческая деятельность, о чем свидетельствует большое количество каменных орудий, помимо керамики более позднего каменного века, что свидетельствует о важности региона в древности.

Ключевые слова. Аральское море, Приаралье, археология, этнография, каменный век, бронзовый век, ранний железный век.

Для цитирования: Курманязов Ы.С., Шарапова К.А., Альсейтова С.Ж. Новые Исследования Приаральских Каракумов // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 58-73 с. (Каз.) DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.05>

***Kurmaniyazov Y.S.¹, Sharapova K.A.¹, Alseitova S. Zh.¹**

¹Kyzylorda University named after Korkyt Ata,

Kyzylorda, Kazakhstan.

e-mail: yslam.kurmaniyazov@gmail.com

NEW STUDIES OF THE ARAL SEA KARAKUM

Abstract. The article briefly presents the results of archaeological and ethnographic exploration in 2018-2023 of the Aral Sea Karakum, located on the territory of the Aral and Kazaly districts of the Kyzylorda region. The article also provides valuable information about ancient monuments related to the geology and ecology of the Aral Sea, broken down by period. The study examined their connections and belonging to archaeological cultures. Mapping the monuments

discovered during archaeological research, a complex of ceramics from materials collected from the surface, allows us to reconstruct the history of the Aral region from the Neolithic, Chalcolithic, Bronze and Early Iron Ages. During these eras, the Aral Sea region was a place of constant migration of nomadic and semi-nomadic tribes, passing both from the south and from the East, and the main economy at that time was basic animal husbandry, as evidenced by the large number of stone tools, in addition to ceramics from the later Stone Age, as evidenced by about the importance of the region in ancient times.

Keywords. Aral Sea, Aral region, archeology, ethnography, Stone Age, Bronze Age, early iron age.

For citation: Kurmaniyazov Y.S., Sharapova K.A., Alseitova S. Zh. New studies of the Aral Sea Karakum // Madeni mura. 2024. №1 (104). 58-73p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.05>

Авторлар туралы мәлімет:

1. **Құрманиязов Ы.С.**, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.
2. **Шарапова К.Ә.**, тарих магистрі, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан.
3. **Альсейтова С.Ж.**, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты, Қызылорда, Қазақстан.

Сведения об авторах:

1. **Курманиязов Ы.С.**, магистр гуманитарных наук, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии» Кызылординского университета имени Коркыт Ата.
2. **Шарапова К.А.**, магистр истории, научный сотрудник научного центра «Археологии и этнографии» Кызылординского университета имени Коркыт Ата.
3. **Альсейтова С.Ж.**, магистрант Кызылординского университета имени Коркыт Ата.

Information about the author:

1. **Kurmaniyazov Y.S.**, master of Arts, researcher, scientific center "Archaeology and Ethnography" of Korkyt Ata Kyzylorda University.
2. **Sharapova K. A.**, master of history, researcher, scientific center "Archaeology and Ethnography" of Korkyt Ata Kyzylorda University.
3. **Alseitova S.Z.**, master's student, Korkyt Ata Kyzylorda University.

SULTANOVA A.K.¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian national university

Astana, Kazakhstan

e-mail: kanatovna160695@mail.ru

MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE OF TURKS IN THE MODERN ART (based on art exposition in National museum of Kazakhstan)

Abstract. The article analyzes the role of objects of the material and spiritual heritage of the Turks in the translation of the historical past through the use of their images on the “canvas” by modern artists and sculptors of Kazakhstan. With the collapse of the Soviet Union at the end of the 20th century, in Kazakhstan, as in other post-Soviet states, the process of returning to national roots began in science and art. This “stream of history” has also embraced contemporary art.

The article presents the works of Kazakhstani artists from the museum collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, which are in the permanent exhibition of the Hall of Fine Arts. One of the main objects in the works of the artists were stone sculptures of the Turks, which are widely spread in the steppe space and represent the spiritual and material heritage of the Turkic Khaganate. An equally important place in the Kazakh fine arts (sculpture and painting) is occupied by the image of the legendary Korkyt ata and the goddess Umai.

The research used methods of artistic analysis and comparison, which is based on an interdisciplinary approach of study combining various sciences – archaeology, history, philosophy and art history.

Keywords: Turks, Korkyt ata, fine art, stone sculptures, painting, runic inscription, modern art.

For citation: Sultanova A.K. Material and spiritual culture of Turks in the modern art (based on art exposition in National museum of Kazakhstan) // Madeni mura. 2024. №1 (104). 74-89 p. (in Eng.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.06>

Introduction

After the collapse of the Soviet Union at the end of the 20th century, in Kazakhstan, as in other post-Soviet states, the process of returning to national roots began in various fields of science and art. The process of decolonization of thinking began to be outlined in society. Various programs and strategies have been adopted at the State level aimed at searching, collecting, studying, preserving and popularizing historical and cultural heritage (Kulturnoe nasledie, 2004; Kulturnoe nasledie, 2007; Narod v potoke istorii, 2013; Rukhani Zhangyru, 2017).

The change in the trajectory of the development of an independent state has affected all spheres, including science and modern art. The gradual transition to the plots of historical events of Kazakhstan, the images of national heroes began in the 60s of the XXth century and continued with the process of gaining independence of the country. As noted by contemporary art historians, one of the forms of expression of modern art was the model of “neo-mythologism”, which was based on the “eternal return of the similar” and was understood by modern artists as a free manipulation of a stable system of leitmotifs. The departure from the Soviet past, which was equivalent to the history of modernity, led the artists of the Central Asian countries to rehabilitate the pre-modern traditional culture (Arheologiya aktualnosti, 2011: 21).

Along with portraits of historical figures, the most important events in the history of the country, an important place in the historical genre of Kazakh fine art is occupied by objects of material and spiritual culture, which include stone sculptures, written sources of the Turkic period, as well as images of Korkyt-ata and the goddess Umai.

The objects of material culture in painting are presented as an integral part of a holistic, complexly organized picture of the world of the Kazakh people, a descendant of ancient nomads. The above-mentioned model of “neo-mythologism” is presented in more detail and vividly in plastic art. The purpose of this study is to analyze works of fine art that broadcast material objects and the spiritual heritage of the Turks, the influence of archaeological research on the formation of the historical genre in painting and sculpture in Kazakhstan.

Materials and methods of research

The object of the study are paintings by contemporary artists and sculptors of Kazakhstan, presented in the hall of Fine Arts and sculpture exhibition, located on the second floor of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. Among them are works by Kazakhstani artists B. Zaurbekova, S. Ilyaev, Zh. Kayrambaev, D. Kasteev, G. Telgozieva, A. Chunchalinov and sculptors B. Abishev and K. Satybaldin. This historical period is not represented in the chart.

The research used methods of artistic analysis and comparison, which is based on an interdisciplinary approach of study combining various sciences – archaeology, history, philosophy and art history.

The degree of study

The formation of the historical genre in the visual arts of Kazakhstan, the causes of the emergence and the main parameters of the historical genre were described in the article by art historian A. Jadaibayev (Jadaibayev, 2016). An attempt was also made to highlight the main directions in the evolution of the historical picture. According to the researcher, there are three directions of the historical genre in the visual arts of Kazakhstan:

1. Works in which artists follow the traditions of classical European, Russian and Soviet painting of the 19th and 20th centuries;

2. Ethno-romanticism, characterized by a mythopoeic approach to solving a historical plot;

3. Works where historical themes are expressed in semi-abstract forms, irrational approaches to the interpretation of specific events and phenomena (Jadaibayev, 2016: 56).

The process of formation of modern art in Kazakhstan is also represented in the works of E. Reznikova, Kh. Truspekova (Reznikova, 2019; Truspekova, 2016).

The study of the material objects and images of the Turkic era is also expressed in the works of some art historians, in particular, the images of Umai and Kultegin. The article by M. Mukanov, B. Turgynbai and A. Nurbekova analyzed the importance and significance of the image of the goddess Umai in the visual arts and a brief overview of the works of some artists of Kazakhstan. According to the researchers, the embodiment of symbols and artistic images of the ancient Turkic Tengrian culture by modern artists of Kazakhstan in the visual arts reflects the desire to preserve and rethink national identity in the context of globalization processes (Mukanov, Turgynbai, Nurbekova, 2020: 63). G. Zhubanova's work also notes the process of translating the image of the goddess Umai in the works of sculptor Bakhytzhan Abishev, which is exhibited in the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Zhubanova, 2020).

The spiritual culture of the Turkic period is also represented in the work of E. Reznikova, who describes the process of transformation of the image of a shaman as one of the constituent motifs of the worldview of the ancient Turks (Reznikova,

2023).

In Western historiography, the modern interpretation of the archaeological cultural heritage, including the Turks, is considered not only by art historians, but also by archaeologists and historians. The book "Visual Culture, Heritage and Identity: using Rock Art to reconnect past and present" carefully reveals the reasons, ways of transmission of ancient art through the restoration of archaeological finds and their impact on modern art (Rozwadowski, Hampson, 2021).

Analysis

The process of colonization of the Russian Empire in the 18th and 19th centuries, the creation of the Soviet state in the 20th century led to the destruction of the traditional nomadic way of life, which led to a change in the social, political, economic structure of society, as well as the culture and religion of the Kazakh people. In search of identity, returning to their own national roots, modern artists turned to the historical genre, which occupies a special and dominant place in the visual arts of Kazakhstan.

The self-identification of modern artists mainly takes place through four main historical periods: the Early Iron Age, the Turkic era, the flourishing period of the Great Silk Road and the period of the Kazakh Khanate. By presenting objects and images related to these periods, the artists focus on the continuity of cultures. Recreating the image of the past, modern artists are trying to rethink their own cultural identity, to find sources of inspiration. Material traces of the past, such as aforementioned prehistoric stone stelae and various forms of ancient art, including rock art, started to play an important role in their search for a foundation in reference to which they could construct their cultural

identity in the new sociohistorical situation (Rozwadowski, Hampson, 2021:52).

Stone sculptures of the Turkic period are one of the important objects, combining the material and spiritual culture of the Turks. The originality of the culture and art of the ancient Turks of Kazakhstan is due to the extensive steppe landscape, the cattle breeding system of the producing economy, the nomadic way of life, which determined the structure of society, the spiritual sphere and the forms of ideology. The ancient Turkic art culture is represented by a concrete material world, traditions and norms based on a syncretic conscience associated with myth-making. In the culture of the Turks, it is important to note Tengrianism, language and writing, folklore monuments and works of art

(Eleukenova,1999:17).

Research shows a deep connection of ancient Turkic monumental sculpture with cosmogonic representations and with the cult of the ancestors of medieval nomads of Central and Central Asia. The cosmogonic system served as the basis for the formation of not only religious buildings, but also sculptures, in a clear vertical composition in which the idea of communion of the soul of the deceased to heaven through a certain axis is enclosed (Eleukenova,1999: 21-22).

Stone statues are not only objects of the cosmogonic system of the Turks, but also objects of special worship and veneration. They were built next to the graves of ancestors, which were places of collective memorial rites, which is a clear demonstration of the unity of the tribal

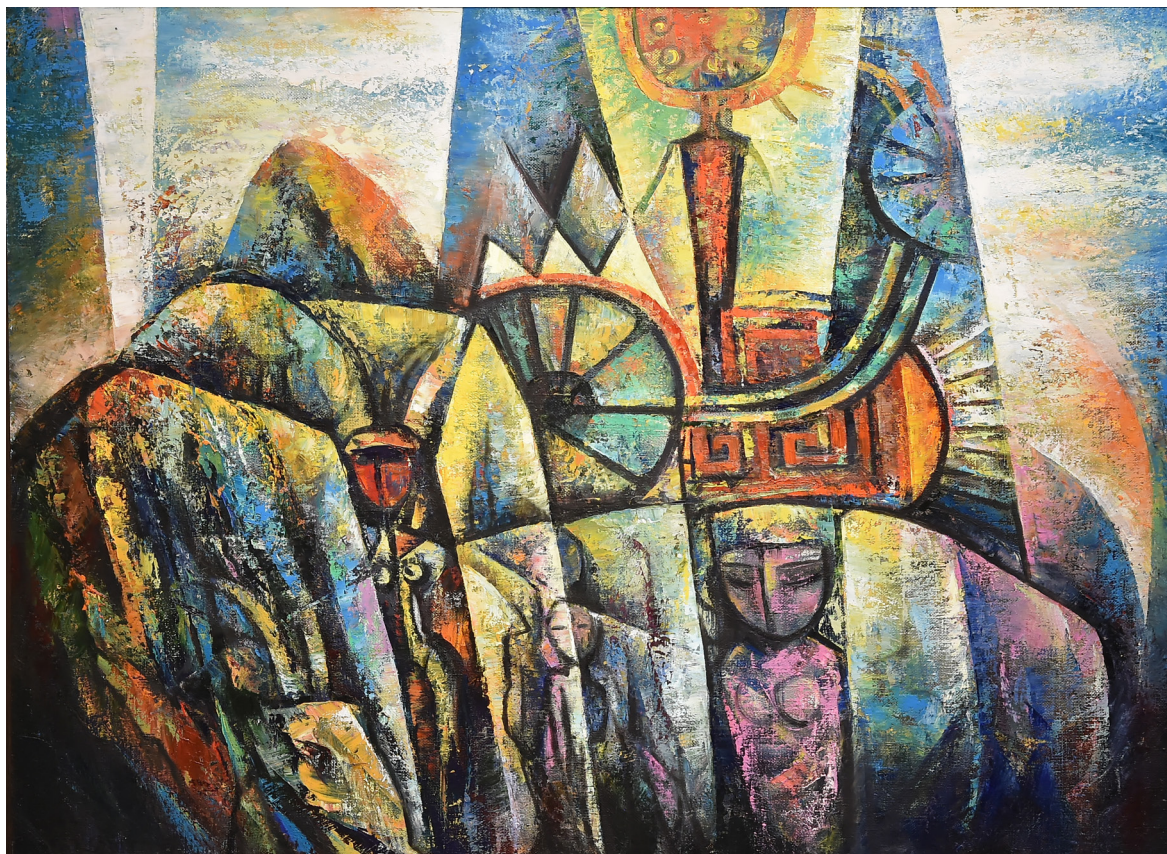

Fig. 1. Batima Zaurbekova "Sounds of centuries". 1998

organization of the ancient Turks.

In fine art, taking into account all the functions and features of the monumental sculpture of the Turks, stone statues represent to the viewer the flow of time, the inevitability of the end, but at the same time, the beginning of a new one. Therefore, the images of stone statues are not the central object, but form a mosaic of the historical process that takes place continuously. It is important to note the space in which the stone sculptures are located: climatic and natural conditions in the space of the Eurasian steppes have formed a traditional nomadic culture. Unlike Eurocentrism, in which nomadic culture was considered barbaric, modern artists, based on archaeological finds, confirm the originality of the formation of

a nomadic civilization.

As in the work of Zhumakyn Kayrambayev, the painting by Batima Zaurbekova "Sounds of centuries" depicts a female stone statue. As art historians note, "the work of Batima Zaurbekova is deeply national and at the same time, very modern. She is one of the Kazakhstani artists who tries to look deep into history and discover ancient ethnic symbols in a new way." (Ayazbekova, Nurfeizova, 2013:21). In the work of Batima Zaurbekova, the image of a woman is fundamental. For the author, the national ideal of female beauty is external attractiveness, kindness, modesty and chastity. But in the work "Sounds of centuries", the artist was able to professionally combine two areas of her activity, depicting a female stone statue

Fig. 2. Zhumakyn Kayrambaev "Time"

as a symbol of the feminine and national identity.

The semantics of female statues presents many difficulties in determining their purpose. It is known that since ancient times all female sculptures have been associated with the cult of the mother. Of particular interest is the semantic meaning of three-horned headdresses, about which there are also a number of hypotheses. It is noted that such headdresses with three triangles existed not only in the Turkic period, but also much earlier - in the Eneolithic era in the space of settlement of Siberian and Central Asian peoples (Rozenfeldt, 1974).

Some researchers believe that this headdress is an attribute of shamanic attire: "Shamanic images of humanoid creatures with three-horned heads are widely represented in the fine arts of the Fino-Ugric peoples of Western Siberia and the Caspian region" (Rozenfeldt, 1974). Several stone sculptures with a "three-horned" tiara have been discovered in the south of Kazakhstan. S.M. Akhinzhanov

believed that they are associated with the arrival of Kimak-Kipchak tribes in Zhetysay in the 10th-11th centuries. He also shared the opinion of previous researchers about the shamanic character of the "three-horned" tiaras. In his opinion, the statues could carry a double semantic load: the veneration of the cult of the ancestor in the female line and the image of shamans worshipped by the tribes of the Kimak-Kipchak tribe (Akhinzhanov, 1978).

One of the striking monuments depicting a woman with a three-horned headdress is the Kudyrge plot. According to researcher L. Kyzlasov, the goddess Umai is depicted on a stone boulder. In his opinion, this is one of the first monuments to convey images of ancient Turkic deities as they were presented to the ancient Altai Turks. The main central figure of the whole scene is a seated woman in rich, ornamented clothes, with earrings in her ears and a three-horned tiara on her head. The three-horned headdress is not a symbol of the exceptional nobility and privileged position of this woman, but of

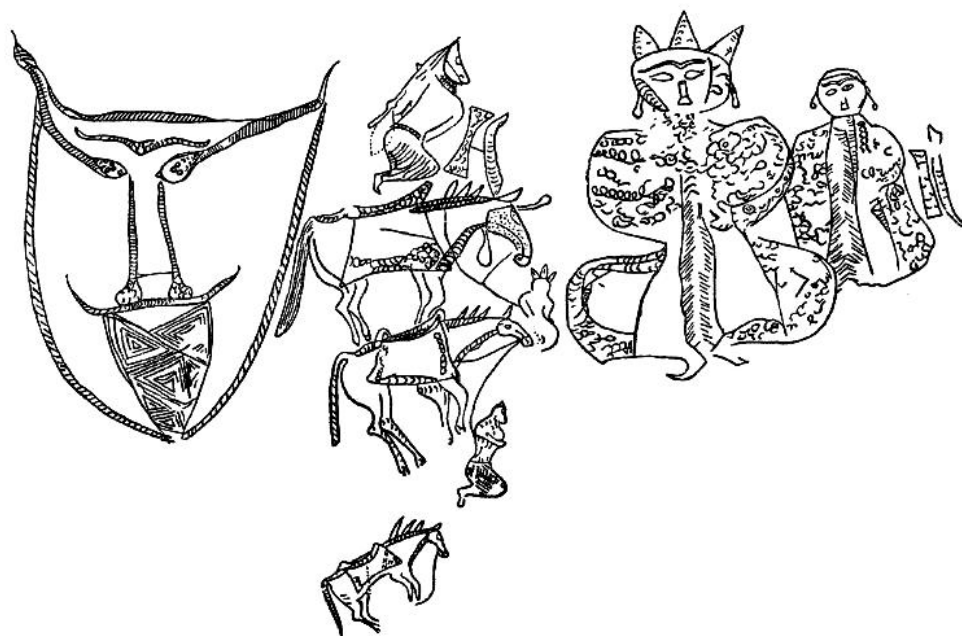

Fig. 3. A drawing placed on a boulder from the burial in Kudyrge. (Kyzlasov, 1949:48)

her divinity. Umai is a female deity revered by shamanists, the patroness of children and fertility (Kyzlasov, 1949: 52).

Therefore, the Kazakh sculptor Bakhytzhan Abishev depicts the goddess Umai with a three-horned tiara on her head. This sculpture is also in the National Museum. The interest of the creative cohort of the Kazakh society in the archaic-mythological past did not arise immediately. Since the time of the Khrushchev thaw, the sphere of interests of Soviet society, including scientists, has significantly expanded. Many historians, archaeologists and ethnographers purposefully studied the culture and way of life of the nomads of the ancient world, in particular, Tengriism, which was the basis of the national identity and worldview of the Kazakh people before the period of its Islamization (Mukanov, Turgynbai, Nurbekova, 2020:57).

Fig. 4. Bakhytzhan Abishev "Umai". 2000

A special place in the series of paintings depicting the material culture of the Turks is occupied by the work of Sultan Ilyayev. Unlike the works of B. Zaurbekova and Zh. Kayrambaev stone statue occupies a central place in the artist's painting, although it is also one of the stages of the historical process. Considering the work of Sultan Ilyayev, it is worth noting the individual style through which he discovered new ways of self-expression, creating works of an allegorical plan. As noted by the art historian K. Mukazhanova, "these are not elementary formulas with a pre-understandable answer, but some complex or simple semantic systems, with their own internal inconsistency or even "uncertainty" of meaning, which is provided by the artist himself and also has a meaningful character" (Sultan Ilyayev, 2013:4). The components of Kazakh decorative and applied art with ethnocultural characteristics are constantly traced in his works, serving as markers of national culture.

A special place in the series of paintings depicting the material culture of the Turks is occupied by the work of Sultan Ilyayev. Unlike the works of B. Zaurbekova and Zh. Kayrambaev stone statue occupies a central place in the artist's painting, although it is also one of the stages of the historical process. Considering the work of Sultan Ilyayev, it is worth noting the individual style through which he discovered new ways of self-expression, creating works of an allegorical plan. As noted by the art historian K. Mukazhanova, "these are not elementary formulas with a pre-understandable answer, but some complex or simple semantic systems, with their own internal inconsistency or even "uncertainty" of meaning, which is provided by the artist himself and also has a meaningful character" (Sultan

Ilyayev, 2013:4). The components of Kazakh decorative and applied art with ethnocultural characteristics are constantly traced in his works, serving as markers of national culture.

Sultan Ilyayev in the work "Heritage" demonstrates a stone statue as a central object, next to which there is a small image of a turtle. Probably, this image is a reference to the written stelae, in particular, to the Terkhin inscription, located on a pedestal in the form of a turtle. The image of a turtle is also present in Dauren Kasteev's painting "Little Emperor". The connection of this work with the Turkic written monuments is confirmed by the images of the tamga of some runic signs of the Turks.

The Terkhin inscription in honor of Il Etmish Kagan, a copy of which is also on display in the National Museum of the

Republic of Kazakhstan, is an important source of research on the state system of power of the ancient Turks. The remains of this monument were first discovered by the Mongolian archaeologist Ts. Dorzhsuren in 1957, and later were investigated by S.G. Klyashtorny, N. Sir-Ordzhav, V. Volkov in 1960-1970. (Pismennaya civilizatsiya, 2023: 155-157).

The monument was discovered in the Doloon Mod area in the Archangai region of Mongolia. The stele is partially stored in the warehouse of the laboratory of the Institute of Archaeology of Mongolia. The stele was made of light gray granite. There are 30 lines of inscription carved on the four sides. The turtle pedestal was made of gray granite. There is a hole on the turtle's back. There is a tamga (sign) and 1 line of inscription carved on the right back of the

Fig. 5. Sultan Ilyayev "Heritage". 2021

Fig. 6. Dauren Kasteev "Little emperor". 2015

turtle (Klyashtorny, 1980:82).

The turtle is important in archaic ideas about the universe. Turtles, like frogs and snakes, had a special vitality in the mythology of different countries: it was believed that these animals were extremely long-lived and almost possessed the secret of eternity (Evsyukov, 1988: 65). In addition, in the legends of some Turkic-speaking peoples, the turtle is the mainstay of the universe. For example, the Tuvans have a myth about the master of the lower world, which is a predatory, lazy, sedentary beast on four paws – Melkhi, which lived in the center of the underground ocean surrounded by fish and marine animals. According to legend, it possessed gigantic strength and held the Earth on its back. There is no doubt that this beast is a giant turtle, since in the languages of the Mongolian group “melkhi” means “turtle” (Evsyukov, 1988: 67).

Dauren Kasteev has a lot of works in the historical genre, so among his paintings there is a work dedicated to the Turkic period. In this work, the image of the emperor is shown as a child sleeping peacefully on the back of a turtle. This shows the special role of the ruler in the Turkic system of power. This is confirmed by the inscription itself, calling Il Etmish khagan “born by the Sky”, confirming the holiness of the kagan in the Turkic society.

Ancient Turkic written monuments are the heritage of the Turkic-speaking peoples who belong to the early Middle Ages (7th-8th centuries) (Zholdasbekov, Dosymbaeva, 2013:23). They have been studied for a long time by scientists from the West and the East – archaeologists, historians, ethnographers, Turkologists, linguists.

The painting by Gulmira Telgozieva shows the second stanza from the written stele of Kul Tigin. The monument to Kul

Tigin was opened in 1889 in the Koshoo Tsaidam tract on the banks of the Komnin-Orkhon river in Mongolia. In 1890-1891, the written monuments were explored by a Finnish expedition led by archaeologist A. Geikel, and in 1891 by the expedition of the Russian Turkologist Vasily Radlov (Thomsen, 2011:5). The deciphering of the text of the stele of Kul Tigin by V. Thomsen opened the possibility of entering into the circle of the most important sources of the history of Central Asia a large number of original texts of the most diverse content. In 1894, V. Radlov presented to the scientific world the first translation of a written monument (Tekin, 2014: 2).

Kul Tigin was a political and military figure of the Second Turkic Khaganate, co-ruler of Bilge Kagan, son of Kutlug-Elterish

Fig. 7. Stele of El Etmish Bilge Kagan, 8th c

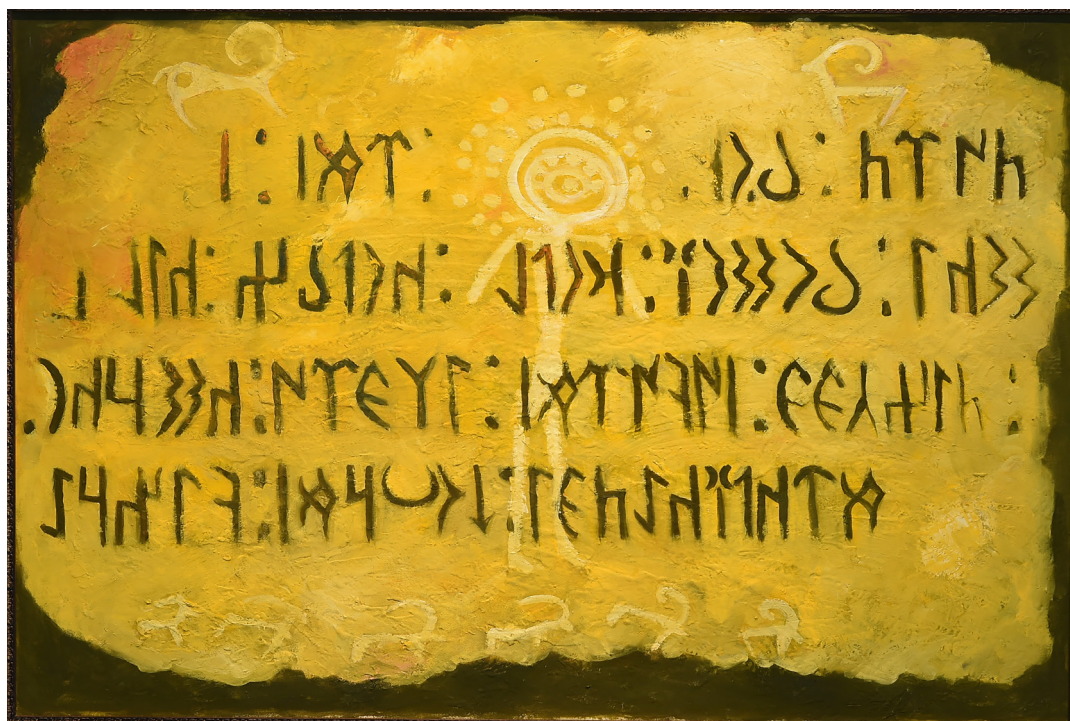

Fig. 8. Gulmira Telgozieva "In the stream of history". 2007

Khagan. He became famous as a heroic warrior and participant in many military campaigns, who ensured the hegemony of the Turks in Central Asia (Zholdasbekov, Sartkozhauly, 2006: 117-120). The heritage of the Turkic runic script of the 8th century consists of 76 stanzas written in the ancient Turkic alphabet and 14 stanzas in Chinese, and contains valuable historical information and rich linguistic material.

The second stanza of Kul Tigin's inscription was deciphered by scientists as follows: "From all four sides there were enemies. They sent there lance-bearing armies to conquer all those people in the four quarters of the world and made them still. They made bow those, who had heads and made kneel those, who had knees. To eastwards up to the Kadyrkhan mountain forests and westwards as far as the Iron Gate they went on campaign" (TURK BITIG, electronic resource). It is possible that this stanza was chosen by the artist

not by chance: the geopolitical location of Kazakhstan in the formation of its own state was dangerous, but these words express hope for the future of the country. It is also worth noting some inaccuracies in the image of the runic inscription – the words in the lines are mixed up, some words are only half written.

In the central part of this painting there is an image of a sun-headed deity from the Tamgaly valley, overlapping part of the Kul Tigin inscription, as well as symbols of mountain goats, which repeat the image of this animal on a written stele of the 8th century. This once again demonstrates the desire of modern artists to show the continuity of different cultures that were located on the territory of Kazakhstan in different eras.

A number of images of the Turkic era, inspiring artists of Kazakhstan, are completed by the legendary hero Korkyt ata. The museum fund of the National

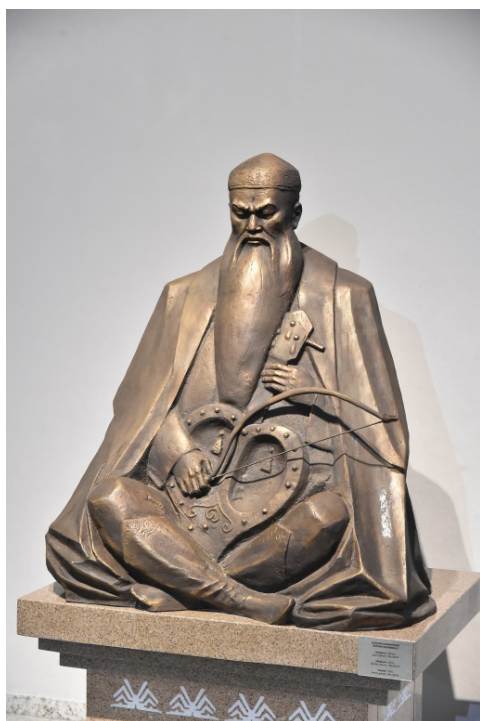

Fig. 9. Kazbek Satybaldin "Korkyt ata". 2016

Museum has 10 paintings depicting Korkyt ata or symbols representing him. The exhibition features works by artist Abai Chunchalinov and sculptor Kazbek Satybaldin.

The image of Korkyt, famous throughout the Turkic space of myths and legends, is well known as a saint, mentor of all baksy (shamans), masterly kuishi (performer of musical compositions on kobyzy or dombra), as a man who sought eternal life (Aymukhambet, 2016: 60). In the works of art, Korkyt appears in the image of a white-bearded old man with a kobyzy in his hands. In the work of Abay Chunchalinov, Korkyt appears in the image of an old man with a white beard in the steppe space with flying swans in the background. Emphasized sharp shapes, deep colors convey the intensity of the playing music, similar to the cries of flying birds. Sculptor Kazbek Satybaldin depicted the legendary hero in proud calmness, expressed by the static of

Fig. 10. Abay Chunchalinov "Korkyt ata". 2013

his face and hands. Despite the differences in the materials used and the methods of demonstration, the image of Korkyt ata in the two works is very similar. Painting, unlike sculpture, has more possibilities in depicting the emotional state of an object. Sculpture is limited by the difficulty of application, the ways of expressing the surrounding space.

Results

Political and social changes after the collapse of the Soviet Union influenced the final formation of the historical genre in the visual culture of Kazakhstan, which dates back to the second half of the XXth century. In search of visual markers for self-identification in globalization, the artists turned to archaeological finds, ethnographic and linguistic research, demonstrating the continuity of different cultures with the help of various symbols.

During the study, 8 works of

Kazakhstani artists were identified, depicting the material and cultural heritage of the Turks in their works. The exposition of the National Museum of the Republic of Kazakhstan lacks the abstract vision of the artists of the Turkic era; paintings broadcasting the cultural heritage of the Turkic period are represented in landscape, symbolic painting and portrait.

Depending on our own styles, we can observe common features of the works of Batima Zaurbekova, Zhumakyn Kayrambaev and Sultan Ilyaev. The central object of these paintings is stone sculptures. Not only the objects represent the main motives of the artists, but also the names of these works – “Sounds of Centuries”, “Time”, “Heritage”, expressing stone sculptures as witnesses of historical phenomena and events.

The artist Gulmira Telgozieva also turned to the archaeological monument to express the originality of her work – to the stanzas of the written stele of Kul Tigin and the rock carvings of the stele itself and the Tamgaly valley.

The works of Abay Chunchalinov, Kazbek Satybaldin, Bakhytzhan Abishev and Dauren Kasteev are based on literary and linguistic research, depicting

mythological heroes, thereby expressing the spiritual heritage of the Turks.

Conclusion

Archaeological finds on the territory of Kazakhstan, linguistic, literary and philosophical research have become a visual reference point for contemporary artists of Kazakhstan, who sought inspiration not only in the surrounding objects, historical events and phenomena, which they witnessed themselves. The interconnection of scientific research actively conducted after independence, changes in methodological approaches to the study of these finds are reflected in the visual arts of modern Kazakhstan.

Ancient monuments of the past have become a way of expressing the self-identification of modern artists for the present, the main objects of continuity of different cultures on the territory of Kazakhstan for present and future viewers. The paintings located in the exhibition halls get acquainted with both archaeological finds and paintings and sculptures depicting these finds as objects not only of self-identification, but also representations of the past and interpretation by modern artists.

References

1. Akhinzhanov S.M., 1978. Ob etnicheskoj prinadlezhnosti kamennyh izvayaniy v “trehrogih” golovnyh uborah iz Semirechya [About the ethnicity of stone statues in “three-horned” headdresses from Semirechye]. // *Arheologicheskie pamyatniki Kazakhstana*. Alma-Ata. pp. 65-79. [in Russian]
2. Ayazbekova U., Nurfeizova N., 2013. Batima Zaurbekova [Batima Zaurbekova]. Almaty: QR Memlekettik A.Qasteev atyndagy oner muzeyi. 152 pp. [in Russian]
3. Aymukhambet Zh., 2016. Korkyt ata v kazahskom folklоре i literature [Korkyt ata in Kazakh folklore and literature]. *Evrasijskij Soyuz Uchenyh (ESU)*. № 5 (26). pp. 59-63. [in Russian]
4. «Bolashaqqa bagdar: rukhani zhangyru» [“Looking to the future: Rukhani zhangyru”]. [E-source]. URL: https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_

conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (Accessed: 13.02.2024). [in Kazakh]

5. Eleukenova G.Sh., 1999. Ocherk istorii srednevekovoj skulptury Kazakhstana [An essay on the history of medieval sculpture in Kazakhstan]. Almaty. 220 p. [in Russian]

6. Evsyukov V., 1988. Mify o vselennoy [Myths about the universe]. Novosibirsk: Nauka. 177 p. [in Russian]

7. Jadaibayev A., 2016. Istoricheskij zhanr v sovremennom izobrazitelnom iskusstve Kazakhstana. Tendencii i perspektivy [The historical genre in the modern visual arts of Kazakhstan. Trends and prospects] // Obrazy Nezavisimosti. Iskustvo suverennogo Kazakhstana: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty. pp. 53-58. [in Russian]

8. Klyashtorny S.G., 1980. Terhinskaya nadpis (predvaritelnaya publikaciya) [Terkhin inscription (preliminary publication)]. // Sovetskaya tyurkologiya. pp. 82-95. [in Russian]

9. Kyzlasov L.R., 1949. K istorii shamanskikh verovanij na Altae [On the history of shamanic beliefs in Altai]. // KSIIMK. Vypusk XXIX. M.-L. pp. 48-54. [in Russian]

10. Miziano V., 2011. "Vspomnit vse". Postsovetskij opyt: ot "otyгрыvaniya" k "prorabotke" ["Total recall". Post soviet experience: "from acting out" to "working through"]. Mezhdru proshlym i buduschim. Arheologiya aktualnosti. Almaty. pp. 19-26. [in Russian]

11. Mukanov M., Turgynbai B., Nurbekova A., 2020. Khudozhestvennyj obraz bogini Umay v sovremennoy izobrazitelnoy kulture Kazakhstana [The artistic image of the goddess Umai in the modern visual culture of Kazakhstan] // Kasteevskie chteniya – 2020. Rol muzeev v sohranении kulturnogo naslediya: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty. pp. 55-64. [in Russian]

12. Pismennaya civilizaciya drevnetyurskoj epohi i drevneuygurskogo perioda (VI-XIV vv.) [The written civilization of the Ancient Turkic epoch and the Ancient Uighur period (VI-XIV centuries)] , 2023. Almaty: OF "MKNIK". 320 pp. [in Russian]

13. Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 10.12.2007 № 1203 «Ob utverzhdenii Programmy «Kulturnoe nasledie» na 2007-2009 gody» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 2007 No. 1203 "On Approval of the Program "Cultural Heritage" for 2007-2009"]. [E-source].

URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P070001203_ (Accessed: 13.02.2024). [in Russian]

14. Programma istoricheskikh issledovanij «Narod v potoke istorii» [Historical research program "People in the flow of history"]. [E-source].

URL: <https://e-history.kz/ru/e-resources/show/13321> (Accessed: 13.02.2024). [in Russian]

15. Reznikova E., 2019. Sovremennoe iskusstvo Kazakhstana i klassicheskoe nasledie: hudozhestvennyj dialog kultur [Contemporary art of Kazakhstan and classical heritage: artistic dialogue of cultures]. // Almanakh «ETNODIALOGI». № 1 (57). pp. 94-109. [in Russian]

16. Reznikova E., 2023. Transformaciya obraza shamana v iskusstve Kazakhstana [Transformation of the image of a shaman in the art of Kazakhstan]. // Saryn. Vol.11. № 2. pp. 32-48. [in Russian]

17. Rozenfeldt R.A., 1974. Zabytaya kollekciya bronzovykh antropomorfnykh izobrazhenij [A forgotten collection of bronze anthropomorphic images]. SA. № 13. pp. 190-195. [in Russian]

18. Rozwadowski A., Hampson J., 2021. Visual Culture, Heritage and Identity: using Rock Art to reconnect past and present. Archaeopress Archaeology. 144 p.

19. Sultan Ilyayev. Simvolicheskie transformacii [Sultan Ilyayev. Symbolic transformations], 2013. Shymkent. 57 pp. [in Russian]
20. Tekin T., 2014. Orhon Yazıtları. Ankara. 232 s. [in Turkish]
21. Thomsen V., 2011. Orhon yazıtları araştırmaları. Ankara. 453 s. [in Turkish]
22. Truspekova Kh., 2016. Virazhi vremeni: postsovetskoe iskusstvo Kazakhstana [Turns of time: post-Soviet art of Kazakhstan]. // Obrazy Nezavisimosti. Iskusstvo suverennogo Kazakhstan: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty. pp. 135-141. [in Russian]
23. TURK BITIG. [Electronic resource]. Available at: TURK BITIG
24. Ukaz Prezidenta RK ot 13.01.2004 «O Gosudarstvennoj programme «Kulturnoe nasledie» na 2004-2006 gody» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 13, 2004 “On the State program “Cultural Heritage” for 2004-2006”]. [E-source]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/U040001277_/13.01.2004 (Accessed: 13.02.2024). [in Russian]
25. Zholdasbekov M., Dosymbaeva A., 2013. Zapadnyj Tyurkskiy kaganat [The Western Turkic Khaganate]. Astana: «ServicePress». 848 pp. [in Russian]
26. Zholdasbekov M. Zh., Sartkozhauly K., 2006. Atlas Orhonskih pamyatnikov [Atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin. 360 pp. [in Russian]
27. Zhubanova G. A., 2020. Musinshi Baqytzhan Abishev shygarmashylyndagy «Turkilik dunietanym saryndary» ["Turkic worldview trends" by sculptor Bakytzhan Abishev] // Kasteevskie chteniya – 2020. Rol muzeev v sohraneniі kulturnogo naslediya: materialy nauchno-prakticheskoy konferencii. Almaty. pp. 237-245. [in Kazakh]

Султанова А.К.¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Астана, Қазақстан

e-mail: kanatovna160695@mail.ru

ТҮРКІЛЕРДІҢ ЗАМАНАУИ ӨНЕРІНДЕГІ МАТЕРИАЛДЫҚ ЖӘНЕ РУХАНИ МӘДЕНИЕТІ

(Қазақстан Ұлттық музейінің бейнелеу өнері экспозициясы негізінде)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның заманауи суретшілері мен мүсіншілерінің «кенептегі майлы бояу» бейнелерін пайдалану арқылы түркілердің материалдық және рухани мұра объектілерінің тарихи рөлі талданған. XX ғасырдың соңында Кеңес Одағының ыдырауымен посткеңестік кеңістіктегі басқа мемлекеттердегі сияқты Қазақстанда да ғылым мен өнердің түрлі салаларында ұлттық құндылықтарға қайта оралу үрдісі басталды. Бұл тарих ағыны заманауи өнерді де қамтыған болатын.

Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің Бейнелеу өнері залында тұрақты көрмеге қойылған музей қорындағы қазақ суретшілерінің туындылары ұсынылған. Түрік қағанатының рухани және материалдық мұрасын білдіретін дала кеңістігінде кең таралған

түріктердің тас мүсіндері суретшілердің шығармашылығындағы басты нысандардың бірі болды. Аты аңызға айналған Қорқыт ата мен Ұмай тәңірінің бейнесі қазақ бейнелеу (мүсін және кескіндеме) өнерінде ерекше маңызды орын алады.

Зерттеу барысында археология, тарих, философия және өнертануды біріктіретін пәнаралық зерттеуге негізделген көркемдік талдау және салыстыру әдістері қолданылды.

Кілт сөздері: түкілер, Қорқыт ата, бейнелеу өнері, тас мүсіндер, кескіндеме, руникалық жазбалар, заманауи өнер.

Дәйексөз үшін: Султанова А.К. Түркілердің заманауи өнеріндегі материалдық және рухани мәдениеті (Қазақстан Ұлттық музейінің бейнелеу өнері экспозициясы негізінде) // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 74-89 б. (Ағылш.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.06>

Султанова А.К.¹

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

Астана, Казахстан

e-mail: kanatovna160695@mail.ru

МАТЕРИАЛЬНАЯ И ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА ТЮРКОВ В СОВРЕМЕННОМ ИСКУССТВЕ

(на основе экспозиции изобразительного искусства
Национального музея Казахстана)

Аннотация. В статье анализируется роль предметов материального и духовного наследия тюрок в трансляции исторического прошлого посредством использования их изображений на «холсте» современными художниками и скульпторами Казахстана. С распадом Советского союза в конце XX века в Казахстане, как и в других государствах постсоветского пространства, в разных сферах науки и искусства начался процесс возвращения к национальным корням. Этот «поток истории» охватил также и современное искусство.

В статье представлены работы казахстанских художников из музейной коллекции Национального музея Республики Казахстан, находящиеся в постоянной экспозиции зала Изобразительного искусства. Одними из главных объектов в работах художников стали каменные изваяния тюрок, которые широко распространены в степном пространстве и представляют духовное и материальное наследие Тюркского каганата. Не менее важное место в казахстанском изобразительном искусстве (скульптуре и живописи) занимает образ легендарного Коркыт ата и богини Умай.

В процессе исследования были использованы методы художественного

анализа, сравнения, которые основаны на междисциплинарном подходе изучения, объединяющем различные науки – археология, история, философия и искусствоведение.

Ключевые слова: тюрки, Коркыт ата, изобразительное искусство, каменные изваяния, живопись, рунические надписи, современное искусство.

Для цитирования: Султанова А.К. Материальная и духовная культура тюрков в современном искусстве (на основе экспозиции изобразительного искусства Национального музея Казахстана) // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 74-89 с. (Англ.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.06>

Information about author:

Sultanova Ayagoz, doctoral student of the Department of Anthropology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2506-0192>

Автор туралы мәлімет:

Султанова Аягоз, археология және этнология кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы.

ORCID: 0000-0003-2506-0192

Сведения об авторе:

Султанова Аягоз, докторант кафедры археологии и этнологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.

ORCID: 0000-0003-2506-0192

FTAMP 03.41.91

Шораев Б.К.¹, Оспанова А.К.²¹Археология және этнография ғылыми орталығы

Қызылорда, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейі

Астана, Қазақстан

*e-mail: baglan_shoraev@mail.ru

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ САУДА САТТЫҚТАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. Қазақстанның оңтүстік аймағындағы ортағасырлық қалалары ежелгі дәуірден бері Орталық Азия халықтары мен мәдениетінің ең маңызды байланыс аймағы болды. Ғылыми мақалада Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Қазақстандық ортағасырлық қалаларының сауда саттықтағы ролі қарастырылған. Өркениет тарихы тұрғысынан басты рол атқарған қалалардың халықаралық саудадағы тарихи маңыздылығы археологиялық зерттеулерге сүйене отырып баяндалады. Сол кезеңде өмір сүрген мемлекеттердің экономикалық, саяси және мәдени жағдайына сауда жолының тигізген әсері талданады. Қазба жұмысы барысында Отырар, Жанкент, Сығанақ қалашықтарынан табылған көне тиындардың (монеталардың) қандай кезеңге тиесілі болғандығы туралы ақпарат ұсынылған. Шығыс Түркістан, Анадолы және Ираннан басып шығарылған күміс тиындардың табылуы Қазақстанның халықаралық саудада маңызды рөл ойнағандығын көрсетіп отыр. Ұлы Жібек жолы тек халықаралық сауда жолы ғана емес, сонымен бірге ақпарат, технология, инновация, білім және тәжірибе алмасу жолы болғанын бүгінгі зерттеулер дәлелдеп отыр. Ғылыми мақаланы жазу барысында археологиялық және тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды, сондай-ақ, тақырыпты тереңдей зерттеу мақсатында Түрік және Ресейлік зерттеушілердің еңбектері басшылыққа алынды.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, Қазақстан, халықаралық сауда, орта ғасыр, тиын (монета)

Дәйексөз үшін: Шораев Б.К., Оспанова А.К. Ұлы Жібек жолы бойындағы Қазақстандағы ортағасырлық қалалардың сауда саттықтағы ролі // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 90-104б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.07>

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы - солтүстікте Қара теңіз, Кавказ, Каспий және Хорасанның оңтүстігінде Басраға дейін, шығыста Үндістаннан батыста Эгей теңізіне дейін созылған Аширанд¹ аймағы аралығында ежелгі өркениеттер мен көне жолдардың үстінде орналасқан, әлемдік сауданың ең белсенді және көлемді жолы болды (Şahin, 2020: 73). Бүгінде Ұлы Жібек жолы халықаралық ынтымақтастықты, интернационалдандыруды қамтамасыз еткенін және өркениеттің дамуы үшін тарихи маңыздылығы жоғары екенін көрсетіп отыр.

Шығыс пен батысты жалғастырған сауда жолы арқылы әртүрлі континенттегі мемлекеттерге қару-жарақ пен құнды тауарлар тасымалданды. Бұл тарихи сауда жолы мемлекеттердің экономикалық дамуына әсер етіп қана қоймай, мемлекет қазынасын нығайтуға да үлкен мүмкіндіктер ашты. Алайда, мұндай құнды жол арқылы сауда тасымалдау қақтығыстар мен соғыстардың басталуына да себепкер болды. Қытай, түрік, араб, Византия, Сасанидтер сияқты тарихта қуатты империялар құрған мемлекеттер бұл жолда үстемдік ету үшін саяси-дипломатиялық жоспарлар құрып, тіпті әскери жорық жасаған да болатын. Бұл саяси қақтығыстардан Селжұқ, Хорезмшах, Темір мемлекеті, Анадолы Селжұқтары, Сефевидтер және Османлылар бұл саяси күрестен өздерін аулақ ұстай алмады. Сонымен қатар, Еуропалық мемлекеттердің бұл процеске араласуы Жібек жолының әлсіреуіне тікелей әсер

еткен болатын. Сауда жолы арқылы түсетін басты табыс көздерін мұсылман түрік мемлекеттеріне жоғалтқысы келмеген Батыс Еуропалық мемлекеттер балама әдістер де қолданған болатын (Işıktaş, Duran, 2017: 585). Осының нәтижесінде пайда болған географиялық ашылулар дүниежүзілік сауда жолының өзгеруіне себеп болды. Бұл жағдайлар Жібек жолының әлемдік ықпалын азайтқанымен, тарихтағы миссиясын жоя алмады. Жібек жолында көптеген мәдениеттер мен өркениеттердің пайда болуы мен өзара әрекеттесуі жаңа құндылықтардың пайда болуына әкелді.

Материалдар мен әдістер

Ғылыми мақала деректанулық, археологиялық, тарихи-салыстырмалы әдістерге негізделген. Зерттеу жұмысында құжаттарды талдау және әдебиеттерді сканерлеу әдістері қолданылды. Жібек жолы бойындағы ортағасырлық қалалар туралы жарияланған зерттеулер мен ғылыми монографияларға дерекнамалық талдау жасалынды. Ортағасырдағы Қазақстандық қалалардың керуен жолының қалыптасуы мен дамуының деректік маңызына тоқтала отырып, сол кезеңде өмір сүрген мемлекеттердің экономикалық, саяси және мәдени жағдайына сауда жолының тигізген әсері салыстырмалы-тарихи әдісі негізінде талданды. Отырар, Жанкент, Сығанақ қалашықтарынан табылған көне тиындардың (монеталардың) қандай кезеңге тиесілі болғандығын, яғни тарихи тарихи мәселені сипаттағанда нақтылыққа алып келетін деректанулық зерттеу әдісіне ерекше мән берілді. Сонымен қатар, зерттеу барысында деректерді саралау, деректанулық сыни әдістер пайдаланылды.

Археологиялық зерттеу барысында

¹Аширанд: Оңтүстік Азияны, Үндістанды, Иранды және Анадолыны қамтитын тарихи процестердегі мәдени және саяси тұтастықты көрсететін негізгі аймақ.

табылған Шығыс Түркістан, Анадолы және Ираннан басып шығарылған күміс тиындарға қатысты археолог зерттеушілердің көзқарастары мен тұжырымдарын бір-бірімен салыстыра отырып, тарихнамалық шолу жасалынды.

Жібек жолының тарихи маңыздылығын зерттеп жүрген түрік тарихшылары Tahir Erdoğan Şahin «İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü Ve Türk Dünyası İçin Önemi», Işıktaş E., Duran A. «Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi ve Buna İlişkin Yapılmış Bilimsel Çalışmalar» еңбектері басшылыққа алынды. Бұл зерттеулерде жібек жолының халықаралық маңызы талданған. Сонымен қатар, Togan Z. «Umummi Türk Tarihine Giriş»; Osman Turan «Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti»; Ramazan Şeşen «İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri» атты зерттеулерінде авторлар XIII ғасырдың екінші жартысында сауда қарым-қатынастарында қолма-қол ақшаның айналымға енгізілуі және ортағасырлық қалалардың сауда жолындағы халықаралық маңыздылығына тоқталған.

Мақаланың тақырыбы мен мазмұнын ашу барысында Қазақстандық зерттеушілер: Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Көшенев Ғ.И., Шалекенов Ұ.Х., Байбосынов К., Байсариева Г., Қожа М. еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар, Ресейлік ғалымдардың ғылыми еңбектері де сараланды. Атап айтсақ, Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г., Бернштам А.Н., Сенигова Т.Н., Бернштам А.Н., Кочнев Б.Д., Бубнов М.А., Половникова И.А., Левина Л.М. т.б. Археологиялық нақты зерттеуге негізделген бұл еңбектерде Отырар,

Сарайшық, Тараз қалалардың сауда жолындағы тарихи маңыздылығы жан-жақты талданып, X-XIII ғ. қолданыста болған тиындардың (монеталар) ортағасырлық қандай мемлекетке тиесілі болғандығы және қай жерде басылып шығарылғандығы туралы мәліметтер ұсынылған. Жоғарыда аталған зерттеулер тақырып мазмұнын терең талдауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ұлы Жібек жолы алғашында тек қана Қытай тауарларын Батысқа тасымалдау үшін қолданылса, кейінгі жылдары осы жолы арқылы Рим, Византия, Үндістан, Иран, Араб, орыс князьдіктерінен және басқа да Еуропа елдерінен Қытайға тауар әкелінді (Көшенев, 2007: 107). Моңғол дәуірінде де, бұл сауда қарым-қатынасының жалғасқанын археологиялық қазба жұмыстары дәлелдеуде. Мәселен, Тальхизден² XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың басына тән жапон фарфоры және керамика ыдыстары табылған. Отырардан табылған күміс қазынада Шығыс Түркістан: Алмалық, Пулад, Омыл, Орду-ал Азам; Кавказдық Қырым, Анадолу қалалары: Сивас, Конья; Ирандық Тевриз, Түркістандық Жезд қалаларында басып шығарылған ақшалар табылған. Нумизматикалық зерттеулерге қарағанда бұл ақшалар XVIII ғасырдың 40-60 жылдары арасында басылған. Мұндай археологиялық қазба жұмыстары тек қана сауданың дамуын анықтаумен шектелмей, Қазақстандағы ортағасырлық қалаларының халықаралық саудада маңызды рөл

²Тальхиз немесе Талыр - Алматы облысында орналасқан орта ғасырлық қала орны. Талғар қаласының оңтүстігінде, Іле Алатауы бөктерінде, Талғар өзенінің оң жақ жағалауында орналасқан.

ойнағандығын да көрсетеді (Байбосынов, 2007: 107).

Қытайдан басталып, шығыс-батыс және солтүстік-оңтүстік бағытында жүргізілген сауда жолы тарихы мыңдаған жылдардан басталып, тасымалданатын тауарлар да сан алуан болғанын бүгінгі зерттеулер дәлелдеп отыр. Ең көп тасымалданған ерекше тауарлар - нефрит, қағаз және жібек т.б. Сонымен қатар, мирро мен ладан, жасмин суы мен амбра, кардамон мен мускат жаңғағы, өміртамыр (женьшень) мен питон еті, кілемдер мен маталар, бояулар мен минералдық шикізат, алмас пен яшма, янтарь мен маржан, піл сүйегі, құйма күміс пен сом алтын, аң терілері мен теңгелер, садақтар мен жебелер, семсерлер мен найзалар және басқа да көптеген заттар тасымалданды.

Ұлы Жібек жолымен Ферғананың арғымақтары, Араб сәйгүліктері, түйелер мен пілдер, мүйіз тұмсықтар мен арыстандар, қабыландар мен еліктер, қаршығалар мен қырандар, тауыстар мен тотықұстар да, түйеқұстар т.б сатылды. Мәдени өсімдіктер: жүзім, шабдалы, қауын дәмдеуіштер (бұрыш, қалампыр т.б.) мен қант, көкөністер мен жидектер, көк мәуелер т.б тұрмысқа қажет заттар сатылымда болды. (Şefer, 1981: 77) Сол кезеңде алтынмен бірге жібек халықаралық валютаға айналды. Патшалар мен елшілерге жібектер сыйға тартылып, жалдамалы әскер ақысы және мемлекеттік қарыздар жібекпен төленді. Қазақстанның Жібек жолы бойында орналасқан ортағасырлық қалалар тарихын археологиялық зерттеу барысында осы кезеңге жататын түрлі елдерде жасалған бұйымдардың табылуы негізгі дәлел бола алады.

Ерте ортағасырда Орталық Азияда дәуірлеген феодалдық мемлекеттер болып, олардың сауда

айналымына шығарған ақшаларының молырақ кездескен жері Орталық Азияның оңтүстік және шығыс территорияларында өмір сүрген Түркеш, Қарлұқ және Қарахан мемлекеттерінің ақшалары болатын. Олардың басым көпшілігі Талас, Шу өзендерінің алқаптарында сақталған ортағасырлық қалаларды зерттеу барысында табылды (Шалекенов, 2007: 30).

Талас өңірі халқының бір бөлігі егіншілікпен, бір бөлігі қолөнермен айналысқаны белгілі. Талас өңірінің Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ең ірі орталығы – Тараз қаласы туралы мағлұматтарды VIII ғасыр жазбаларынан кездестіреміз. VII-VIII ғасырларда бұл өңірдегі елді мекендердің көпшілігі орталықтанып, XIX-XX ғасырларда ірі сауда орталықтарына айналған. Аталмыш ғасырларда қалалармен қоса, қала типіндегі елді мекендер де көбейді (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973: 206).

Тауар қатынасының дамуы елдегі сауданың негізгі табыс көзіне айналуына байланысты барлық елді мекендерде бақылауды күшейту мақсатында VII-ғасырларда Түркеш пен Тукус теңгелерін шығарып, көптеген қалаларға айналысқа енгізгені белгілі (Байбосынов, 2007:103). Археолог, шығыстанушы А.Н. Бернштам: «Түркеш қағанатының күшейгені сонша, 704-766 жылдары Қарлұқ билігіне қарамастан Талас аңғарындағы Таразда теңге шығаратын сарай болған» (Бернштам, 1940: 109), деген дерек келтіреді. Осы ғылыми тұжырымның дұрыстығын Қазақстандық археолог Т.Н. Синигова Тараздағы археологиялық қазба барысында VIII-X ғасырлардағы төменгі мәдени қабаттан тапқан теңгелермен дәлелдеді (Сенигова, 1972: 144).

Түркі қағанаты кезінде сауда-тауар байланысының кең ауқымды дамуына орай, халықтың тауарға сұранысын қанағаттандыру мақсатында Тараз, Суяб пен Жаңакент қалаларында ақша шығаратын сарайлар жұмыс істеген. Мұның өзі қала датқаларының өз алдына билікке, сауданы өз қолына ұстауға тырысқанын байқауға болады. Орталық базардағы қаланың негізгі бөлігі – Цитадельде жүргізілген қазба барысында бір ғимараттың еденінен 10 түркеш, 2 соғды теңгелері табылды (Байбосынов, 2007:103).

1940 жылы Төменгі Барысхан қаласының батыс жағындағы қоныс орнынан кездейсоқ табылған құмырадан табылған монетаның Тараз қаласында жасалғаны дәлелденіп отыр. Оның біреуінде: Халиф ал-Кайм /422-467 жж./, екіншісінде: ал-Муктади /467-487 жж./ деген аттар жазылған (Бернштам, 1941:66). Төменгі Барсхан, Жікіл және Қос төбе ортағасырлық қалалардағы қазба барысында табылған теңгелер айырбас саудадан жаппай теңге айналымына өту мемлекет аралығындағы саудасаттық жұмысының жоғарғы дәрежеде дамығанын көрсетіп отыр.

Көлемді археологиялық зерттеу жүргізілген ертедегі ортағасырлық Шу өзенінің орта ағысындағы Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан шығарылған монеталар (теңгелер) сол кезеңде сауданың жоғары дәрежеде дамығанын көрсетіп отыр. Кеңестік археолог Б.Д. Кочнев «Монетный чекан Куз орду-Баласагуна (11 в.)» атты мақаласында Қарахан империясы кезінде билеушілердің басшылығымен шығарылған дирхем теңгелерді талдап, олардың 1067-68 жылдары күз ордада жасалғанын, теңгелердің бетіне құран сүрелері араб әріпімен жазғанын баяндай келе, Баласағұн ертедегі

ортағасырдағы түріктердің ақшасын шығарған орталықтардың бірі болған деген ғылыми болжамға келген (Кочнев, 1989: 144-158; Шалекенов, 2007:30-31).

Бұл ғылыми болжам М. Қашқаридің айтқанымен сәйкес келеді. Ол Түркештердің ақша шығаратын орындары Талас (Тараз) және Баласағұнда болғанын жазды. 1987 жылы Ақтөбе (Баласағұнның) цитаделінің батыс оңтүстігінде (Шахристан-2) қазғанда қираған, өртенген бөлменің ішінен көмбе табылды. Ол Қарахан дәуірінің құмырасына салынған, жалпы саны 2744 дана. Оның 744 теңгесі тазартылған. Олардың ішінен жазуы бары 217 дана, жазуы жоқ 527 дана. Бұлардың барлығы мыс теңгелер. Ол теңгелердің бетінде араб әріпімен жазылған құран сүрелері болса, көпшілігі теңге жасауға дайындалған, алайда еш жазулары жоқ теңгелер. Табылған көмбенің қасынан арыстанның бейнесі салынған тас мөр және екі таразы ілініп тұратын жіптері де сақталған. Табылған жәдігерлер Қарахан мемлекетінің ислам дінін қабылдағаннан кейінгі шығарылған теңгелері деген болжам бар. (Шалекенов, 2007: 30-31)

XIII ғасырда Түркістанның Қытаймен сауда қарым-қатынасы жоғары деңгейде дамыды. Мұсылман саудагерлерінің бұл сауда да ролі күшті болды. Үлкен керуен сауда жолын моңғол аристократтары ақшамен, ал мұсылмандар болса тауармен қамтамасыз етіп отырды. Түрік тарихшысы З. Тоғанның айтуынша, дала саудасы үлкен сауда керуендерімен, арасында үзілістер бере отырып жүргізілді (Togan Z. 1981: 125).

Ортағасырларда Түркістан аймағындағы қалалары тек қана өндіріс орталықтары ғана емес, ірі сауда орталықтарының бірі болды. Араб

географы Ал-Истахридің айтуынша Түркістан аумағына кіретін Самарқант құрлықтағы ең үлкен орталықтың бірі болды (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973: 291). Мұнда бүкіл Мауераннахр тауарлары жиналып, басқа жерлерге таратылып отырды. Самарқанттан жүн, мақта маталар, темір заттар мен Бұқара кілемдері – Шығыс елдеріне шығарылған басты тауарлардың бірі болған. Самарқант, Ферғана және Илак тауларында алтын, күміс, қола, көмір мен фируза тастары шығарылған (Turan, 1965: 357).

Мауераннахрдың солтүстік-шығыс аймақтарында көшпелілермен жүргізілген сауда үлкен пайда келтірді. Осы арқылы кейбір жерлерде XII ғасырларға дейін маусымдық жәрмеңкелер жұмыс істеді. Бұл жәрмеңкелер даламен шектескен – Сауран, Жаңкент, Дех-Нуджикес, Баладж, Берукет сияқты қалаларда құрылды. Бұқара аймағындағы Тававис, Сарга, Дихи-Нуджикет қалаларында әр жылы көктемде үш ай сауда жұмысы жүргізілді. XII ғасырда сауда қарым-қатынасының қарқынды түрде дамуымен маусымдық жәрмеңкелер апталық базарларға айналып жұмысын жалғастырған болатын (Беленицкий, Бентович, Большаков, 1973: 291).

XIII ғасырдың екінші жартысында сауда қарым-қатынастарында қолма-қол ақшаның айналымға түсе бастады. Көшпелілермен жасалған сауда да, тек мал өнімдері емес, сонымен бірге құл саудасы да маңызды орынға ие болды. Мауераннахрға көшпелі түріктерден артығымен әкелінген құлдардың шет елдерге сатылғандығы, араб географы Ал-Истахридің еңбектерінде айтылады. Шығыс елдерінде бұл құлдар өте жоғары бағаланды (Şeşen, 2001: 163).

Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі

ортағасырлық қалаларда айырбас сауда үш үлкен топ арасында жүргізілді. Олар: егіншілер мен қолөнершілер; көшпелілер мен отырықшылар; аймақаралық. Сауданың негізгі орталығына айналған аймақтарда қонақтар мен керуендер түсетін үлкен керуен сарайлар болды. Керуен сарайлардың салынуы Түркістан билеушілерінің сауданың дамуына ерекше көңіл бөлгендігін көрсетеді.

Ортағасырлық Отырар қаласы негізгі қолөнер мен сауда орталығы қызметін атқарды. Жазба деректерде басқа ұсақ қалаларға қарағанда жиі аталатын Отырардың сауда-саттығы жөнінде мәліметтер өте аз кездеседі. Тек, көп жылдық археологиялық зерттеулер нәтижесінде Отырардың ортағасырлық дәуірдегі ішкі және сыртқы сауда-саттығы, оның бағыттары жөнінде жаңа материалдар ғылыми айналымға енгізілген болатын. Жазба және археологиялық, нумизматикалық деректер Отырардың ортағасырдың түрлі кезеңдеріндегі сауда-саттығын сипаттауға мүмкіндік беріп отыр (Байсаријева, Қожа, 2007: 85).

Отырар өңірінен Мардан қорымын қазба барысында қабірлердің біреуінен Қытайдың біздің заманымыздағы I-IV ғасырларға жататын жеті «Ушу» теңгесі табылған (Нурмуханбетов, Бурнашева, 1975: 25-35). «Ушу» теңгесі император У-ди (б.з.б. 140 – 86 ж.ж.) кезінде 118 ж. шығарыла бастап б.з. 621 жылға дейін айналымда болғандығы айтылады (Бурнашева, 1989: 11-12). III-V ғғ. жататын Көкмардан мазарындағы қазба барысында янтарь моншақтар табылды. Янтарь негізінен Балтық жағалауынан немесе Карпат-Днепрлік өңірде өндірілген. Ол Еділ-Каспий бойымен Хорезм арқылы Орта Азияға тараған деген пікір бар. Археологиялық

зерттеулер янтарьдың сауда жолдары Әмудария мен Сырдария өзендері бойы жүргенін көрсетеді. Орта Азияда янтарь саудасы б.з.б. I мыңжылдықтың ортасынан бастап б.з. V ғ.дейін кең өріс алған, ал Қытай еліне янтарь б.з. III ғ. бастап ғана белгілі болған (Бубнов, Половникова 2001: 124).

Отырар өңірінде табылған оймышты геммалар Ирандық бағыттағы байланыстарды көрсетіп тұр. Мұндай тастар Жетіасар ескерткіштерінде кездескен. Олар III-V ғғ. жатады (Левина, 1996: 237-243). Отырар өңірінде бір топ Сасанилік геммалар табылып отыр (Смагулов, 1993: 163). Сыртқы сауда байланыстарының бағыттарын Отырар қазбаларының табылған VII ғ. Соғды ихшидтерінің, Ферғананың түркі билеушілерінің, Қытайдың Таң әулеті мен Бұхараның «гитрифи» үлгісіндегі теңгелері, Шаштың VII ғ. аяғы – VIII ғ. басындағы көне түркі теңгелері айғақтап тұр (Бурнашева, 1989: 60-68).

Қазба жұмысы кезінде Жанкент қалашағынан шамамен X ғасырларға жататын монеталар (Бұхаралық мотенеталар, Саманидтік фельстер) табылған болатын (Сур.1,2,3). Сонымен қатар, Отырар, Құйрық - төбе, Мардан - Құйқа жерінде жасалған қазба нәтижесінде Самарқандта, Бұхарда, Шаш пен Испиджабта, Барабта (Фараб) X ғасырдың басы – XI ғасырда жасалған саманидтік фельстер табылған. Орталық Азияда Саманидтік фельстер сол кезеңде сауда айналымында маңызды рөл атқарды. Археологиялық зерттеу нәтижесінде табылған тиындар қала экономикасының дамығандығын көрсетіп, сауда айналымының жоғары дәрежеде болғандығына дәлел бола алады.

Жергілікті сауда-саттықтың дамуының айқын көрінісі деп жергілікті

Сур. 1. Бұхаралық фельс (монета).
Салмағы - 2,52 г. Диаметрі – 25,5 мм.
Табылған жері: Жанкент, 2005.

Fig. 1. Bukhara fels (coin)
Weight - 2.52 g. The diameter is 25.5 mm.
Place of discovery: Zhankent, 2005.

Сур. 2. Бұхаралық фельс (монета).
Салмағы- 2,43 гр. Диаметрі – 25,8 мм.
Табылған жері: Жанкент, 2005.

Fig. 2. Bukhara fels (coin)
Weight - 2.43 g. The diameter is 25.8 mm.
Place of discovery: Zhankent, 2005.

Сур. 3. Саманидтік монета. Нақты анықталмаған. X ғ.

Салмағы - 1,34 г. Диаметрі - 23,5 мм.
Табылған жері: Жанкент, 2005.

Fig. 3. Samanid coin. Not exactly defined. X c.
Weight – 1.34 g. Diameter – 23.5 mm.
Place of discovery: Zhankent, 2005 (Аржанцева, 2010: 49).

түркі билеушілері соқтырған бір бетінде арыстан бейнелі, екінші жағында таңбалары бар теңгелерді айтуға болады. Отырар алқабынан табылған теңгелерді нумизмат, тарихшы Р.З. Бурнашева VII-VIII ғғ. жататындығын зерттеп, үш топқа бөлген (Бурнашева, 1989: 11-12). Сондай-ақ, көне түркілердің күміс ыдыстарының бейнесі, ою-өрнегін қайталайтын керамикалық ыдыстар Отырардан табылып отыр. Бұл құмыралар мен саптыаяқтар қоңыр, шие түсті, сұр-қызыл түсті ангобпен көмкерілген, тұтқалары жұлдызша етіп жасалынған, қисық тор көзді өрнекпен, геометриялық сызықшалармен, толқынды сызықшалармен ыдыс сырты нақышталған. Аталмыш ыдыстар саяси үстемдік орнатқан түркі элитасының ыдыстарына туындаған сұранысты қанағат ету мақсатында пайда болған өнімдер. Бұлар қала іші мен алқап саудасының көрінісі деуге толық негіз бар (Байсариева, Қожа, 2007: 87). Отырардың стратиграфиялық қазба материалдары негізінде мұндай ыдыстарды VII-XIX ғғ. жатады. Отырар оазисіндегі Күйікмардан қала орнынан VII-VIII ғғ. қабаттарынан алма шитті мақта, бидай қалдықтары, қоладан жасалған белдік бөліктері табылып отыр (Байпаков, Подушкин, 1989: 75).

Сауда керуен жолында орналасқан ортағасырлық Сығанақ қаласы (Сунақ) Сыр бойындағы қалалар: Отырар, Сауран, Түркістан т.б. тығыз сауда қарым-қатынасын жасап қана қоймай, Мәуераннахр қалалары Үргенш, Шаш, Самарқанд т.б. қалалармен тығыз байланыста болған. Қаланың керуендердің тоқтауына қолжетімді болуы және қалада сауда айналымының тоқтаусыз жүруі қаланың экономикалық өсіп-өркендеуіне мүмкіндік туғызып отырған. Сондықтан да, Сырдарияның

орта және төменгі ағысы бойындағы жоғарыда аты аталған қалалармен де сауда байланысын ерте кездерден-ақ жүргізіп келген (Жолдасбаев, 2010: 98).

Сығанақ қаласында сауда қатынасының дамыған уақытын қыпшақтардың бұл аймаққа орналаса бастаған кезеңімен (XI ғ) байқауға болады. Қыпшақ хандығының Хорезм шахы Текешпен (1172-1200) байланысы сауда қарым-қатынасын күшейтті. XII-ғасырдың екінші жартысынан бастап Сығанақ қаласы Қыпшақ хандығының астанасына айналды (Қазақстан тарихы, 2006: 421). Бұл кезеңде Сығанақ қаласы тек сауда орталығы болып қана қоймай, Қыпшақтардың әскери және саяси орталығы болды. Қыпшақ хандары ертедегі түркілердің дәстүрлерін ұстанып екі қанатқа бөлініп, оң қанаты Жайық өзенінің бойынан Сарайшық қаласында болса, сол қанаты Сырдария өзені бойындағы Сығанақ қаласы болды. Осы негізде қыпшақтардың саяси билігі жағынан беделі күшті қалалардың бірі болды (Жолдасбаев, 2010: 98).

Батыс Қазақстан аймағын басып өтетін сауда жолы туралы алғашқы деректер VI-VIII ғасырларда белгілі бола бастады. Батыстағы сауда жолында тұрған Сарайшық қаласы ортағасырдағы ірі сауда орталығының бірі болды. Қала құрлық пен теңіз портының тоғысқан орталығы болып, оның жылдам дамуына себепкер болды. Ол кезеңде құрлық пен сауданың тоғысқан жері ортағасырлық қалалар арасында тек Сарайшық қаласы болды (Қасенов, 2007: 153).

Қорытынды

Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда байланыстарына қатысты зерттеушілердің тарихи және археологиялық деректеріне тарихи талдау жасалынды. Ортағасырлық

авторлардың деректері мен археологиялық зерттеулер VI ғасыр мен XIII ғасырдың басында Ұлы Жібек жолы бойында халықаралық сауданың өркендегенін және қалалық өркениеттің дамуына үлкен ықпал еткенін көрсетіп отыр. VI ғасырдың екінші жартысында түркілер Ұлы Жібек жолының біраз бөлігіне иелік етті. Осы түркі кезеңінде Қытайдан Жетісу арқылы Батысқа және Қазақстанның оңтүстігінен өткен Ұлы Жібек жолы бойында ір қалалардың жандануына негіз болды. Бұл жол сауда жолының негізгі торабы болып, VI-XIII ғасыр басында керуен саудасы мен елшілік сапарлар осы жол негізінде өткен болатын. Бұл жол Жетісу, Қазақстанның оңтүстігі мен батыс бөлігіндегі ежелгі қалалардың өркендеуіне әсерін тигізді.

Керуен жолы бойында орналасқан ортағасырлық Испиджаб (Сайрам), Тараз, Суяб, Алмалық, Фараб (Отырар), Түркістан), Сауран, Сығнақ, Жанкент (Янгикент), Жездіб қалаларында сауда орындары мен керуен сарайларының салынуы халықаралық сауданың жақсы дамығанын көрсетіп отыр. Халықаралық сауданың дамуы қолөнер өндірісінің дамуына, әлеуметтік-экономикалық формациялардың қалыптасуына әсер етті. Сауда жолының бойындағы бұл қалаларда ақша немесе айырбас тауар айналымы жақсы дамыды. Тараз, Отырар, Жанкент қаласынан табылған тиындар (фелъстер) оған басты дәлел

бола алады.

Қазақ қоғамындағы көшпенділер мен отырықшы аудандардың өзара қарым-қатынасы керуен жолы негізінде күшейіп, көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара бірігуіне әсер етті. Аталған деректер сол кезеңде халықаралық сыртқы географиялық ортамен байланыстардың ерекше өркендеуіне және мемлекеттің экономикалық тұрғыдан дамуын жеделдеткен тарихи процесс болды. Бұл тарихи процестер халықтың, мемлекеттің экономикалық жағдайының жақсаруына да айтарлықтай ықпал етті.

Қазіргі таңда Жібек жолы тарихи зерттеу тұрғысынан да, заманауи, туристік пайдалану жағынан да басты назар аудартып отыр. ЮНЕСКО-ның Жібек жолы бойында тұратын халықтардың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін зерттеу мақсатында экспедиция ұйымдастыруының өзі, бүгінге дейін бұл керуен жолының тарихи маңыздылығын көрсетіп отыр. Ұлы Жібек жолының негізгі орталығында орналасқан Қазақстан да Орталық Азиядағы басқа мемлекеттер сияқты экономикалық және әлеуметтік-интеграциялық даму процесіне әсер ететін белгілі бір тарихи, экономикалық, әлеуметтік-саяси және этнологиялық ерекшеліктерге ие екенін көрсетіп отыр.

Әдебиеттер

1. Аржанцева И., 2010. Сводный отчет об археологических работах на городище Янкент в 2005–2007, 2009 гг., Кызылорда. 49 с.
2. Байбосынов К., 2007. Ежелгі Талас аңғарындағы сауда мен теңге айналымы. Ортағасырлық Қазақстандағы ақша айналымы және сауда: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан: Тұран баспасы. 103 б.
3. Байсариева Г., Қожа М., 2007. Отырардың ортағасырдағы сауда байланыстары. Ортағасырлық Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан. 292 б.
4. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. 1973. Средневековый город Средней Азии. Ленинград. 390 с.
5. Бернштам А.Н. 1940. Тюркешские монеты // ТОВГЭ, I. 105-111 с.
6. Бернштам А.Н. 1941. Памятники старины Таласской долины. Алматы: Издательство. Казах. объедин. гос. изд. 81 с.
7. Бурнашева Р.З. 1989. Отрар, отрарский оазис и Южный Казахстан, Нумизматические исследования по денежному делу южно-казахстанских городов VII-XVII вв. Алматы: Отырар. С. 11-12.
8. Бурнашева Р.З. 1989. Монеты Казахстана как один из источников изучения социально-экономического, политического и духовного взаимодействия городов Южного Казахстана и Средней Азии (VII-XII вв.) Алма-Ата. 464 с.
9. Бубнов М.А, Половникова И.А. 2001. Янтарь в Средней Азии - Древние цивилизации Евразии: история и культура. Москва. С. 124-133.
10. Байпаков К.М., Подушкин А.Н. 1989. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры. Коллективная монография. Алма-Ата: Наука. 169 с.
11. Жолдасбаев С. 2010. Ортағасырлық Сығанақ қаласы (X-XVIII г.). Түркістан. 224 с.
12. Işıktaş E., Duran A. 2017. Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi Ve Buna İlişkin Yapılmış bilimsel Çalışmalar. Social Sciences studies Journal (Issn:2587-1587). Vol:3, Issue:5. pp. 584-596.
13. Кочнев Б.Д. 1989. Монетный Чекан Куз Орду – Баласағуна (XI в.). Красная Речка и Бурана. Фрунзе. С. 144-158
14. Көшенов Ғ.И. 2007. Түркістандағы сауда қарым-қатынастары. Ортағасырлық Қазақстандағы ақша айналымы және сауда: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Түркістан: Тұран баспасы. 107 б.
15. Қасенов М. 2007. Батыс Қазақстандағы керуен жолдары, Ортағасырлық Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Түркістан. 292 б.
16. Қазақстан тарихы. 2006. I Том. Алматы. 421 б.
17. Левина Л.М. 1996. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. — I тысячелетие н.э. // Москва. 396 с.
18. Нурмуханбетов Б.Н., Бурнашева Р.З. 1975. Погребение с монетами из могильника Мардан: (Отрарский оазис) // Известия Академии наук КазССР: Серия общественных наук. № 5. Алма-Ата. С. 28-35.
19. Osman Turan. 1965. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. Ankara: Türk

Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 448 s.

20. Ramazan Şeşen. 2001. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 304 s.

21. Сенигова Т.Н. 1972. Средневековый Тараз. Монография, Алматы. 228 с.

22. Смагулов Е.А. 1993. Находки сасанидских темм в Отрарском оазисе // Археологические памятники на Великом шелковом пути. Алматы. С. 163-172.

23. Tahir Erdoğan Şahin. 2020. İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü Ve Türk Dünyası İçin Önemi. Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt.39.S.71-97

24. Togan Z. 1981. Umummi Türk Tarihine Giriş. İstanbul: Enderun Kitabevi. 125 s.

25. Шефер Э. 1981. Золотые персики Самарканда. Книга о чужеземных диковинах в империи Тан. Москва. 608 с.

26. Шалекенов Ұ. Х. 2007. Баласағұндағы ақша шығарылған Ортағасырлық Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Халықаралық ғылым және практикалық конференция материалдары. Алматы, 292 с.

References

1. Arzhanceva I. 2010. Svodnyj otchet ob arheologicheskikh rabotah na gorodishche Iankent v 2005–2007, 2009 gg [Summary report on archaeological work at the Yankent site in 2005–2007, 2009] Kyzylorda, 49 p. [in Russian]

2. Bajbosynov K. 2007. Ezhelgi Talas angaryndagy sauda men tenge aynalımı [Trade and tenge circulation in the ancient Talas Valley]. Ortagasyrlyk Qazaqstandagy aqsha ainalymy zhane sauda: halyqaralyq gylmi-praktikalyq konferenciya materialdary. Turkestan: Turan baspasy. 103 p. [in Kazakh]

3. Baisariyeva G., Kozha M. 2007. Otyrardyn ortagasyrdagi sauda bailanystary. [Trade relations of Otyrar in the Middle Ages]. Ortagasyrlyk Qazaqstandagy aqsha ainalymy zhane sauda: halyqaralyq gylmi-praktikalyq konferenciya materialdary. Turkestan 292 p. [in Kazakh].

4. Belenitsky A.M., Bentovich I.B., Bolshakov O.G. 1973. Srednevekovyj gorod Sredney Azii [Medieval city of Central Asia]. Leningrad. 390 p. [in Russian]

5. Bernshtam A.N. 1940. Turgeshskie monety [Turgesh coins] // TOVGE, Vol. I. 105-111 pp. [in Russian]

6. Bernshtam A.N. 1941. Pamyatniki stariny Talasskoy doliny [Ancient monuments of the Talas Valley] Almaty: Kazakh obedin.gos.izd. 81 p. [in Russian]

7. Burnasheva R.Z. 1989. Otrar, otrarskij oazıs i Yuzhnyi Kazakhstan, Numizmaticheskie issledovaniya po denezhnomu delu yuzhno-kazakhstanskikh gorodov VII-XVII vv. [Otrar, Otrar oasis and Southern Kazakhstan, Numismatic studies on the monetary affairs of southern Kazakhstan cities of the 7th-17th centuries.] Almaty: Otyrar, 11-12 pp. [in Russian]

8. Burnasheva R.Z. 1989. Monety Kazakhstana kak odin iz istochnikov izucheniya socialno-ekonomicheskogo, politicheskogo i duhovnogo vzaimodeystviya gorodov Yuzhnogo Kazakhstana i Srednei Azii (VII-XII vv.) [Coins of Kazakhstan as one of the sources for studying the socio-economic, political and spiritual interaction of the cities of Southern Kazakhstan and Central Asia (VII-XII centuries)] Alma-Ata. 464 pp. [in Russian]

9. Bubnov M.A., Polovnikova I.A. 2001. Yantar v Srednei Azii - Drevnie civilizacii Evrazii: istoriya i kultura [Amber in Central Asia - Ancient civilizations of Eurasia: history

and culture]. Moskva, 124-133 pp. [in Russian]

10. Baipakov K.M., Podushkin A.N. 1989. Pamyatniki zemledelchesko-skotovodcheskoj kultury [Monuments of agricultural and pastoral culture]. Kollektivnaya monografiya. Alma-Ata: Nauka. 169 p. [in Russian]

11. Zholdasbaev S. 2010. Ortogasyrlyk Syganak kalasy (X-XVIII g.) [The medieval city of Syganak (X-XVIII centuries)] Turkistan. 224 p. [in Kazakh]

12. Işıktas E., Duran A. 2017. Geçmişten Günümüze İpek Yolu'nun Önemi Ve Buna İlişkin Yapılmış Bilimsel Çalışmalar [The Importance of the Silk Road from Past to Present and Scientific Studies Conducted on It]. Social Sciences studies Journal (Issn:2587-1587). Vol:3, Issue:5. pp. 584-596. [in Turkish]

13. Kochnev B.D. 1989. Monetnyy Chekan Kuz Ordu – Balasaguna (XI v.). Krasnaya Rechka i Burana [Coinage of Kuz Ordu – Balasaguna (XI century). Krasnaya Rechka and Burana. Frunze]. Frunze, pp. 144-158 [in Russian]

14. Koshenov G.I. 2007. Turkistandagi sauda qarym-qatynastary [Trade relations in Turkistan] Ortogasyrlyk Qazaqstandagy aqsha ajnalymy zhane sauda: halyqaralyq gylymi-praktikalyq konferenciya materialdary. Turkistan: Turan baspasy. 107 p. [in Kazakh]

15. Kasenov M. 2007. Batys Qazaqstandagy keruen zholdary, Ortogasyrlyk Kazakstandagy aksha ainalymy zhane sauda [Caravan routes in Western Kazakhstan, money circulation and trade in medieval Kazakhstan] Halyqaralyq gylymi-praktikalyq konferenciya materialdary. Turkistan, 292 p. [in Kazakh]

16. Kazakhstan tarihi [History of Kazakhstan] 2006. Vol. I, Almaty. 421 p. [in Kazakh]

17. Levina L.M. 1996. Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaraliya. I tysyacheletie do n.e. — I tysyacheletie n.e. [Ethnocultural history of the Eastern Aral Sea region. 1st millennium BC — I millennium AD] Moscow. 396 p. [in Russian]

18. Nurmukhanbetov B.N., Burnasheva R.3. 1975. Pogrebenie s monetami iz mogilnika Mardan: (Otrarskiy oazis) [Burial with coins from the Mardan burial ground: (Otrar oasis)] // Izvestiya Akademii nauk KazSSR: Seriya obshchestvennykh nauk. № 5. Alma-Ata. Pp. 28-35. [in Russian]

19. Osman Turan. 1965. Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti [Seljuk History and Turkish Islamic Civilization]. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. s. 448. [in Turkish]

20. Ramazan Şeşen. 2001. İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri [Turks and Turkish Countries According to Islamic Geographers]. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 304. [in Turkish]

21. Senigova T.N. 1972. Srednevekovyj Taraz [Medieval Taraz]. Almaty. 228 p. [in Russian]

22. Smagulov E.A. 1993. Nakhodka sasanidskih gemm v Otrarskom oazise [Finds of Sasanian gems in the Otrar oasis] // Arheologicheskie pamyatniki na Velikom shelkovom puti. Almaty. Pp. 163-172 [in Russian]

23. Tahir Erdoğan Şahin. 2020. İpek Yolu: Tarihsel Geçmiş, Kültürü Ve Türk Dünyası İçin Önemi [Silk Road: Historical Background, Culture and Importance for the Turkish World]. Tarih Araştırmaları Dergisi, cilt.39. s.71-97 [in Turkish]

24. Togan Z. 1981. Umummi Türk Tarihine Giriş [Introduction to General Turkish History]. İstanbul: Enderun Kitabevi. 125 s. [in Turkish]

25. Shefer Y. 1981. Zolotyie persiki Samarkanda. Kniga o chuzhezemnykh dikovinkah v

imperii Tan [Golden peaches of Samarkand. A book about foreign wonders in the Tang Empire]. Moscow. 608 p [in Russian]

26. Shalkenov U. Kh. 2007. Balasagunda aksha shygarylgan [Money was withdrawn in infancy] Ortagasyrlyk Qazaqstandagy aqsha ajnalymy zhane sauda: halyqaralyq gylimi-praktikalyq konferenciya materialdary. Turkestan: Turan baspasy. 292 p. [in Kazakh]

Шораев Б.К.¹, Оспанова А.К.²

¹Научно-исследовательский центр археологии и этнографии
Кызылорда, Казахстан

²Национальный музей Республики Казахстан
Астана, Казахстан

*e-mail: baglan_shoraev@mail.ru

РОЛЬ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ КАЗАХСТАНА В ТОРГОВЛЕ НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Аннотация. Средневековые города южного региона Казахстана издревле были важнейшей зоной соприкосновения народов и культур Центральной Азии. В научной статье рассматривается роль в торговле средневековых городов Казахстана, расположенных вдоль Великого Шелкового пути. На основе археологических исследований описывается историческое значение городов, сыгравших главную роль в международной торговле с точки зрения истории цивилизации. Анализируется влияние торгового пути на экономические, политические и культурные условия государств, существовавших в тот период. В ходе раскопок были представлены сведения о периоде существования древних монет, найденных в городах Отырар, Жанкент и Сыганак. Обнаружение серебряных монет, отчеканенных в Восточном Туркестане, Анатолии и Иране, показывает, что Казахстан играл важную роль в международной торговле. Современные исследования доказывают, что Великий Шелковый путь был не только международным торговым путем, но и путем обмена информацией, технологиями, инновациями, знаниями и опытом. При написании научной статьи использовался археологический и историко-сравнительный методы, а также работы турецких и российских исследователей с целью углубленного исследования темы.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, Казахстан, международная торговля, средневековье, монета.

Для цитирования: Шораев Б.К., Оспанова А.К. Роль средневековых городов Казахстана в торговле на Великом Шелковом пути // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 90-104 с. (Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.07>

Shorayev B.K.¹, Ospanova A.K.²

¹Scientific Research Center of Archeology and Ethnography
Kyzylorda, Kazakhstan

² National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan

*e-mail: baglan_shorayev@mail.ru

THE ROLE OF MEDIEVAL CITIES IN KAZAKHSTAN IN THE GREAT SILK ROAD

Abstract. The medieval cities of the southern region of Kazakhstan have long been the most important zone of contact between the peoples and cultures of Central Asia. In the scientific article, the role of the medieval cities of Kazakhstan located along the Great Silk Road in trade is considered. Based on archaeological research, the historical significance of cities that played a major role in international trade is described from the view of civilization history. The influence of the trade route on the economic, political and cultural conditions of the existed states is analyzed. During the excavations, information on the existence of ancient coins found in the Otrar, Zhankent and Syganak cities was presented. The discovery of silver coins minted in Eastern Turkestan, Anatolia and Iran shows that Kazakhstan played an important role in international trade. Modern studies prove that the Great Silk Road was not only an international trade route, but also a way to exchange information, technologies, innovations, knowledge and experience. In scientific article, archaeological and historical-comparative methods were used, as well as the work of Turkish and Russian researchers for the purpose of in-depth study of the topic.

Keywords: Great Silk Road, Kazakhstan, international trade, medieval, coin.

For citation: Shorayev B.K., Ospanova A.K. The role of medieval cities in Kazakhstan in the Great Silk Road // Madeni mura. 2024. №1 (104). 90-104 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.07>

Автор туралы мәліметтер:

1. Шораев Б.К., гуманитарлық ғылымдар магистрі, Археология және этнография ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қызылорда, Қазақстан.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

2. Оспанова А.К., PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан Республикасы

ORCID: 0000-0003-2436-7109

Сведения об авторах:

1. Шораев Б.К., магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Научно-исследовательского центра археологии и этнографии, Кызылорда, Казахстан.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

2. Оспанова А.К., PhD, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан

ORCID: 0000-0003-2436-7109

Information about the authors:

1. Shorayev B.K., master of Humanities, researcher, Research Center of Archeology and Ethnography, Kyzylorda, Kazakhstan.

ORCID: 0000-0001-8926-9265

2. Ospanova A.K., PhD, researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

ORCID: 0000-0003-2436-7109

FTAMP 03.41.91

Молдахмет А.А.¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Астана, Қазақстан
e-mail: arhadkz@mail.ru

СЫРДАРИЯ ӨЗЕНІНІҢ ТӨМЕНГІ АҒЫСЫ БОЙЫНДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа. Мақалада Алтын орда дәуіріндегі Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы қалалардың зерттелу тарихы сипатталады. Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалар тарихы отандық және шетелдік зерттеулерде, ғылыми еңбектерде аз қамтылған зерттеулердің бірі. XX ғасырдың 40-60-жылдарында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы (ХАЭЭ) Жент, Кескен-Күйік-Қала қалашығында алғашқы барлау қазбаларын жүргізді, бұл зерттеу жұмысы тек Оғыз дәуірі ескерткіштерінің археологиясын анықтауға мүмкіндік берді. Аталмыш зерттеулер Сырдың төменгі ағысындағы қалалық мәдениеттің таралу шекараларын іс жүзінде нақты көрсетіп бере алмады.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ғылыми-зерттеу жобасы аясында «Ортағасырлық Қышқала (Баршынкент): Алтын Орда дәуіріндегі қалалық мәдениет контекстінде» тақырыбындағы Қышқала қаласының орнында жүргізген археологиялық зерттеулер Сырдарияның төменгі ағысындағы (аз зерттелген аймақ) қалалар тарихына, Еуразия далаларына оның ішінде Қазақстанның ортағасырлық мәдениетіне жаңа материалдар енгізді.

XX ғасырдың 40-60 жылдарында Хорезм экспедициясының көп жылғы барлау жұмыстарымен бірге Қышқала маңында жүргізілген ауқымды ғылыми-зерттеулер нәтижесінде Іңкәрдария және Жаңадария арналарының бойынан Алтын Орда дәуіріне тән бірнеше жаңа ескерткіштердің орнын анықтады.

Кілт сөздер: Сырдария, Алтын орда, Жаңадария, ортағасыр, барлау, қазба жұмыстары, тарихи зерттеу, жазба дерек.

Дәйексөз үшін: Молдахмет А.А. Сырдария өзенінің төменгі ағысы бойындағы Алтын орда дәуіріндегі қалалардың зерттелу тарихы // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 105-117 б. (қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.08>

Кіріспе

Сырдария өзені кейбір деректерде Баршындария, Оғыз дәуірі деректерінде Үшоғыз, Алтын ордалықтарда Сейхун, араб-парсы деректерінде Сұрат деп аталып, бұл күнде солтүстігі Тұран жазығы мен оңтүстігі Иранның егінші-шаруа алқабымен шектесіп, қалалық өркениеттің жарқын көрінісі деген түсінікті сақтауда.

Арал теңізінің оңтүстік-шығысы болып табылатын тарихи-географиялық аудан Алтын Орда мемлекетінің рухани орталығы – Сырдария өзенінің төменгі ағысы соңғы жылдарда терминдік тіркес ретінде ғылыми ортада аталып жүр (Сур 1). Сырдың төменгі ағысы солтүстікте Бетпақ даламен, оңтүстігінде Қызылқұм құмдарымен, шығысында Қартау жоталарымен, батысында Арал теңізімен шектесіп жатыр. Бұл кең алқапты табиғи-климаттық жағдайына қарай шығыс Арал маңы, Сырдың

төменгі ағысы, Қызылқұм шөлі, Қаратаудың оңтүстік-батыс беткейі деп бөлуге болады. Климаттың қолайлы, әрі жылы болуы диқаншыларға егін еуге мүмкіндік туғызып, егіншілік қарқынды дамыды. Соның нәтижесінде отырықшы-егіншілік, одан қалалық мәдениет қалыптасты.

Патшалық Ресей тұсында өлкеге әртүрлі ғылыми экспедициялар жіберіліп, оның арасында отаршылыдық пиғылдағы саясатты ұстанушылар өңірдегі ескерткіштерді есепке алған болып, зерттеу барысында кездескен құнды заттарды патша музейін жабдықтау мақсатында Ресейге тасымалдаған болатын. Алайда, аталмыш аймақты зерттеп, өңір тарихын зерттеуге үлес қосқан тарихшы, ғалымдарда болды. Атап айтқанда 1832 жылы А.И. Левшин Сырдың төменгі ағысындағы (Жанкент, Сырлытам, Кескен-күйік) қалалары жайында алғаш рет сипаттама жазып

Сур. 1. Сырдарияның төменгі ағысының алып жатқан аумағы

Fig. 1. The territory of the lower reaches of the Syr Darya river

қалдырды (Левшин, 1996: 20). 1856 жылы жарық көреген «Сырдарияның төменгі ағысы» деп аталатын А.И. Макшеевтің мақаласында көне қалалар, олардағы жерлеу орындары, ескерткіштердің түрлері, ерекшеліктері мен ұқсастықтары, орналасуы, алып жатқан көлемдері сипатталған (Макшеев, 1856: 40).

Сырдың төменгі ағысын тарихи-географиялық зерттеудегі ең бір үлкен төңкерістік уақыт ол өлкедегі алғашқы «Түркістан археология әуесқойлары» үйірмесі қызметінің құрылуымен тікелей байланысты. Алғашқы ғылыми мамандадырылған қоғам Орталық Азия халықтарының әдет-ғұрыпын, салт-санасын, тарихи мекенжайларын, қолданбалы өнерін ғылыми гуманитарлық тұрғыдан зерделеді. Үйірме құрамында А. Кастанье, В.А. Каллаур, В. Смирнов, В.В. Бартольд т.б. зерттеушілер еңбек етті. Осылайша, өңірдегі ғылыми-зерттеу жұмыстары онан әрі жанданып, Сырдарияның төменгі ағысының жаңа тарихы жазыла бастады (Протоколы, 2011: 439).

Материалдар мен әдістер

Өлкетану мақсатында жүргізілген естелік жазба деректердің өңір тарихын зерттеуде маңызы жоғары. Патшалық Ресей заманында алғашқы әскери-саяси бағытта келген отарлық бірлестіктер мен орыс географиялық қоғамы мүшелерінің хатқа түсірген еңбектеріне тарихи-салыстырмалы талдау әдісін жүргізу мақаланың зерттеу ареалын кеңейте түседі. Мақалада бұл аталған ғылыми маңызы бар деректер жинақталып, зерттеу нысандарына қарай топтастырылды. Деректерді қордалау бағытында зерттеудің мазмұндық шеңбері айқындалып, өлке

өткеніне қатысты тың мағлұматтар алынды.

Жазба деректерге жан-жақты талдау жасап, соған байланысты осы өлкенің кейбір ескерткіштерін анықтау әрекетін Түркістан археология әуесқойлар үйірмесінің мүшелері қолға алды. В.В. Бартольд «Түркістанның суландыру тарихы туралы» атты іргелі зерттеуінде XX ғасырдың басына дейін белгілі болған Әмудария мен Сырдария өңірі ескерткіштерінің тарихына қатысты барлық материалдарды, соның ішінде жазба деректер мен этнографияны жинақтап берді (Бартольд, 1965).

1946 жылға дейін КСРО Ғылым академиясының ХАЭӘ-ның жұмысы С.П. Толстов айтқандай, бұл кең аумақтың ескерткіштері туралы мәліметтер өте нашар деңгейде болды, көбінесе жеке қирандылар географтардың еңбектерінде ешқандай сипаттамасыз және олардың мерзімін көрсетпей аталды. Зерттеу жұмыстарына А.В. Виноградов, Б.И. Андрианов, Б.И. Вайнберг, М.А. Итина және т.б. ғалымдар тартылып, өлкен тарихын зерттеуде өзіндік үлестерін қосты. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы зерттеу жұмысының соңғы ширегінде Сырдың төменгі ағысындағы қалалық мәдениеттің жанданған кезі Оғыз дәуірі, шарықтау шегіне жетіп гүлденген уақыты Алтын Орда заманы деген тұжырым жасап, онан әрі өлкеде тіршілік біраз уақытқа тоқтаған деген қорытындыларға келген болатын.

1946 жылы Хорезм экспедициясының әуе барлау жұмыстарының төртінші қорытынды кезеңінде Сырдарияның көне арналары Іңкәрдария және Жаңадария арналар бойынан Жанкент, Күйік-қала, Кескен-күйік-қалары (батпақты қалалар

– С.П.), Жаңақала (Жент), Құмқала 1, 2, Қышқала (Баршынкент), Асанас (Орнас) ескерткіштерінің орны анықталып, орналасуына байланысты бірқатар ақпараттар алынды.

Нәтижелер мен талқылаулар

XIX ғасырдың ортасында Сырдарияның төменгі ағысында алғашқы орыс бекіністері пайда болып, аймақты зерттеу кеңейіп, археологиялық орындар мен жергілікті халықтың өмірі туралы мәліметтер қоры едәуір артты. Бұл хабарламалар П. Рычков, М. Мейер, А. И. Левшин, А. И. Макшеев, В. В. Григорьев, С. Ремезов және т. б. сияқты әскери шенділердің еңбектерінде көрініс тауып, мерзімді басылым беттерінде жарияланған есептері мен хабарламалары Қазақстан мен Орта Азияның басқа да зерттеушілерінің үлкен қызығушылығын тудырды.

Аймақты одан әрі зерттеу Орталық Азиядағы алғашқы ғылыми қоғамның – 1895 жылы құрылған Түркістандағы археология әуесқойларының үйірмесі (ТАӘҮ) қызметімен байланысты болды. Түркістан археология әуесқойларының үйірмесі гуманитарлық ғылымдар бағыты бойынша мамандандырылған ғылыми-өлкетану саласындағы жалғыз қоғамдық ұйым болды. Ол жиырма жылдан астам уақыт бойы (1895-1917) Орта Азия мен Қазақстанның археологиясы мен материалдық мәдениетінің тарихын зерттеу жұмыстарын жүргізді. Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің мүшелері Орта Азия мен Қазақстанға жасаған сапарлары кезінде өздері ашқан ескерткіштерді тіркеп қана қоймай, оларды ежелгі авторлар айтқан қалалармен сәйкестендіруге тырысты.

Шығыстанушы, археолог

В.А. Каллаур Қызылорда обылысы территориясында орналасқан ортағасырлық Жент, Асанас, Сығанақ ескерткіштерінде болып, оның төңірегінде археологиялық барлау жұмысын жүргізіп, тың, жаңа, ақпараттар жинақтап, нәтижелерін 1900 жылы «Түркістан хабаршысы» газетіне жариялап, онда бұл қалалардың моңғол шабуылы кезінде өмір сүруін тоқтатқанын жазған. (Каллаур, 1900: 13). 1911 жылдары өлкеде қызмет жасаған А. Кастанье мұндағы ескерткіштерге жалпылама сипаттама беріп «Орынбор аймағындағы ежелгі Қырғыздар даласы» атты еңбегінде жариялаған. (Лерх, 1870: 38). Кейіннен кеңестік жүйе патшалық Ресей нұсқаған бағыт-бағдар бойынша өлке тарихын онан әрі зерттеу үшін Орта Азияға әр түрлі зерттеуші ғалымдарды аттандырды. Соның ішінде өңірдің зерттелу тарихына мейілінше үлес қосқан Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы болатын (Толстов, 1948: 198). Экспедиция құрамында Н.Н. Вактурская, О.А. Вишенвская, Л.М. Левина, Б.И. Вайнберг, Е.Е. Неразик, М.И. Итина, А.В. Виноградов, М.Г. Воробьева, Ю.А. Рапопорт және т.б. зерттеушілер Сырдың төменгі ағысы ескерткіштерін зерттеу барысында қарықынды түрде еңбек етті.

С.П. Толстов жетекшілік еткен ХАЭЭ-ы Сырдан бөлініп ағатын Жаңадария арнасы бойынан ежелгі Құмқала, Жент, Асанас, Қышқала, Бетсам, Бәбіш-мола ескерткіштерінің орынын іздеп тауып, ғылыми айналымға енгізілді (Толстов және т.б, 1963: 87). Б.И. Вайнберг Кесекен-күйік ескерткішінде жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында қаланың тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін

бірнеше құнды заттарды тауып, талдап, оның өңделу үдерісін бағамдап, қаланы VII-IX ғғ. өмір сүрген - деп, топшылады (Толстов және т.б, 1963: 85). Сырдың төменгі ағысынан бастау алатын Алтын орда кезеңімен мерзімделетін Асанас ескерткішінде археологиялық зерттеу жұмысын жүргізген Н.Н. Вактурская қаланың жасына, орналасуына, тарихи-топографиялық құрылымына, даму ерекшелігіне қатысты тың мәліметтер ұсынды (Толстов, 1948: 129). Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Сайқұдыққала ескерткішінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, оның ормен қоршалған қорғаныс жүйесі бар екенін, ескерткіштің орталық бөлігі су басу әсерінен құладанып құлағанын жеткізе отырып, мұнда қақпалы қала орналасқанын сипаттайды (Толстов, 1962: 367 б). Тарихи деректерде Жөн қаласы деп кездесетін ескерткіштің орынын қазіргі таңда ғалымдар Жаңа қала ескерткішімен байланыстырып жүр. 1958 жылы ескерткіштің суландыру жүйесін Б.А. Андрианов 1961 жылы С. П. Толстов археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштің көлемін, орналасуын, тарихи жер бедерін зерттеп, Алтын орда дәуірі мен мерзімдеді (Итина, 1999: 10-13).

ХАЭЭ-ы 1946, 1959-1961, 1972 ж.ж. Сырдың төменгі ағысындағы ортағасырлық қалаларды мұқият зерттеп, олардың көлемдерін анықтап, координаттарыналып, кейбірінде шағын қазба жұмыстарын жүргізіп, қорғаныс, суландыру жүйелеріне қатысты жаңа ақпараттар алып, бұрын ғылымға белгісіз болып келген ескерткіштерді іздеп тауып, ғылыми айналымға енгізді. Олардың қатарында: Бештам (Ор қала), Қақ-қала, Күйік, Кесекен-күйік

қалалары кешенді зерттеулерді қажет ететін, әлі күнге дейін тарихи бағасын алмаған ескерткіштер болып табылады (Толстов және т.б, 1963: 80,88; Аржанцева, 2013: 67). Зерттеуші Т. Мәми ХАЭЭ-ы жүргізген зерттеу жұмыстарын талдай келе «Кейінгі ортағасырлардағы Арал маңы ескерткіштері» деген көлемді еңбек жазып қалдырып, Жент, Баршынкент (Қышқала), Асанас ескерткіштеріне ерекше тоқталған. Онда бірқатар шағын зерттеу жұмыстарын жүргізіп, кездескен археологиялық деректерді талдап, саралай келе ескерткіштерді Алтын ордалық ғажайып сәулеттік ірі қалалар – деп, баға берген (Мәми, 2007: 63-73).

2004 жылы ел тарихын ұлттық тұрғыдан зерттеуге арналған «Мәдени мұра» жобасы іске асырылып, нәтижесінде мемлекеттік мекемелер мен мердігерлік серіктестіктер тарапынан бірқатар экспедициялар ұйымыдастырылды. Осыған орай 2006-2007 ж.ж. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Шірікрабат археологиялық экспедициясы жетекшісі Ж. Құрманқұлов «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағына» археологиялық нысандарды қосу мақсатында облыс көлемінде археологиялық барлау, қазба жұмыстары жүргізілді (Тажекеев, Дарменов, 2012: 130; Қызылорда облысы, 2011: 10).

2017-2020 жылдарда Қызылорда облысы, Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі КММ тапсырысы бойынша ортағасырлық Жанкент, Сортөбе, Жент, Асанас, Кердері, Қышқала, Сығанақ қалаларында ауқымды археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары атқарылып, нәтижесінде ескерткіштерден ашылған

нысандарда уақытша сақтау, бекіту, қалпына келтіру, аспан асты музейін жасау шаралары іске асырылды (Билалов және т.б, 2021: 158-169; Тажекеев және т.б, 2020: 211-218; Козейбаев және т.б, 2017: 2-3; Елеуов және т.б, 2018: 9; Қызылорда облысы, 2019: 5).

2021-2023 жж. Ғылым және жоғарғы Білім министрлігі тапсырысымен Әл-Фараби Қазақ ұлттық университетінің, университет археологиялық экспедициясы жетекшісі т.ғ.д., профессор М. Елеуов ортағасырлық Баршынкент (Қышқала) қаласында кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп, ескерткіштің жасын анықтап, кездескен археологиялық деректерден ғылым ақпарат алу үшін оларды арнайы мамандарға табыстап, нумизматикалық жәдігерлер негізінде ескерткіштің экономикалық әлеуетімен танысып, табылған тұрмыстық қолданыстағы заттарды классификациялап, қаланың суландыру, қорғаныс жүйесіне қатысты тың ақпараттар алды (Елеуов, Есен, 2020: 67, Елеуов т.б, 2022: 34-48; Елеуов т.б, 2022: 13-14; Елеуов т.б, 2023: 183-192; Taleev, Moldakhmet, 2023: 151-163).

Сыр бойының ортағасырлық қалашықтарының жоспар-құрылымын ауқымын, олардың қорғаныс жүйесін жаңа дереккөздерге сүйене отырып зерттеу арқылы және терең әрі тиянақты, археологиялық қазба ізденістерін жүргізу негізінде өткен тарихын айқын қалпына келтіруге болады.

Қалалық ескерткіштерді археологиялық тұрғыдан зерттеу және ескерткіштерді типологиялық классификациялау: қала құрылымын, қолөнерін, экономикасын, этномәдени тегін, демографиялық бейнесін және т.б. анықтап, сол арқылы қалашықтардың өлке тарихындағы рөлін, алыс-жақын

елдермен қарым-қатынасын, даму деңгейі мен үдерістерін айқындауға мүмкіндік береді.

Ортағасырлық ескерткіштерде жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары бойынша алынған нәтижелерді Сырдың төменгі ағысында тіршілік еткен Оғыз, Алтын ордалық тұрғындарының тарихи-мәдени мұрасы ретінде қарастыруға болады.

Өткен ғасырдың 50-ші жылдары ашылған бұл қалаларды Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының жетекшісі, академик С.П. Толстов – «батпақтағы қалашықтар» деп аталатын жеке археологиялық мәдениет ретінде қарастырған. Алайда, «батпақтағы қалашықтарда» жүргізілген соңғы археологиялық зерттеулер қорытындылары нәтижесінде олардың негізін Жетіасар мәдениетінің өкілдері қалаған деген болжам ұсынылып жүр. Археологиялық қазба жұмыстары барысында анықталған құрылыс конструкцияларын талдау нәтижесінде Сырдың төменгі ағысын мекендеген ортағасырлық тайпалардың ру аралық, қауымшылқ қарым-қатынастарын қайта қалпына келтіруге жаңа мүмкіндік туды. Бұл құрылыс конструкцияларына ұқсас құрылыстарды көршілес жатқан Хорезм оазисіндегі ерте ортағасырлық қоныстардан көреміз.

Қорытынды

Зерттеуде Сырдың төменгі ағысы бойындағы Алтын Орда дәуірі ескерткіштерінің ортағасырлық Қазақстан тарихында алатын орнын анықтау арқылы кейбір тарихи-археологиялық мәселелерді шешу қажеттілігі көтерілді. Іңкәрдария және Жаңадария арналары бойында орналасқан ескерткіштерді жіктеп, өзара

ұқсастықтары мен ерекшеліктерін бөліп көрсетіп, олардан кездескен заттай деректерді талдау арқылы өзара мәдени сабақтастықтың мәні ашылды. Оғыз, Қыпшақ, Алтын Орда кезеңіндегі қоныстар мен елді мекендер, қалалық және далалық мәдениеттің қалыптасуы олардың заман ағымына қарай өзгеріске ұшырауы, гүлденіп дамуындағы өзіндік ерекшеліктері, сонымен қатар тарихи-топографиялық құрылымы, жобасы, жоспары, қолөнері мен өндіріс ошақтары сараланып, жергілікті айырмашылықтары анықталды.

Еуразия мәдениетінің бір бөлігін құрайтын Сырдария өзенінің төменгі ағысындағы, Алтын Орда хандарының иелігінде болған Қышқаланың қалалық мәдениетін көркейтудегі сәулеттік қала құрылысының үдерісі бағамдалды. Мәселеге осы тұрғыдан қарау арқылы өлкедегі археомәдени үдерістің жалпы заңдылықтарын анықтай

отырып, Алтын ордалықтардың қала салу мәдениетін-дегі ерекшелігі мен рөлі жөніндегі сұраққа жауап беріп, әлеуметтік, нарықтық-экономикалық, халықаралық сауда байланыстары нәтижесінде пайда болған заттай және рухани мәдениеттің жоғары болғанындығына көз жеткізілді

1946-1991 жылдар аралығында Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы Сырдарияның төменгі ағысында кең көлемде зерттеулер жүргізіу барысында ашылған ескерткіштердің тарихи-топографиялық құрылымын анықтап, қазба жұмыстарын жүргізді. Осы экспедицияның ғылыми есептері Ресей Ғылым академиясы Н.Миклаухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтының Еуразия археология бөлімінің мұрағаттарында сақтаулы тұрған біршама деректер игерілді.

Әдебиеттер

1. Аржанцева И.А., 2013. Имперская Археология и Археологические империи: Советская Хорезмская Археологическая экспедиция // ЭО. № 6. С.65-87.
2. Бартольд В. В., 1965. К истории орошения Туркестана. Сбор.соч., т. III. М.
3. Билалов С.Ө., Тәжекеев А.А., Дарменов Р.Т., Султанжанов Ж.К., Амиргалина Г.Т., Курманиязов И.С., Назаров А.Ж., 2021. 2020 ж. далалық маусымында ортағасырлық Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық жұмыстар // Тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуұлы Елеуовтың 75 жылдық мерейтойына арналған «Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан керуен жолдарының урбанизация үдерісіндегі маңызы» атты халықаралық далалық семинар материалдары. Алматы. 158-169 бб.
4. Елеуов М., Есен С., 2020. Қышқаланың сегіз қырлы медресесі // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы № 3 (98). 65-72 бб.
5. Елеуов М., Талеев Д.Ә., Есенов С., Молдахмет А., 2019. Ортағасырлық Қышқалада 2018 жылы жүргізілген зерттеулер // Марғұлан оқулары: Көрнекті қазақстандық археолог К.А.Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Нұр-Сұлтан. 460-468 бб.
6. Елеуов М., Шагирбаев М., Молдахмет А., 2022. Ортағасырлық Қышқаладан табылған жануар сүйектеріне археозоологиялық талдау (2021 жылы табылған

остеоматериалдар негізінде) // Әл-фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті хабаршы. Тарих сериясы, №1 (104), Алматы. «Қазақ университеті». 34-48 бб.

7. Елеуов М., Талеев Д., Есен С., Құрманязов И., Молдахмет А., 2022. Қышқала қала жұртында 2022 ж. жүргізілген қазба жұмыстары // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. 13-16 бб.

8. Елеуов М. Е., Петров П. Н., Талеев Д. А., Молдахмет А. А., 2023. Нумизматические находки на городище Кышқала // Stratum plus. Археология и культурная антропология. №6. 2023. (361). С. 183-192.

9. Итина М.А., Левина Л.М., Неразик Е.Е., Рапопорт Ю.А., 1999. К 60-летию Хорезмской экспедиции // ЭО. № 6. С.19-33.

10. Каллаур В.А., 1900. О следах древнего города «Джент» в низовьях Сырдарьи // ПТКЛА. Приложение №5. С.10-15.

11. Козейбаев С.А., Воякин Д.А., 2017. Отчет о научно-исследовательских работах// Археологические исследования на мавзолее Кердери, Аральского района, Кызылординской области. 83 с.

12. Козейбаев С.А., Воякин Д.А., 2017. Отчет о научно-исследовательских работах// Археологические исследования на городище Жент, Жалагашского района, Кызылординской области. 62 с.

13. Қызылорда облысы Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы, 2011. А.: Аруна. 504 с.

14. Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі тақырыбы бойынша 2018 жылы атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық), 2019. Алматы. 83 б.

15. Левшин А.И., 1996. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат. 656 с.

16. Лерх П.И., 1870. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб., 39 с.

17. Макшеев А.И., 1856. Описание низовьев Сырдарьи // Морской сборник. Т. XXIII. № 9. С.102-114.

18. Мәми Т., 2007. Кейінгі ортағасырлардағы Арал өңірінің қалалары (XIII-XVIII ғғ.). Қызылорда. 252 б.

19. Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии, 2011. // Историко-культурные памятники археологии Казахстана. / Түркістан. 447 с.

20. Сыдыкова Ж.Т., 2014. Место Джанкента в средневековой истории Приаралья: огузы и их города по средневековым письменным источникам // Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011 – 2014 гг.). А.: «Арыс». С. 11-15.

21. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т., 2012. Средневековые городища Сырдарьи // Вестник КазНУ имени Аль-Фараби. Серия историческая. Алматы. № 3. С. 127-133.

22. Тажекеев А.А. Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж., 2020. Полевая консервация и укрепление сырцовых памятников в Приаралье // Материалы международной

научно-практической конференции «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований». Том 1. Алматы. С. 211-218

23. Толстов С.П., 1948. По следам древнехорезмской цивилизации. М.: Соцэкгиз. 212 с.

24. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А., 1963. Археологические работы на древних руслах Сыр-дарьи // М. МХЭ. Выпуск 6. С. 77-90.

25. Толстов С.П., 1948. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ. 440 с.

26. Толстов С.П., 1962. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: АН СССР. 242 с.

27. Taleev, D., Moldakhmet, A. 2023. The medieval town Kyshkala (Kyshtobe) – Barshynkent (Barshynly): archaeological research, localization and dating. Kazakhstan Archeology, 3 (21), 151–163 (in English). DOI: 10.52967/akz2023.2.20.151.163.

References

1. Arzhanceva I.A., 2013. Imperskaya Arheologiya i Arheologicheskie imperii: Sovetskaya Horezmskaya Arheologicheskaya ekspediciya [Imperial Archaeology and Archaeological Empires: Soviet Xopezma Archaeological Expedition] // EO. № 6. Pp.65-87. [in Russian]

2. Bartold V. V., 1965. K istorii orosheniya Turkestana [On the history of irrigation in Turkestan]. Sbor.soch., Vol. III. M. [in Russian]

3. Bilalov S.O., Tazhekeev A.A., Darmanov R.T., Sultanzhanov Zh.K., Amirgalina G.T., Kurmaniyazov I.S., Nazarov A.Zh., 2021. 2020 zh. dalalyq mausymynda ortagasyrlyq Zhankent qalasynda zhurgizilgen arheologiyalyq zhumystar [Archaeological work carried out in the medieval city of Zhankent in the field season of 2020]// Tarih gylymdarynyn doktory, professor Madiyar Eleuuly Eleuovtyn 75 zhyldyq merejtojyna arналган «Uly Zhibek zholy men Qazaqstan keruen zholdarynyn urbanizaciya uderisindegi manyzy» atty hayqaralyq dalalyq seminar materialdary. Almaty. Pp. 158-169. [in Kazakh]

4. Eleuov M, Esen S., 2020. Qyshkalany segiz qyrly medresesi [Eight-sided Madrasa of Kyshkala]// KazUU Khabarshysy. Tarikh seriyasy № 3 (98). Pp. 65-72. [in Kazakh]

5. Eleuov M., Taleev D.A., Esenov S., Moldakhmet A., 2019. Ortagasyrlyq Qyshkalada 2018 zhyly zhurgizilgen zertteuler [Research conducted in 2018 in a medieval city Kyshkala]// Margulan oqulary: Kornekti qazaqstandyq arheolog K.A.Aqyshevtyn 95 zhyldygyna arналган Halyqaralyq arheologiyalyq gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Nur-Sultan. Pp. 460-468. [in Kazakh]

6. Eleuov M., SHagirbaev M., Moldakhmet A., 2022. Ortagasyrlyq Qyshqaladantabyлган zhanuar subjekterine arheozoologiyalyq talдаu (2021 zhyly tabылган osteomaterialdar negizinde) [Archaeozoological analysis of animal bones found in a medieval city (based on osteomaterials found in 2021)] // Al-farabi atyndagy Qazaq Ulttyq universiteti habarshy. Tarih seriyasy, №1 (104), Almaty. «Qazaq universiteti». Pp. 34-48. [in Kazakh]

7. Eleuov M., Taleev D., Esen S., Qurmaniyazov I., Moldakhmet A., 2022. Qyshqala qala zhurtynda 2022 zh. zhurgizilgen qazba zhumystary [Excavations in the city of Kyshkala in 2022] // «Ortalyq Aziyanyn ezhelgi zhane dasturli qogamdarынyn tarihi-madeni murasy: zhana ashыlymdar men panaralyq zertteuler» atty «XIV Orazbaev oqulary» halyqaralyq

gylymi-adistemelik konferenciya materialdary / Zhauapty red. R.S. Zhumataev. Almaty: Qazaq universiteti. Pp. 13-16. [in Kazakh]

8. Eleuov M. E., Petrov P. N., Taleev D. A., Moldakhmet A., 2023. Numizmaticheskie nahodki na gorodishche Kyshkala [Numismatic finds at the Kyshkala settlement]// Stratum plus. Arheologiya i kul'turnaya antropologiya. №6. 2023. (361). Pp. 183-192. [in Russian]

9. Itina M.A., Levina L.M., Nerazik E.E., Rapoport Yu.A., 1999. K 60-letiyu Xopezmskoj ekspedicii [On the 60th anniversary of the Khorezm expedition] // EO. № 6. Pp.19-33. [in Russian]

10. Kallaur V.A., 1900. O sledah drevnego goroda «Dzhent» v nizovyah Syrdari [About the traces of the ancient city “Zhent” in the lower reaches of the Syr Darya] // PTKLA. Prilozhenie №5. Pp.10-15. [in Russian]

11. Kozejbaev S.A., Voyakin D.A., 2017. Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotah [Research report]// Arheologicheskie issledovaniya na mavzolee Kerderi, Aralskogo rajona, Kyzylordinskoj oblasti. 83 p. [in Russian]

12. Kozejbaev S.A., Voyakin D.A., 2017. Otchet o nauchno-issledovatel'skikh rabotah [Research report]// Arheologicheskie issledovaniya na gorodishche Zhent, Zhalagashskogo rajona, Kyzylordinskoj oblasti. 62 p. [in Russian]

13. Qyzylorda oblysy Qazaqstan Respublikasynyn tarihi zhane madeni eskertkishterinin zhinagy [Collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan of Kyzylorda region], 2011. A.: Aruna. 504 p. [in Kazakh]

14. Qyzylorda oblysy Syrdariya audanyndagy Qyshqala qalashygyna arheologiyalyq zertteu zhumystaryn zhurgizu qyzmeti taqyryby bojnynsha 2018 zhyly atqarylğan gylymizertteu zhumystary zhajly esep (aralyq) [Report on the research work carried out in 2018 on the activities of conducting archaeological research in the village of Kishkala in the Syrdarya District of Kyzylorda region (interim)], 2019. Almaty. 83 p. [in Kazakh]

15. Levshin A.I., 1996. Opisanie kirgiz-kazach'ih, ili kirgiz-kajackih ord i stepej [Description of the Kirghiz-Cossack, or Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Almaty: Sanat. 656 p. [in Russian]

16. Lerh P.I., 1870. Arheologicheskaya poezdka v Turkestanskij kraj v 1867 godu [Archaeological trip to the Turkestan region in 1867]. SPb., 39 p. [in Russian]

17. Maksheev A.I., 1856. Opisanie nizovev Syrdari [Description of the lower reaches of the Syr Darya] // Morskoj sbornik. T. XXIII. № 9. Pp.102-114. [in Russian]

18. Mami T., 2007. Kejingi ortagasyrlardagy Aral onirinin qalalary (XIII-XVIII gg.) [Cities of the Aral region in the late Middle Ages (the 13-18 th centuries)]. Qyzylorda. 252 p. [in Kazakh]

19. Protokoly zasedanij i sobshchenij chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubitelej arheologii [Minutes of meetings and reports of members of the Turkestan Circle of Archaeology enthusiasts], 2011. // Istoriko-kulturnye pamyatniki arheologii Kazahstana. / Turkistan. 447 p. [in Russian]

20. Sydykova Zh.T., 2014. Mesto Dzhankenta v srednevekovoj istorii Priaralya: oguzy i ih goroda po srednevekovym pismennym istochnikam [The place of Zhankent in the medieval history of the Aral Sea region: Oguz and their cities according to medieval written sources] // Kompleksnye issledovaniya gorodishcha Dzhankent (raboty 2011 – 2014 gg.). A.: «Arys». Pp. 11-15. [in Russian]

21. Tazhekeev A.A., Darmanov R.T., 2012. Srednevekovye gorodishcha Syrdari [Medieval settlements of the Syr Darya] // Vestnik KazNU imeni Al-Farabi. Seriya istoricheskaya. Almaty. № 3. Pp. 127-133. [in Russian]
22. Tazhekeev A.A. Darmanov R.T., Nazarov A.ZH., 2020. Polevaya konservatsiya i ukreplenie syrcovyh pamyatnikov v Priarale [Field conservation and strengthening of raw monuments in the Aral Sea region] // Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Velikaya Step v svete arheologicheskikh i mezhdisciplinarnykh issledovaniy». Vol 1. Almaty. Pp. 211-218 [in Russian]
23. Tolstov S.P., 1948. Po sledam drevnekhorezmskoj civilizatsii [In the footsteps of the ancient Khorezm civilization]. M.: Soctekgiz. 212 p. [in Russian]
24. Tolstov S.P., Zhdanko T.A., Itina M.A., 1963. Arheologicheskie raboty na drevnih ruslah Syr-dari [Archaeological work on the ancient riverbeds of the Syr Darya] // M. MHE. Vypusk 6. Pp. 77-90. [in Russian]
25. Tolstov S.P., 1948. Drevnij Horezm: Opyt istoriko-arheologicheskogo issledovaniya [Ancient Khorezm: The experience of historical and archaeological research]. M.: MGU. 440 p. [in Russian]
26. Tolstov S.P., 1962. Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta [Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes]. M.: AN SSSR. 242 p. [in Russian]
27. Taleev, D., Moldakhmet, A. 2023. The medieval town Kyshkala (Kyshtobe) – Barshynkent (Barshynly): archaeological research, localization and dating. Kazakhstan Archeology, 3 (21), 151–163 (in English). DOI: 10.52967/akz2023.2.20.151.163.

Молдахмет А.А.¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
e-mail: arhadkz@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ГОРОДОВ ЭПОХИ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В НИЗОВЬЯХ СЫРДАРЬИ

Аннотация. В статье описана история городов нижнего течения реки Сырдарья в эпоху Золотой Орды. Средневековая археология нижнего течения Сырдарьи мало изучена и освещена в научных трудах отечественных и зарубежных исследований. В 40-60 годы XX века Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция провела первые разведочные раскопки в Жентском, Кескен-Куйюк-Кала поселениях, что позволило выявить археологию памятников огузской эпохи. По этой причине данные исследований не смогли наглядно показать на практике границы распространения городской культуры в нижнем течении Сырдарьи.

Археологические исследования Казахского национального университета имени аль-Фараби на месте города Кышкала в рамках научно-исследовательского проекта «Средневековая Кышкала (Баршынкент):

в контексте городской культуры эпохи Золотой Орды» внесли новый материал в средневековую культуру степей Евразии в нижнем течении Сырдарьи (малоизученный регион), в том числе Казахстана.

В 40-60 годы XX века Хорезмская экспедиция, наряду с многолетними разведывательными работами, на основании обширных научно-исследовательских работ, проведенных в окрестностях Кышкалы, вдоль каналов Инкардария и Жанадария, выявила несколько новых памятников, характерных для эпохи Золотой Орды.

Ключевые слова: Сырдарья, Жанадария, Золотая орда, разведка, раскопки, история исследований, письменные данные.

Для цитирования: Молдахмет А.А., История изучения городов эпохи Золотой Орды в низовьях Сырдарьи // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 105-117 с. (Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.08>

Moldakhmet A.A.¹

¹Al-Farabi Kazakh National University

Almaty, Kazakhstan

e-mail: arhadkz@mail.ru

THE HISTORY OF THE STUDY OF THE CITIES OF THE GOLDEN HORDE ERA IN THE LOWER REACHES OF THE SYR DARYA

Abstract. The article describes the history of the cities of the lower reaches of the Syr Darya River in the era of the Golden Horde. The medieval archeology of the lower reaches of the Syr Darya has been little studied and covered in the scientific works of domestic and foreign studies. In the 40-60 years of the 20th century, the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition conducted the first exploratory excavations in Zhent, Kesken-Kuyuk-Kala settlement, which allowed the discovery of archaeological sites of the Oguz era. For this reason, studies have not been able to demonstrate in practice the boundaries of urban culture in the lower Syr Darya.

Archaeological research of the al-Farabi Kazakh National University on the site of the city of Kyshkala within the framework of the research project "Medieval Kyshkala (Barshynkent): in the context of urban culture of the Golden Horde era" has introduced new material into the medieval culture of the steppes of Eurasia in the lower reaches of the Syr Darya (a little-studied region), including Kazakhstan.

In the 40-60 years of the 20th century, the Khorezm expedition, along with many years of reconnaissance work, based on extensive research work carried out in the vicinity of Kyscales, along the canals of Incardaria and Zhandaria, revealed several new monuments, of the Golden Horde.

Keywords: Syr Darya, Zhanadarya, Golden Horde, exploration, excavations, research history, written data.

For citation: Moldakhmet A.A., The history of the study of the cities of the Golden Horde era in the lower reaches of the Syr Darya // Madeni mura. 2024. №1 (104). 105-117 p. (in Kaz.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.08>

Автор туралы мәлімет:

Молдахмет А.А., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, археология, этнология және музейтану кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Молдахмет А.А., докторант кафедры археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Moldakhmet A.A., doctoral student of the Department of archaeology, ethnology and museology of al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Kazakhstan.

Философия / Philosophy / Философия

FTAMP 03.41.91

<https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Кузембаева С.Е.¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан
e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

ОЮ-ӨРНЕК ӨНЕРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАНЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақтың ою-өрнек өнерінің дамуы мен қалыптасуының, өркендеуі мен өрістеуінің философиялық танымының материалдар негізінде тұжырымдалып, тереңінен баяндалады. Ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңі көне заманнан бастау алып, ғасырлар бойы дамып, халықтың өмір тіршілігінде дәстүрлі жалғасып келе жатқан, түрлі сәнді бұйымдарда, тұрмыстық заттарда көрініс тапқан мәдени құндылық пен рухани байлықтың негізі болып табылады. Қазақ халқының ою-өрнек үлгілері ғасырлар қойнауынан жеткен салқылмас қазына екендігі, халқымыздың оюмен өрнектелген – шежіре тарихы болғандығы айқын. Қазақ халқы қолөнер дамуының мәдени құндылықтарын ой таразысына салып, ою-өрнек түрлерімен айқындап берген. Осы негізде жазылған ғылыми мақалада ою-өрнек айшықтарын қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде қолданудың ерекшеліктері сараланып, оның философиялық танымы жаңа буындармен өрнектелген ою-өрнек түрлерімен жетілгені баяндалған. Қазақ ою-өрнектері қолданылу аясында кең мағынаға ие болып, ою-өрнектердің зооморфтық, өсімдіктік, космогониялық, геометриялық түрлерінің қайта түрленіп, толығыуы туралы тың мәліметтер ұсынылған. Қазақ қолөнерінің көкжиегін кеңейткен, ең ежелгі, әрі кең таралған ою-өрнек түрлері халықтың философиялық ой-танымын ұлғайтып, халық қолөнерінің дамуында сан ғасырлық мұра еткендігі сипатталады. Ою-өрнек – қазақ халқының мәдени дамуының шежіресі мен рухани құндылығы мен философиялық ой-танымының негізгі көрінісі. Философиялық таным негізінде қазақ ою-өрнек өнерінің қалыптасып, дамуы туралы Ә. Марғұлан, С. Қасиманов, И. Ожегов, М.С. Каган, Т.В. Холостова, К. Нұрланова, Ә. Нысанбаев, Т. Әбжанов ғалымдардың тұжырымды ой-пікірлері қарастырылған.

Кілтсөздер: Ою-өрнек, қолөнер, мәдени құндылық, философиялық таным, рухани құндылық, палеолит дәуірі, мезолит дәуірі, неолит дәуірі.

Дәйексөз үшін: Кузембаева С.Е. Ою-өрнек өнерінің философиялық танымы // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 118-128 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Кіріспе

Қазақтың ою-өрнегінің жетілуі, дамуы, қалыптасуы, өзгеруі мен толығуы ұзақ ғасырлар мен жылдар бойы халықтың ой-өрісінің өсуіне, көркем өнерінің өркендеуіне, философиялық танымына байланысты болды. Қазақ халқы ою-өрнегіне жаңа буын қосылуы ою-өрнек түрлерінің философиялық-эстетикалық мән-мағынасын аса биіктерге көтерді.

Қазақтың ою-өрнек өнерінің дамуы өте ерте заманда ата-бабаларымыз жазу, сызуды білмей тұрғанда философиялық ой-пайымдарын тасқа таңбалаудан төмендегідей бірнеше түрлері туындаған:

1. Халықтың қолөнер кәсібіне игі әсерін тигізген мал, егін-шаруашылығы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты ою-өрнектер;

2. Табиғаттың тылсым сырын ұғынуда жан-жануарлар мен жәндіктерге және аң, құстарға байланысты туған ою-өрнектер;

3. Қазақ халқының рухани өмірінде ұлттық салт-дәстүрлеріміз бен наным-сенімдерге байланысты ою-өрнектер пайда болды.

Осындай дүниелердің игі әсерімен қазақ ұлттық ою-өрнек өнерінің философиялық мазмұндық ерекшелігі қалыптасты:

1. Қолөнер шеберлері ою-өрнектердің философиялық мағыналық ерекшеліктерін айқындап, оны қолдану аясын анықтаған;

2. Шеберлер ою-өрнектердің философиялық мағыналық ерекшеліктеріне байланысты бояу түстерін тереңнен талғап алған;

3. Халық шеберлері ою-өрнектің бояу түсін, олардың үндестігін, сызықтар ырғағын зергерлік бұйымдарға, кілемге, алаша, киіз, құрақ көрпешелерге

орналастырудың құрылымдық (композициялық) жүйесін ұтымды шеберлікпен орналастырған.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Тақырыпты ғылыми зерттеу барысында ою-өрнек өнерінің қалыптасуына халықтың дүниетанымдық ой-толғамы, халық шеберлерінің идеялық шығармашылығы қолөнер дүниесінде өз қолтаңбасын кеңінен танытқаны айқындалады. Ою-өрнек өнерінің ой тереңділігінде шеберлер ою-өрнек түрлерінің ырғаққа бағынған көркемдік мәні мен мазмұнын философиялық таныммен берік сақтаған. Қазақтың ою-өрнектері сақ, үйсін, ғұн, қаңлы, қыпшақ секілді көне тайпалардың қолөнерінен бастау алғандығы тарихи деректерден танылады. Қазақ ою-өрнегінің қалыптасу табиғаты жайында ғалым Ә.Марғұлан өз зерттеулерінде: «Қазақтар ою-өрнектер әлемінде өмір сүреді» - деп халық өнерінің тарихымен, өмір тіршілігінің сұлулығымен және өрнектерінің әсемдігімен айқындап берді» (Марғұлан, 1988: 83).

Қазақтың ою-өрнек өнерінің қалыптасуы жайында философиялық ой-пікірлер мен тұжырымдар көп айтылған. Мәселен, қазақтың ұлттық өрнектері жайында И.Ожегов: «геометриялық, өсімдік тектес немесе жан-жануарлар элементтерінен тұратын өрнектер; кескіндемелік, мүсіндік, графикалық әсемдеу» - деп сипаттайды (Ожегов, 1989: 458).

Ою-өрнектерге байланысты материалдарды сараптау мен зерттеуде ғасырлар бойы қалыптасқан халық қолөнеріндегі кескіндемелік, мүсіндік, графикалық ою-өрнек өнері кілемде, сырмақта, текеметтерде, киімдерде,

ыдыс-аяқта, үй жиһаздарында, аяқ-киімдерде, зергерлік бұйымдарда көп көрініс тапқандығы айқындалады. Осындай ұрпақтан-ұрпаққа мирас болған дәстүрлі өнер түрлерінің қалыптасу және даму ерекшеліктерін табиғи ортада пайда болған бұйымдар мен тұрмыстық заттар зерттеу әдісіміздің негізінде танылған тарихи-мәдени-рухани құндылықтарымыз. Зерттеу әдістері қазақтың ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңдері мен дамуы ұлттық өнеріміздің ең ежелгі, әрі кең таралған саласы екенін дәлелдеп береді. Ою-өрнек қазақ халқының мәдени дамуының шежіресі, эстетикалық мәні зор рухани өнері болып табылады. Бүгінде қазақ халқының 2000-ға жуық ою-өрнегінің атаулары бар. Ою-өрнек түрлерінің тұрақты көріністері мен қолданылу аясы (пішіні, мазмұны, бояу түсі) бойынша әрбір буын түрлері қолөнер шеберлерінің шығармашылығында біртұтас (синкреттілік) кейде жеке-дара болып қарастырылып келеді. Ою-өрнек өнері халықтың философиялық дүниетанымдық түсінігімен сабақтасып жатқаны жайында М.С.Каган: «философияның дүниетанымдық мәні мәдениет формаларын кең кеңістіктік және уақыттық ауқымда салыстыра қарастырған жағдайда жақсырақ ашылады» - деп ой қорытады (Каган, Холостова, 1988: 6-10).

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақ халқының ою-өрнектерін зерттеуді философиялық тұрғыдан қарастырғанда ғана, ою-өрнек түрлерінің жеке-дара өмір сүре алмайтындығын айқындай аламыз және ою-өрнек синкретті өнер ретінде бір-бірімен үйлесім тауып, терең мазмұн құрайтын сипатынан көреміз. Қазақ халқының қолөнер шеберлері ою-өрнек

атауларын философиялық сипатына орай екі топқа бөлген. Біріншісі, ою-өрнектердің жеке-дара тек тікелей өзіне және түріне байланысты атаулары, Екіншісі, ою-өрнекті қолданылу аясында пішіні мен мазмұны, бояу түстері. Қолөнершілер ою-өрнектің түрлері мен түстерін орналастырудың құрылымдық (композициялық) жүйесін ұтымды шеберлікпен іске асырған. Ою-өрнектің философиялық белгілері мен тұрақты көріністерін қолөнер түрінің бірлігінде қарастырудың теориялық жағын анықтап, әр қайсысын орналастыру аясына байланысты философиялық ой тереңділікпен ұсынылған. Сондықтан ою-өрнектің атаулары мен бояу түстері қолөнердің барлық түрлерінде табиғи бірлікте бағалануға тиіс. Ою-өрнектің жарасымдылығы мен әсемділігі кілемде, сырмақта, киімдерде, үй жиһаздарында, зергерлік бұйымдарда эстетикалық мағынасымен, философиялық бірлігімен айқындалып, көркемделеді. Осындай әдістерді қолөнер саласында шеберлер ою-өрнектердің философиялық мазмұндық және мағыналық ерекшеліктеріне байланысты бояу түсін, сызықтық ырғағын, олардың үндестігін белгілі бір тәртіппен қолөнер түрімен бірге орналастыра білген. Қазақ халқы зергерлік бұйымдарында, кілемдерінде құстың, балықтың, ағаштың, гүлдің бейнесін ерекше үндестікпен бейнелеген. Олай қолдану аясының себебі, философиялық көзқарас тұрғысынан қарағанда, құс-көктің, балық-судың, ағаш-жердің белгісі деп білген. Бұл халықтың данышпандығы мен тапқырлығының шеберлікпен қосқан ой тереңдігін көрсетеді. Ою-өрнек түрлерін геометриялық, табиғи және аралас деп бөліп қарастыруға болады. Көбіне ою-өрнекпен емес, жеке-дара қарастырылып келе жатқан

өрнек белгісінің бір түрі – таңба. Таңба қазақтың көшпелі тұрмыс-тіршілігінен бастау алып, кеңістік сырын түсінудегі табиғат көріністерін образды бейнеде ғана емес, субъективті қатынастарда қалыптасқан құбылыстың символды көрінісі деп түсінгеніміз дұрыс. Таңбалар қолөнерде дүниетанымдық белгі болумен бірге, ою-өрнек өнерінің қалыптасуы мен дамуына түрткі болды. Символ арқылы берілген қазақ ою-өрнегінің кілемге, киімдерге, зергерлік бұйымдарға қолданылған түрлері біріншіден, халық білімінің толыққанын, ой өрісінің ұшқырлығын, шеберлігінің өскенін көрсетсе, екіншіден, халықтың талғампаздық дүниесі, өзін қоршаған ортадан алған әсері ою-өрнек мазмұнын байыта түсті. Ою-өрнек әсемдеу, сәндеу және әртүрлі заттарды, ғимараттарды әшекейлеуге арналған жүйелі ырғақпен қайталанатын әр үйлесімділікке құрылған өрнек-нақыштар. Ұлттық ою-өрнек өзіне тән белгілерінің жүйелілігі қазақ халқының қалыптасуымен, еліміздің қазіргі аумағын мекендеген түркі тектес халықтар мәдениетімен тығыз байланыста дамыды. Бұл ортағасырлық архитектуралық ғимараттардағы геометриялық ою-өрнектерден (Айша-бибі, Ахмет Ясауи кесенесі) көруге болады. Ою-өрнектің қоңыр түсі дәстүрлі тоқыма өнері үлгісінде, кестеде, ағаш, мүйіз, сүйек, металға өрнек салуда жетілді. Ою-өрнек ісі тым ерте заманнан бастап-ақ қазақ қолөнерінің барлық түріне бірдей ортақ әсемдеп әшекейлеудің негізі болды. «Ою сөзінің ұғымы бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау немесе екі затты оя кесіп қиюластырып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып бедер түсіру деген мағына береді. Қазақ халқы бір өрнекке салып, қиып алған үлгіні, үлгіге салып кескен сырмақтың қиығын ою дейді.

Ал өрнек дегеніміз – әр түрлі ою, бедер, бейненің күйдіріп, бояп, батырып істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортақ атауымен ою-өрнек деп қосарланып айтылады» (Қасиманов, 1969: 15).

Өрнектің философиялық мағыналық ерекшелігі – түрлі-түсті кесіп, қиып алынған оюлардың бояу түсін шеберлер тереңнен таңдап, олардың бір-бірімен үндестігін, сызықтар ырғағын шеберлікпен орналастырған.

Қазақтың ою-өрнегіндегі бояу түстерінің дүниетанымдық мағынасының көркемдігі жөнінде Қ.Нұрланова: «Кез-келген қоғам өзіне қажетті белгілермен ғана қызмет етеді. Дәстүрлі дүние қатынаста рационалды және иррационалды сәттер қайшы келмейтіндігіне де байланысты оның сарқылмас тылсым сырындағы терең байлық анықталады дейді» (Нурланова, 2017: 209).

Қазақтың өрнекті әшекеймен істелетін қолөнердің түрлерінің ішінде ең көп тарағаны осы – ою-өрнек. Ою-өрнектер қолшебер өнерінде, түзу және ойқастыра тоқу тәсілдерінде көп қолданылады. Түркі халықтарының қолтаңбаларында өрнексіз заттың мәні жоқ деп түсінген. Қазақ халқы ою-өрнекті қадір тұтып, киімдеріне түсірген. Ою-өрнекке қарап, қай ұлттың ұрпағы екенін таныған, кімнің қазақ, кімнің ұйғыр, татар екенін білген. Қырғыздарда «қошқар мүйіз», «тұмар», «теке мүйіз», ұйғырларда «бадам», «шәдә», өзбектерде «пахта гүл», «бадам» деп аталады. Қазақтар осындай ою-өрнектерді киім-кешекке кестелеп бейнелеген. Қазақтың ою және өрнек деген қос сөзі латын тілінде орнамент деген ұғымды береді. Мағынасы әдемі ырғаққа арналып құрылған өрнектер әсемдеу, сәндеу дегенді білдіреді.

Талдау

Қазақ халқының ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңдері мен даму тарихын талдап қарастырсақ, тылсым табиғаттың сырын ұғынуда халық шеберлерінің философиялық ой-пайымдарынан туындағанын көруге болады. Ою-өрнек түрлерін талдау барысында құрт-құмырсқаға, малдың денесіне, аңның дене мүшесіне, қару-құралдарға, құстарға, ай, күн, жұлдыздарға, көк әлемге, жер, су, өсімдік бейнелі болып бөлінетіндігі осының айғағы. Қазақ ұлттық мәдениетінің аса құнды салаларының бірі – ою-өрнек өнері бұл әсемдік пен сәнділіктің белгісі емес, ол халықтың философиялық ой тереңділігінің құдіреті, ізгі арман-ойының жемісі, тілек мүддесінің нышаны. Қазіргі философиялық көзқарас тұрғысынан алғанда, ою-өрнек түрлерінің мазмұндық ерекшелігі халықтың ұлттық сезімінен туындаған рухани құндылық, философиялық мәні терең және мазмұны ой салатын шексіз, шетсіз мәдени мұра. Қазақтың қолөнердің саласында кең қолданылып келе жатқан ою-өрнек өнері халықтың сәндік өнерінің барлық түрлерінде көрініс тауып келеді. Философиялық ой тереңділік тұрғысынан ою мен өрнек қолөнер бұйымдарының философиялық танымын, эстетикалық мәнін аша түседі. Ою-өрнектің алғаш пайда болған тұсынан бастап тасқа, ағашқа, сүйекке түсірілген. Уақыт өте келе ою-өрнектер киімдерге, киізге, алаша, кілем тағы басқа заттарға салынған. Бұл өрнектер арқылы халық белгілі бір философиялық ұғым түсініктерді аңғартып, өнегелі өмірінің сырын білдірткен. Философиялық тұрғыдан талдап қарастырсақ, қазақ ою-өрнек өнерінің қалыптасу кезеңі өмір қажеттілігінен туғанын байқаймыз.

Қазақтың ұлттық ою-өрнек

өнерінің дамуын философиялық ой тереңділікпен талдап зерттесек, оның шығу тегі мен қалыптасу жағдайы, даму кезеңдері уақыт талабына байланысты қалыптасып, геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесім тапқан алғашқы тас, мыс, қола, темір дәуірлерінен бастау алғанын байқаймыз. Ою-өрнек өнерінің қалыптасу және даму кезеңдері алғашқы қауымдық кезеңінің бастапқы сатысы болып табылатын тас дәуірінің реалистік бейнелеу өнерінде ерекше танылған. Адамдар тұрмыс-тіршілігінің өзегі болған табиғат тынысын, хайуанаттар әлемін реалистік сипатта геометриялық сынық сызықпен бейнелеп, «ирек», «ирексу», «су өрнегі», «гүл», «жапырақ» өрнектерімен дүние құбылысының сырын ұғынып, танымдық тұрғыдан тұспалдаған. Бұл дәуірде пайда болған «күн» - ою-өрнегі күнді меңзеген, «мүйіз» - өрнегімен малдың екі мүйізін бейнелеген. Ежелгі адамдар мүйіз бейнеленген оюлардың философиялық, символдық мәнін бақыт-береке, байлық, мал-жанының көбеюі деп түсінген. Бұйымдардағы алғашқы ою-өрнек біздің жыл санауымызға дейінгі VII-VI ғасырларда пайда болған. Алтай өңірін мекендеген адамдардың тұрмыс-тіршілігіндегі қол өнерінде ерекше көрініс тапқан. Ежелгі адамдар өз философиялық танымын тасқа, сүйекке, ағашқа ойып, қашап түсіріп отырған. Соның айғағы ретінде тас, мыс, қола, темір дәуірлеріндегі ою мен өрнек түрлері геометриялық тұрғыдан дөңгелек, төртбұрыш, үшбұрыш бейнесінде көрсете алған. Сондықтан жазу-сызу шыға қоймаған ерте заманда ою элементтерінің қалыптасуы мен дамуын жоғарыда айтылған тарихи-философиялық деректермен саралаймыз. Ежелгі

палеолит (тас), мезолит (мыс, қола), неолит (темір) дәуірлерінде өмір сүрген адамдар күнделікті тұрмыс-тіршілігінде қоршаған дүниенің сырын терең ұғынып, уақыт өте келе тастан құрал-саймандар (балта, кетпен, дән үккіш, келі, келсап) жасаған. Ал мыс пен қоланы пайдалануда адамдар өзіне қажетті еңбек құралдарын тастан жасады. Осы дәуірдегі адамдар өздерінің өмір тәжірибесінен алғандарын жетілдіріп, күнделікті тұрмысында кеңінен пайдаланатын түп жағы шығыңқы балта, балға, егін орағын, шалғы құралдарын жасағанын байқауға болады.

Алынған нәтижелер

Жоғарыда ғылыми-зерттеу жұмыстарымен талдауға алған ою-өрнек түрлерінің қалыптасу, даму жолдары ерте қалыптасқанын көреміз. Ертеде тас өңдеу мен сүйек ұқсату өнерінің өркендеуіне байланысты сүйек пен металдан жасалған бұйымдарды шеберлер терең меңгеріп, заттарды әсемдеуде геометриялық, өсімдік тектес, зооморфтық ою-өрнек үлгілерімен өрнектеп, тұрмыс-тіршілігінде кеңінен қолданған. Көне дәуірдегі адамдар табиғат құбылысынан алған түсініктерін тасқа бейнелеп, мыс, қола, темірден жасалған бұйымдарына өрнектерді салып, нәтижесінде заттардың кескін-келбетін бейнелеуде түрлі өрнек түрлерін ойлап тапқан. Уақыт өте келе заттардың бетіне түскен геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесімді құрылуының нәтижесінде ою-өрнектердің ең қарапайым үлгілері пайда болған. Осы уақыттағы ою-өрнек түрлеріндегі геометриялық бейнелі оюлар тас дәуірінен бастау алып, дөңгелек, төртбұрыш, үшбұрыш, ромбы, ирек және т.б. қолөнер өнерінде

өте жиі пайдаланып келеді. Ал мыс, қола, темірден жасалған бұйымдарды шеберлер төртбұрыш, үшбұрыш, ромбы, ирек өрнектермен көркемдеп әшекейлеген. Оюлардың геометриялық бейнелері ежелгі тайпалардағы адамдардың философиялық ойларынан туындап, қоршаған ортаны кейіптеуші ретінде көрсеткен. Тылсым дүниенің сыры мен мәнін түсіне келе, ежелгі шеберлер ромбы тәріздес ою-өрнекті – дүниенің төрт бағыты деп түсінген. Шұғылалы ою-өрнекті – ай белгісінде алған. Дөңгелек оюды (шеңбер) болса – күннің бейнесінде бейнелеген. Ирек ою-өрнекті – су белгісі деп білген. Нәтижесінде, мыс, қола, темірден жасалған бұйымдарды ою-өрнек түрлерімен өрнектеуде қолөнер шеберлері қоршаған ортадан, тылсым табиғаттан, аспан әлемінен алған философиялық таным-түсініктерін ою-өрнек өнерінде айқын танытып, түрлі заттарда бейнелеу мен орналастыру жолдарын анық танытқан.

Табиғаттың тылсым сырын танудағы адамның дүниетанымы жайында «Затты, табиғатты олардың заңдылығы, ішкі мазмұны, даму жолдары арқылы қабылдауға, білуге ұмтылады. Бұл көзқарас бойынша кез-келген зат, құбылыс, табиғат символ. Оның мазмұны заттың өзінен тыс жатыр» - деп ой түйген» (Нысанбаев, Әбжанов, 1992: 26).

Палеолит дәуірінде (тас дәуірі) өмір сүрген адамдар тастан тұрмыс-тіршілігіне қажетті балта, кетпен, дәнүккіш, келі, келісап жасап, тастарды тегістеу арқылы өздеріне керек дүниелерді игерді. Осы дәуірдегі адамдар тасты, ағашты және сүйекті тұрмысына пайдалана отырып, тегістелген тастың бетіне геометриялық сызықтар мен иректер сала бастады. Бұл дәуірде

жасалған әшекейлер мен білезіктердегі оюлардың алғашқы үлгісі геометриялық ирек сызықтармен көркемделді. Осы тұста алғашқы ою-өрнектің түрлері болыптабылатын жануарлардың бейнесі пайда болды. Әлі анық айқындалмаған геометриялық дөңгелек, үшбұрыш, ирек бейнедегі оюлардың философиялық танымы біздің заманымызға дейінгі адам ойлауының толық жетілмегенін көрсетеді. Мұнымен бірге бұл дәуірде сүйектен жасалған еңбек құралдар, киім тігуге арналған инелер пайда болғанын көруге болады.

Мезолит дәуірінде (мыс, қола дәуірі) Қазақстан аумағын мекен еткен тайпалар еңбек құралдарын, қарулар, сәндік заттар, тұрмыстық бұйымдар жасауда құю, қақилау, өрнектеу, жону, тегістеп жылтырлату техникасын жақсы меңгерген. Заттарға өрнек салып, малдың денесіне, мүшесіне, ізіне құстарға, ай, күн, жұлдыздарға, жер, су, өсімдік бейнелеріне байланысты ирек», «ирексу», «су өрнегі», «гүл», «жапырақ» оюларын жасаған. Қола дәуірінен жеткен ескерткіштердің бірі – «Таңбалы тастардағы» ескерткіштер. Тасқа бейнеленген күн іспеттес геометриялық пішіндегі өрнектер сол уақыттағы адамдардың философиялық танымын аңғартады.

Неолит дәуірінде (темір дәуірі) үңгірде өмір сүрген адамдар керамикалық ыдыстарды қолмен жасау әдістерін игерген. Сол уақыттағы ыдыстардың жоғарғы жартысына тікті қалыппен сызықшалар, ойықтар, мүсіндер түріндегі өрнектер салған. Табиғат аясында өмір сүрген халықтың мекені – Көк пен Жердің арасындағы кеңістік. Дүниенің сырын ұғынудағы адамдардың тәжірибелерінен туындаған таңбалар мен ою-өрнектер бір-бірімен бірлік байланысқа түсіп, қолөнерінде

біртұтас үйлесім тапқан. Бұйымдарда бейнеленген белгілі геометриялық сызықтар мен ирек өрнектердің, дөңгелек, үшбұрыш т.б. таңбалардың қазақ халқының қолөнеріндегі ою-өрнектерге өте ұқсас келетінін осыдан және ою-өрнек өнерінің шығу тарихын зерттеген ғалымдардың еңбектері дәлелдеп берді. Алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі Андрон, Беғазы-Дәндібай мәдениетінде үңгірді мекендеген адамдар философиялық танымдарын сурет арқылы баяндап, үңгір қабырғаларына қашап салған. Ғылыми еңбектерде ою-өрнектердің айрықша көрінісін анықтайтын оюдың пішін түрлері малдың дене мүшелеріне байланысты «қосмүйіз», «сынық мүйіз», «қырықмүйіз» деп жасалған. Қазақтың ою-өрнек өнері қайта жаңғырып, бай мазмұнға ие болған тұстан бастап жаңа түрге еніп, халқымыздың қазыналы қолөнерінде көрініс тапқандығын жоғарыда келтірілген материалдармен нәтижелеуге болады. Ою-өрнектің философиялық танымы туралы ой қозғасақ, ою, белгілі бір затты ою (тас, темір, ағаш), кесу (ағаш, сүйек), тілу (былғары, тері), қию (қағаз, мата) тәсілдері арқылы жүзеге асырылып, зергерлік, кілем т.б. қолөнерінде рәмізді бейнелерінде көрініс тапқандығын көреміз.

Қорытынды

Ою-өрнек өнерінің философиялық танымын қортындылай келгенде, қолөнер шеберлерінің қолынан туындаған ою-өрнек атауларын екі топқа бөліп қарастырамыз. Біріншісі, ою-өрнектердің тікелей өзіне, түріне катысты негізгі атаулары. Екіншісі, ою-өрнекті теориялық ілім, философиялық таным. Ою-өрнек атаулары біздің дәуірімізге дейінгі V-III ғасырлардағы сақ дәуіріндегі

мәдени мұраларымыздан бастау алып, күні бүгінге дейін дәстүр жалғастығын тапқан рухани құндылықтарымыз. Демек, ою-өрнектерден қарағанда, бейнелеу өнерінің тарихы ертеден басталған. V-III ғасырлардағы зергерлік алтын бұйымдарда төртбұрыш, үшбұрыш, ромбы, ирек өрнектер қазақ халқының материалдық байлығының мол болғандығын көрсетеді. Зергерлік бұйымдағы аң стилімен жасалған ою-өрнектерден зергерлік өнердің тым ерте дамып, биік шеберлікке жеткендігін көреміз. Қолөнер шеберлері жасаған ою-өрнектің атауын таба білген және тұрмыс-тіршілігінің қажеттілігіне дұрыс қолдана алған. Әрбір тарихи кезеңдердің тізінен өткен ою-өрнектермен шеберлер мешіт, күмбездерді әшекейлеген. Қазақтың алғашқы ою-өрнек өнерінің қалыптасуы мен дамуын таңбалармен байланыстырсақ, оның философиялық танымын, эстетикалық талғамын, терең мағынасын ежелгі тас дәуірінен бастау алған көркемдік өнер екендігін білеміз. Сондықтан ою-өрнек пен таңба екеуінің дамуы мен қалыптасуы бір-біріне өмір сүре алмайтын және қолөнерде егіз қалыптасқан халықтың рухани жан дүниесінің сыры. Ежелгі палеолит (тас), мезолит (мыс, қола), неолит (темір) дәуірлерінде таңба белгілері қолөнерде белгілі бір мақсатта қолданылып, оның көркемдік белгілері күрделеніп, ою-өрнектерге жалғасқан. Халықтың дүниетанымдық пайымдары ою-өрнектің жаңа түрлерінің қалыптасуына игі әсерін тигізіп, қолөнер саласында таңбалар мен ою-өрнектер белгілі бір тәртіппен орналастырылған. Таңбалар мен ою-өрнектердің элементтерін құстың, гүлдің, жануарлардың түрін түспалдап көрсеткен туындылардан көреміз. Ерте замандағы адамдардың

түсінігінде, құс – көктің, балық – судың, ағаш – жердің белгісінде алынған. Көне андронов, сақ, ғұн, үйсін мәдени мұраларындағы бұйымдарда жан-жануарлардың мүйізі, дене мүшесі, тұяғы, құстың тұмсығы, түлкінің басы, бөрінің құлағы немесе иттің құйрығы т.б. және өсімдіктердің түрлері кеңінен белгіленуі таңба мен ою-өрнектердің бірлігінде көрініс тапқан көркем туынды болып табылады.

Жоғарыда айтылған таңба мен ою-өрнек жайындағы ойымызды теориялық тұрғыдан: «ою-өрнектер қалыптасу тарихына байланысты заттарды, архитектуралық құрылыстарды әсемдеу үшін белгілі бір тәртіппен үйлесімділікке құрылған элементтерден тұратын нақыштар» (Совет. энци. слов., 1985:936) - деген анықтамамен түйіндедік.

Қазақтың ою-өрнектерінің даму кезеңдері біріншісі, дүниенің құрылымынан түсінік қалыптастырудан, екіншісі, табиғат құбылыстарын ұғынудан туындаған екі құндылықтан қалыптасқан. Табиғат жаратылысынан туындаған күн мен түнге, жыл мезгілдерінің айналып келуіне, күн, ай, жұлдыздардың қозғалысына байланысты қалыптасқан «ай», «айшық», «күн», «жұлдыз», «жұлдызша», «құс жолы», «аймүйіз» т.б. ою-өрнектерді бүгінде халық шеберлері сәндік бұйымдарға бейне ретінде қолданып келеді. Көне заманнан туындаған таңбалар мен ою-өрнектердің үлгілері қазіргі қазақтың ою-өрнек түрлерін молайтып, геометриялық, оймалау, дәнекерлеу әдістерімен әрі қарай дамытылып, өзінің эстетикалық мағынасымен ұлттық ою-өрнек өнерінде рухани жаңғырып, халық тарихымен, мәдениетімен, мәдени құндылықтарымен бірге жасасып келеді.

Әдебиеттер

1. Каган М.С., Холостова Т.В. 1988. Культура - философия - искусство (Диалог). Москва: Знание. 64 с.
2. Қасиманов С. 1969. Қазақ халқының қол өнері. Алматы: Қазақстан. 248 б.
3. Маргулан А.Х. 1988. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алма-Ата, 256 с.
4. Нурланова К. 2017. Символика мира в традиционном искусстве казахов. Central Asian Journal of Art Studies, Т. 2, № 3. С. 19-33
5. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. 1992. Адамға қарай бет бұрсақ: Ежелгі грек философиясы туралы ой толғаулары. Алматы: Қазақ университеті. 160 б.
6. Ожегов И.С. 1989. Словарь русского языка. М., изд. Русский язык. 458с.
7. Советский энциклопедический словарь. 1985. Москва: Советская энциклопедия. 1600 с.

References

1. Kagan M.S., Kholostova T.V. 1988. Kultura – filosofii – iskusstvo (Dialog) [Culture – philosophy – art (Dialogue)]. Moscow: Znanie. 64 p. [in Russian]
2. Kasimanov S. 1969. Kazak qalhynyn kol oneri [Handicrafts of the Kazakh people]. Almaty: Kazakhstan. 248 p. [in Kazakh]
3. Margulan A.Kh. 1988. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. T.1. Alma-Ata, 256 p. [in Russian]
4. Nurlanova K. 2017. Simvolika mira v traditsionnom iskusstve kazakhov [Symbols of peace in traditional Kazakh art] Central Asian Journal of Art Studies, Vol. 2, № 3. pp. 19-33. [in Russian]
5. Nysanbaev A., Abzhanov T. 1992. Adamga karai bet bursak: Ezhelgi grek filosofiiasy turaly oi tolgaulary [Turning to People: Reflections on Ancient Greek Philosophy]. Almaty: Kazak universiteti. 160 p. [in Kazakh]
6. Ozhegov I.S. 1989. Slovar russkogo yazyka [Russian language dictionary]. Moscow. Russkij yazyk. 458p. [in Russian]
7. Sovetskii entsiklopedicheskii slovar [Soviet encyclopedic dictionary]. 1985. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia. 1600 p. [in Russian]

Кузембаева С.Е.¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи
Туркестан, Казахстан
e-mail: Svetlana.Kuzembayeva@ayu.edu.kz

ФИЛОСОФСКОЕ ПОЗНАНИЕ ОРНАМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация. В статье на основе новых материалов сформулированы и подробно изложены философские знания о развитии, становлении, расцвете и расширении казахского орнаментального искусства. Период становления орнаментального искусства начался в глубокой древности

и развивался на протяжении многих веков. Оно является основой культурных ценностей и духовного богатства жизни народа и продолжает отражаться в различных модных изделиях и предметах быта в наше время. Орнаменты казахского народа – это неисчерпаемое сокровище, дошедшее из глубины веков и имеющее уникальную историю. Казахский народ учитывал культурные ценности развития ремесел и определял их видами орнаментов. В основе данной статьи выделяются особенности использования орнаментов в повседневной жизни с точки зрения философского познания. Представлены новые сведения о трансформации и дополнении зооморфных, растительных, космогонических, геометрических типов орнаментов в контексте их использования. Они характеризуется тем, что древнейшие и широко распространенные виды орнаментов расширили горизонты казахских ремесел, повысили философское мышление народа и составили многовековое наследие в развитии народных промыслов. Орнаменты являются генеалогией культурного развития казахского народа и основным выражением его духовной ценности и философского мышления. Становление и развитие казахского орнаментального искусства раскрыто на основе философских знаний А. Маргулана, С. Касиманова, И. Ожегова, М.С. Кагана, Т.В. Холостовой, К. Нурлановой, А. Нысанбаева, Т. Абжанова.

Ключевые слова: орнамент, ремесло, культурные ценности, философское знание, духовные ценности, эпоха палеолита, эпоха мезолита, эпоха неолита.

Для цитирования: Кузембаева С.Е. Философское познание орнаментального искусства // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 118-128 с. (Каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Kuzembaeva S.E.¹

¹Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan
e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE OF ORNAMENTAL ART

Abstract. On the basis of new materials, philosophical knowledge about the development, formation, flourishing and expansion of Kazakh ornamental art is formulated and described in detail in the article. The period of formation of ornamental art began in ancient times and developed over many centuries. It is the basis of cultural values and the spiritual wealth of the people's life and continues to be reflected in various fashionable products and household items in our time. The ornaments of the Kazakh people are an ancient treasure with a unique history. The Kazakh people took into account the cultural values of the development of crafts and defined them by types of ornaments. At the heart of

this article, the features of the use of ornaments in everyday life are highlighted from the point of view of philosophical cognition. New information is presented on the transformation and addition of zoomorphic, plant, cosmogonic, geometric types of ornaments in the context of their use. They are characterized by the fact that the most ancient and widespread types of ornaments expanded the horizons of Kazakh crafts, increased the philosophical thinking of the people and formed a centuries-old legacy in the development of folk crafts. Ornaments are the genealogy of the cultural development of the Kazakh people and the main expression of their spiritual value and philosophical thinking. The formation and development of Kazakh ornamental art is revealed on the basis of the philosophical knowledge of A. Margulan, S. Kasimanov, I. Ozhegov, M.S. Kagan, T.V. Kholostova, K. Nurlanova, A. Nysanbaev, T. Abzhanov.

Keywords: ornament, craft, cultural values, philosophical knowledge, spiritual values, Paleolithic era, Mesolithic era, Neolithic era.

For citation: Kuzembayeva S.E. Philosophical knowledge of ornamental art // Madeni mura. 2024. №1 (104). 118-128 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.09>

Автор туралы мәлімет:

Кузембаева С.Е., магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Кузембаева С.Е., магистр, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Кожа Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.

Information about the author:

Kuzembayeva S.E., master, Senior lecturer at Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Бақдәулет Ж.Ж.¹ *Кузембаева С.Е.¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан, Қазақстан

*e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

КІЛЕМДЕГІ ОЮ-ӨРНЕКТЕРДІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІ МЕН ИДЕЯЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. Мақалада халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігінде тұрақты орын алған, бүгінгі күнге дейін философиялық белгілері мен идеялық мәнін жоймаған, бағалы үй бұйымдарының бірі – кілем түрлері мен атаулары туралы тереңнен баяндалады. Ел тұрмысында мәдени мұра болып табылған қалы кілем, жібек кілем, масаты кілем, мақта кілем, құлпырма кілем, тақыр кілем, түкті кілем түрлері қазақ халқының кілем тоқу өнерімен ертеден айналысқанын дәйектеп береді. Кілем қазақтың топырағында бұдан мың жылдар бұрын, өнер шеберлерінің ой қазынасынан туындап, шеберлердің қолдарымен жасалып, оюлардың түрлері мен атаулары кілемдерде толық қолданғаны айтылады. Қазақ кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні ою-өрнек өнерінің қалыптасып, дамуы туралы Ә.Марғұлан, М.Ш.Өмірбекова, К.Ибраева, Ә.Тәжімұратов, Ө.Жәнібеков, Ш.Әбдуалиева ғалымдардың тұжырымды ой-пікірлерімен сараланады.

Мақалада қазақ кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні сараланып, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде кілемді қолданудың ерекшеліктері сипатталады. Кілемнің философиялық танымында жаңа буындармен өрнектелген ою-өрнек түрлерінің өрістеп жетілгені қарастырылады. Қазақ ою-өрнектері қолданылу аясында кең мағынаға ие болып, ою-өрнектердің зооморфтық, өсімдіктік, космогониялық, геометриялық түрлерінің қайта түрленіп, толығыуы туралы тың мәліметтер берілген. Кілемше теріліп тоқылатын жіптердің бояу түстері анықталып, «қошқар мүйіз», «сыңар мүйіз», «иттабан», «көбелек» ою-өрнек түрлері кілем өрнектерінің жеке мүшелерін суреттейтін өрнек түрлері баяндалады. Кілем өрнегінде орын алатын қызыл түске қара, көк, сары және ақ түсті ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәніне зерттеу жүргізілген.

Кілт сөздер: қолөнер, кілем, жібек кілем, масаты кілем, құлпырма кілем, түкті кілем, өрмек, қосмүйіз, сыңармүйіз, қошқармүйіз, ою.

Дәйексөз үшін: Бақдәулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Кілемдегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 129-138 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.10>

Кіріспе

Кілем - әсемдікпен үйдің жылылығын сақтау үшін пайдаланылатын түрлі-түсті ою-өрнектермен тоқылған бұйым. Көне заманнан осы уақытқа дейін тұрмыс дәстүрімен тығыз қайнасып, өмір сүріп келе жатқан өнеріміз – кілем өнерінде халықтың материалдық және рухани өмірі көрініс тапқан. Кілем түрлері халық тұрмысында материалдық мұра болып қана қоймай, ертедегі халықтың тарихынан, таным-түсінігінен, эстетикалық талғамынан хабар берері сөзсіз. Қазақтың ұлттық кілеміндегі ою-өрнектің негізі болған «мүйіз» оюымен кілемдердің түрлері нақышталып, тұрмыс-тіршілігінде кеңінен қолданылған. Қошқар мүйіз ою-өрнегімен өнер шеберлері кілемдердің барлық түрін өрнектеп, өз ырғақ мәнерімен безендірген. Оюдың құрамы, сырт пішіні, ырғақты толқыны, сызықтарын кілемдерге түсіріп, кілем түрлеріне арналған үлгілі ою-өрнектерді орналастырған.

Ғалым-зерттеуші Ө.Жәнібеков ежелгі ою-өрнектердің зооморфтық, өсімдік, космогониялық, геометриялық атаулары мен үлгілерін қазақтың ою-өрнектерінің ішінде ең көп тараған, ең көп қолданылған түрі деп бағалаған. Кілемдегі олардың образдарын шеберлер асқан ойлылықпен орналастырып, ою-өрнекке айналдырған. Кілемдегі оюдың негізін «қошқар мүйіз» өрнегі құрап, ал негізгі құрамын мүйіз, сыңар мүйіз, арқар мүйіз, сынық мүйіз, тармақ мүйіз, бұғы мүйіз, ешкі мүйіз, қисық мүйіз түрлері құраған.

Кілемдерде мүйіз элементтері «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «қошқармүйіз» өрнегімен қазақ кілеміндегі ою-өрнектердің философиялық белгілері мен

идеялық мәні жан-жануардың бейнесі айшықталып, мүйіз оюының симметриялық тепе-теңдігімен өрнектелген.

Ою-өрнектердің қазақ қолөнерінде белгілі заңдылықпен қолданылуына байланысты ғұлама ғалым Ә.Марғұлан: «Қазақтар ою-өрнектер әлемінде өмір сүреді» - деген ой-тұжырымымен қазақ халқының өнегелі өмірінде үлкен мәнге ие болғанын айтады» (Марғұлан, 1988: 83).

Өсімдік тектес оюлар қазақтың кілеміндегі ұлттық өнерімізге өте ертеден қалыптасып, кеңінен тараған және кілем түрлерінің қалыптасу, даму заңдылығыда кілем бұйымдарында көркемділікпен өрнектелген.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақтың үй бұйымдарының бірі – кілем түрлері мен атауларына байланысты материалдарды жинақтап, зерттеу әдістерінде кілемдегі өсімдік тектес ою-өрнектердің негізін гүл, жапырақ, сабақ сияқты буындар құрайтындығы анықталды. Гүл мен жапырақ тәрізді оюлар әртүрлі кілемдегі өрнектермен ұйқас тауып, дәстүрлі үйлесіммен кілемдердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін тереңдете түскен. Кілемдегі өсімдік тектес ою-өрнек өзінің даму барысында әртүрлі жолдардан өтіп, кілем түрлеріне көркемдік қасиет беріп, мазмұнын арттырды. Мәселен, өсімдік оюларымен бұқар кілем, жол кілем, жолаң кілем, жібек кілем, масаты кілем, мақта кілем, қалы кілем, құлпырма кілем, тақыр кілем, түкті кілем безендірілген.

Қазақтың ұлттық кілеміндегі өрмек сән мен сұлулыққа байланысты өрнектелетін болған. Кілемнің өрмегін «аспалы өрмек» немесе «кілем өрмегі»

деп атаған. Кілемге пайдаланылатын түйе жүні аралас мақта, жібек заттарын қолдана отырып, кілем арқауын әрі мықты, әрі жуандау етіп иіріп жасаған. Міне осыдан қазақ кілемдеріндегі ою-өрнектердің қалыптасу, даму кезеңдерін өмір қажеттілігінен туындағанын көреміз. Кілем тоқушы шеберлер ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәніне, мазмұндық және мағыналық ерекшеліктеріне байланысты бояу түсін, сызықтық ырғағын, олардың үндестігін белгілі бір тәртіпке сай қолөнер түрімен орналастырған. Кілемді жерге төсеумен бірге туырлық пен үзіктің орнына да жапқан, әрі сән үшін, әрі жылылық үшін керегенің ішінен де тұтқан. Қазақ халқы кілемді алтын, күміс бұйымдармен бірге байлықтың, баршылықтың белгісі деп санаған. Кілем қыз жасауының елеулі құрамы болып табылған. Сыйлы қонақтарға арнап кілем төсеу, кілем төсеп қарсы алу, көшіп-қонғанда салтанаттыққа түйеге кілем жабу сияқты дәстүрлермен бірге оны құн төлеуге, сый-сияпат жасауға да пайдаланған. Қазақ арасына кілем тоқудың кең тарағанын және әр жерде әртүрлі мәнермен тоқылатынын төмендегі атаулардан байқауға болады. Мысалы, масаты кілем, тақыр кілем, арабы кілем, алаша кілем, тұс кілем, хан кілемі, шешенгүл кілем, шатыргүл кілем, самауыргүл кілем түрлері қазақ халқының рухани және материалдық құндылықтары болып табылған. Өрмек қазақтың қолөнеріндегі кілем, алаша, кілемше тәрізді бұйымдарды тоқу ісінде қолданылатын өте қарапайым әдіс. Өрмек барлық жағдайда қолдануға болатын, қажетті де, керек жабдықтары оңай табылатын өнер түрі. Біріншісі – аспалы немесе термелі кілем. Мұндай өрмекке кілем тәрізді тұтас, енді заттар

тоқылған. Екіншісі – жай өрмек. Ол шекпен, алаша, қап, қоржын, белбеу, термебау, басқұрсияқтыенсіз нәрселерді тоқуға арналған. Өрмекке жеңіл әрі жиі қолданылатын өрнектің екі түрі: «су» өрнегі және «тіс» өрнегі. Кілемшілер «су» өрнегі өрмектің белгілі бір шетінен ерсі жіппен қарсы жіптің өнбойын бір түсті етіп жүгірту арқылы тоқылса, «тіс» өрнегін осы екі жіптің екеуін екі түсті түрмен жүгіртіп, астыңғы жібін қара, үстіңгі жібін ақ түспен тоқыған. Өрмекке мүйіз, өсімдік, геометриялық кескіндер тәрізді күрделі өрнектерді термелеп тоқыған. Термелеп тоқу тәсілі қазақ шеберлерінің кілем өнерінің ең бір көп тараған және көркем дүниелерді тоқуға ең қолайлы түрі болып табылады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақтың кілемін зерттеу барысында ою-өрнектердің жүннен жасалып, кілемше болып теріліп, тоқылатын бұйымдардың жіптері ашық та арайлы көп түсті жүннен боялып жасалатындығын, кілем өрнегінде, қызыл түске қара, көк, сары және ақ түсті өрнектерді көбірек жүргізу дәстүрі анықталды.

Қазақтың кілемдері сан алуан түр мен түске толы. Қазақтың қолөнерін зерттеуші М.Ш.Өмірбекова «Қазақтың ою-өрнектері» деген еңбегінде кілем жіптерінің бояуы жөнінде: «Бояудың өзінде нышандық мән болғандықтан, қиылған ою-өрнек түрлі-түске боялғанда, белгілі философиялық ойды білдіреді. Ою-өрнектегі бояу түсінің сан құбылмалылығы бірден көз тартады. Бояулар бір-бірімен үйлескенде терең мағынаны меңзейді» - деп ой түйген (Өмірбекова, 1995:81).

Кілемнің жасалу технологиясына байланысты қалыптасқан кілем, киіз, төсек-орын жабдықтарына, тігіс

түрлеріне, ыдыс-аяққа байланысты атаулар өте көп. Мысалы: тықыр кілем, түкті кілем, терме кілем, бөртпе кілем, түксіз кілем, оюлы текемет, алма құрақтың қатарларын қолмен орналастырып, гүл құрақтың көздігі мен жиегіне түрлі түсті барқыт орнатқан.

Тақырыпты зерттеу барысында кілемнің алғашқы түрі Алтай тауы маңындағы қола дәуіріндегі Пазырық қорғанынан табылғандығы дәлелденіп, кілемнің сан алуан көріністерімен қоғам өмірі мен адам қызметінің ауқымдылығы, шексіздігі көрсетілген. Кілемнің жасалуына байланысты атаулар заттың қандай материалдан, қандай тәсілмен жасалғанын, оның сапалық белгісін білдіре отырып, эстетикалық сипатымен айқындалған.

Қазақ халқының кілеміндегі бояу үндестігі, бояу шешімі ою-өрнек өнерінде идеялық және эмоциялық мәні бар негізгі арқау болып саналған. Кілем түрлеріндегі бояулардың тарихы ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін тереңдете түскен. Қазақ халқының кілем өнеріндегі кілем жіптері қойдың, түйенің жүнінен, шудасынан иірген жіптен тоқылған. Кілем тоқылу ерекшелігіне қарай (түкті, тықыр), материалына байланысты (жүн, жібек, мақта) көлеміне орай (қос күмбезді, бес күмбезді), ою-өрнектері түрліше аталып, бірнеше топқа бөлінген.

Ғалым-зерттеуші Ә.Тәжімұратов еңбегінде кілем тоқу, ши тоқу өнер түрлері өзінің эстетикалық талғамдарымен қолөнерімізде ерекше орынға ие болғандығын тереңнен талдап өткен. Солардың ішінде түкті кілем бірнеше қабаттан тұрса, оның негізгі арқауы жекелеген жіптерден және бір-біріне тығыз араласқан түйіндерден құралатынын айтады.

Өнертану саласындағы зерттеулерде

Қ.Ибраева: «қазақ халқының ою-өрнек өнері жан-жақты толысқан, кемеліне жетіп, ел арасына кең таралған өнегелі өнер болып табылады. Қазақ ұлттық ою-өрнектерінің шығу тегі, дамуы, ою-өрнек жүйесінің қалыптасуы, мазмұны тереңнен сыр шертеді» - деп пікір білдірген (Ибраева, 1994: 125).

Талдау

Кілемнің философиялық белгілері мен идеялық мәні ел тұрмысында маңызды орын алып, кілем тоқу ерекшелігіне байланысты түкті, тықыр, жібек, масаты, қалыкілемдер деп аталған. Қазақ кілемдерінде қызыл, сары, ақ, қара, аспан көк түстерді басым қолданған. Кілем үлгілерінің ою-өрнектері (қошқар мүйіз, т.б.) негізгі өрнектерден құралған. Қазақ кілемі түрлерінде негізгі гүлдері «күмбезді», жиектеріндегі текшелі өрнектері «қорған» деп аталып, оны қуалай күлгін түсті «су» өрнегі жүргізілген. Геометриялық өрнектер өте басым орын алып, ішінара «аймүйіз», «қосмүйіз», «сыңармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «қошқармүйіз» өрнектері өрнектелген. Түксіз қазақ кілемі жалпақ өрнекті белдеулерді шебер алмастырып отыру арқылы безендірілген. Кілем өрнегінде қызыл түске қара, көк, сары және ақ түсті өрнектер көбірек жүргізілген немесе негізгі түске жақын түспен өң берілген. Мысалы, қызыл, алқызыл, қызылкүрең түстер кілемдердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін айшықтай түседі. Қазақ кілемі өрнектерінің ішінде зооморфтық оюлар: «сыңар мүйіз», «иттабан», «көбелек» көп кездеседі. Мұнымен бірге геометриялық өрнектер кілем тоқудың дәстүрлі жолымен өз шеберлігін өнерге айналдырған халық шеберлері кілем үлгілерінде ұлттық ою-өрнектерді

заман тынысымен, өмір шындығымен бейнелеп, жаңа түр қосып отырған. Халық шеберлері кілем түрлеріндегі ою-өрнектің философиялық мәнін, қолдану сырын, шығу тарихын жақсы игерген. Кілем түрлеріне эстетикалық талғаммен «қошқармүйіз», «сынықмүйіз», «қырықмүйіз», «сыңармүйіз», «аймүйіз», «қосмүйіз» түрлерін қосып, зооморфтық, өсімдік тектес, геометриялық және басқа мотивтегі ою-өрнектермен үндестіре үйлестірген. Кілем тоқу қазақ халқының қолөнерінде ерте заманнан қалыптасқан өнер болғандықтан, өнегелі өмірін, тұрмыс-тіршілігін, тылсым табиғат сырын, дүниетанымдық пайымдарын кілем өнерімен көрсете білген.

Алынған нәтижелер

Кілем өрнегіндегі бояу түрлері философиялық белгілері мен идеялық мәніне байланысты халықтың тұрмыс-тіршілігінде қолданылуына қарай кілем түрлерімен көптеген жаңа атауларға ие болған. Қазақтың кілем өнері – әсемдік пен талғампаздықтың туындысы ретінде рухани және материалдық құндылығы болып табылған.

Өнер саласын зерттеуші Ә.Тәжімұратов: «Кілемді әсемдік туындысы ретінде кілем бетінде бейнеленетін әрбір ою-өрнек нақыштарында философиялық ой жатқанын көреміз, яғни, өзінің терең тарихи мағлұматтарды паш ететін ерекшеліктері бар. Олар бұдан сан жылдар бойы өмір сүріп келе жатқан ата-бабаларымыздың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, сан ғасырлар мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін бейнелейді» - деп баға берген (Тәжімұратов, 1977: 31-32).

Бүгінде кілем өнерімен қазақтың эстетикалық дүниетанымын танытуда халық шеберлері кілем түрлерінің

тұрақты сипатын, айрықша белгісін, әсемдік әлемін, көркемдік ерекшелігін кең танытып, қазақ қолөнерін көкке көтерді.

Шаңырақ үй-тұрмыс энциклопедиясында: «Кілем әсемдік үшін, сондай-ақ үйдің жылылығын сақтау, дыбысты бәсеңдету үшін пайдаланатын түрлі-түсті ою-өрнек салып тоқылған бұйым. Кілем түкті немесе тақыр болып келеді. Қолдан тоқылған түкті кілемдер өте берік келеді. Күтіп ұстаған жағдайда ондаған жылдар бойы пайдалануға болады. Қолдан тоқылған түкті кілемді тоқуға жүн (қой, ешкі, түйе жүні), мақта-мата, жібек, зығыр, кендір жіптері пайдаланады» - деп қазақ кілемдерінің философиялық белгілері мен идеялық мәніне жоғары баға берілген (Нұрғалиев, 1997: 49-50).

Шын мәнінде, қазақ кілемнің қай түрі болмасын өзінің көркемділігімен, сұлулық сипатымен, эстетикалық талғамымен салт-дәстүрімізді, наным-сенімімізді жаңғыртып, ою-өрнек өнерінің философиялық мазмұнын тереңнен танытты. Сондықтан да кілемдегі ою-өрнек түрлері қазақ халқының философиялық ойтанымынан сыр шертері анық. Халық шеберлерінің қолынан шыққан кілем түрлерінен халықтың саналы өмірін, дүниетанымдық көзқарасын көреміз.

Өнер саласын зерттеуші ғалым Ә.Жәнібеков: «Бұл тектен тек емес, халық дүниенің иесі - тек Алла деп білген. Бар жақсылық, игі тілектерді көк иесі - Алладан тілеген. Сол себептен көк түсті өрнекті «Аспан әлемі» немесе «Ғарыштық» өрнектер тобына жатқызамыз. Ою-өрнектерден халқымыздың тұрмыс-салт, әдет-ғұрып және тәрбиелік өнегесінің маңызы өте үлкен өмір мектебін көреміз» - деп баға берген (Жәнібеков, 1982: 10-12).

Қазақ халқының негізгі кәсібі төрт-түлік болғандықтан, төрт-түлікке байланысты ою-өрнектердің орналасуы заңдылық. Қазақ кілемдерінің ою-өрнектерінен халықтың өмір бейнесін, дәстүрлі мәдениетін, тұрмыс-тіршілік жағдайын, ақыл-парасаттық ой-пайымдарын, сұлу да әсем табиғатқа деген сүйіспеншілігін көреміз.

Кілемдегі ұлттық ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін өнер саласын зерттеуші Ш.Әбдуалиева: «...әдептілік, адамгершік, мейірімділік, тәлім-тәрбие ұғымдарын, кілем бетіне түсірілген ою-өрнек нақыштарының мағыналық ерекшеліктерімен жеткізіп отырған. Сондықтан қазақтың кілем тоқу өнерін көңіл-күй мен сезім тереңдігін арттыратын, ұлттық мәдениетімізді дамытатын, эстетикалық дүниетанымдық тәлім-тәрбиенің даңғыл жолын ашуға табиғи-рухани жағдай жасайтын мәдени мұрамыз ретінде қарастырамыз» - деп ой түйеді «Халық қолөнері» атты зерттеу еңбегінде (Әбдуалиева, 1992: 25-26).

Ұлттық ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәні кілемдегі суреттермен бейнеленгенімен, нақышты өрнектермен өмір шындығы айқын аңғарылады. Қазақтағы кілем бетіндегі сан қилы сәнді өрнектерден көшпелі қазақ халқының өмір шежіресін көреміз. Халықтың қолөнер кәсібіне игі әсерін тигізген мал, егін-шаруашылығы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайлары кілем өрнектерінде бейнеленген. Кілемдер қазақ топырағында мұнан мың жылдар бұрын, қарапайым халық өнерпаздарының ой қазынасынан дүниеге келген. Кілемнің алғашқы түрлері біз жоғарыда айтып өткендей Алтай тауы маңындағы қола дәуіріне

жататын. Пазырық қорғанынан табылған. Философ, этнограф, тарихы ғалымдардың зерттеуінде қазақ кілемдерінің шығу тегі байырғы сақ, ғұн, қыпшақ өнерінің мұраларынан бастау алады. Кілем бетіндегі ою-өрнектерден сол уақыттағы халықтардың әдет-ғұрып, салт-жора, тіршілік, кәсіп, табиғат көріністерінің түрлі-түсті бояулармен астастыра бейнелегенін көреміз. Халықтың кілем өнерінде «бітпес» оюы мәңгіліктің символы ретінде алынған. Кілем бетіне өрнектелген «бітпес» оюы өмірдің тоқтаусыз даму үстінде болатынын, дүниедегі барлық тіршілік атауы философия ғылымы қарастыратын диалектикалық қозғалыста, үздіксіз дамуын өрнектейді. Кілем ою-өрнектері болып табылатын «тұмар ою» – киелі оюлардың бірі. Сондықтан бұл ою қазақ халқының дүниетанымдық түсінігімен сабақтасып жатқанын білдіреді. Кілем өнерінде «тұмар» ою қолдану аясына байланысты бұл оюдың философиялық мәні «жер ана желеп жебесің», «туған жерге аман-есен оралсын» деген сеніммен өрнектеген. Ою-өрнектердің ең қарапайым үлгісі болып табылатын «тұмар ою» негізінен кілем шетіне салынады. Өнер шеберлері бұл оюды «тұмарша», «шаршы», «қос тұмар» деп атаған. Қазақ халқының көзі болған «тұмар ою» шеберлердің философиялық ойларынан туындап, қоршаған ортаны кейіптеуші ретінде оның кілем түрлерінде өрнектеген. Кілем түрлерінде өрнектелген ою-өрнектердің киелісі «қошқар мүйіз» өрнегі түкті кілем, терме кілем, бөртпе кілем, тақыр кілем, түксіз кілемдерде өрнектелген. Кілем бетіндегі бұл ою-өрнек төртбұрышты бейнеде салынып, қазақ халқының ең көне ою-өрнектерінің бірі болып саналған. Төрт түлікті пір тұтқан қазақ елі байырғы ұғымында «қошқар

мүйіз» оюының негізінде «сыңар мүйіз», «қос мүйіз» сияқты ою-өрнектерін кілемдерінде сәндік, салтанат белгілері ретінде бастапқы мағына ұғымын сақтап қалған. Қазақ халқы тұрмыс-тіршілігінде қонақ қабылдайтын салтанатты киіз үйге арнайы қалы кілем тоқып, қошқар мүйіз бен мүйіз табан өрнектерімен өрнектеген. Қазақ халқындағы кілем ою-өрнектерінің құрылымдық жүйесі ертедегі Қазақстан жерінде өмір сүрген VII-V ғасырлардағы сақ тайпаларынан бастап, бүгінгі қазақ кілем өнерінің барлық түріне бірдей негіз болып келеді.

Қорытынды

Ою-өрнек өнерінің философиялық танымын қортындылай келгенде, халық шеберлерінің қолынан шыққан ою-өрнектердің композициясы өсімдік тектес оюлармен кілем беттерінде нақышталған. Кілемдегі әрбір ою-өрнектің философиялық мәнін шеберлер тереңнен талғап алып, ою түрлеріне үш жапырақты, үш гүлді, қызғалдық, жауқазын т.б. өсімдік элементтерін тыңнан қосып, әшекейлеу композициясын жасаған. Өсімдік тектес ою-өрнектің философиялық мәні, орналасу жүйесі, мотиві, пішіні мен үйлесімді бірігуі өмір деген мағына білдірген. Кілем бетіне түскен өсімдік тектес ою-өрнек композициясы космогониялық өрнектермен бірігіп (симметрия, пропорция, ырғақ) мотивтермен толықтырылып отырған.

Кілем өнеріндегі уақыт пен кеңістік халық дүниетанымында тұзу сызық бойындағы өлшемге бағынған. Күн мен түннің ауысып келуі, жыл мезгілінің қайталанып отыруы кілемдегі ою-өрнектің ырғағына байланысты өрнектелетін болған. Мәңгілік қозғалыс пен уақыт ырғағы кілем ою-өрнегінің құрылымдық жүйесін, мазмұнын толықтыра түскен. Кілем өрнектерінің композициясында бояу түстерінің қарама-қарсылық элементтері оюдың әсемдігін ашып, түс пен өң беруге байланысты үйлесімділікпен тепе-теңдік заңдылығына бағындырылған. Кілемдегі ою элементтерінің жиегіндегі ырғақтың үйлесіммен жүргізілуі кілемнің көркемдік пішінін байыта түсетін болған. Кілем өнерінде оюдың жиі кездесетін түрі – «қошқар мүйіз» оюы өз ішінде бірнеше рет түрленіп, жаңаша сипатқа ие болған пішінімен өрнектелген. Қазақ халқы құстардың бейнелерінің эстетикалық сипатын терең ұғынып, әрқайсының қасиеттері бар деп түсінген. Халық шеберлері аққу үйдің аясын қорғаушы, бақыт әкелетін қасиетті құс деген ұғыммен кілемнің көптеген түрлерінде қолданған. Ою-өрнектердің философиялық белгілері мен идеялық мәнін танымдық тұрғыдан сараласақ, ою-өрнектердің аттары жаман нәрселерден сақтайтындығы халықтың наным-сенім түсінігімен сабақтасып жатқандығынан көреміз

Әдебиеттер

1. Әбдуалиева Ш. 1992. Халық қолөнері. Алматы: Рауан. 120 б.
2. Жанибеков У.Д. 1982. Культура казахского ремесла. Алматы: Өнер. 142 б.
3. Ибраева К. 1994. Казахский орнамент. Алматы: Қорағаты. 125 с.
4. Маргулан А.Х. 1988. Казахское народное прикладное искусство. Т.1. Алма-Ата: Өнер. 256 с.
5. Нұрғалиев Р. 1997. Шаңырақ үй-тұрмыс энциклопедиясы. Алматы: Қазақстан.

567 б.

6. Өмірбекова М.Ш. 1995. Ою-өрнектің қолданылуы. Алматы: Санат. 81 б.
7. Тәжімұратов Ә. 1977. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан. 95 б.

References

1. Abdualieva Sh. 1992. Halyk koloneri [Folk handicrafts]. Almaty: Rauan. 120 p. [in Kazakh]
2. Zhanibekov U.D. 1982. Kultura kazakhskogo remesla [Kazakh craft culture]. Almaty: Oner. 142 p. [in Russian]
3. Ibraeva K. 1994. Kazakhskii ornament [Kazakh ornament]. Almaty: Koragaty. 125 p. [in Russian]
4. Margulan A. Kh. 1988. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo [Kazakh folk applied art]. Vol.1. Alma-Ata: Oner. 256 p. [in Russian]
5. Nurgaliev R. 1997. Shanyrak ui-turmys entsiklapediiasy [Shanyrak household encyclopedia]. Almaty: Qazaqstan. 567 p. [in Kazakh]
6. Omirbekova M.Sh. 1995. Oyu-ornektin koldanylyuy [Use of ornaments]. Almaty: Sanat. 81 p. [in Kazakh]
7. Tazhimuratov A. 1977. Sheberdin koly ortak [The hand of the master is common]. Almaty: Kazakhstan. 95 p. [in Kazakh]

Бақдәулет Ж.Ж.¹ *Кузембаева С.Е.¹

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясауи,
Туркестан, Казахстан

*e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

ФИЛОСОФСКИЕ ЗНАКИ И ИДЕЙНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОВРОВЫХ УЗОРОВ

Аннотация. В статье подробно описаны виды и названия ковров, как одного из ценных предметов быта, занимающего постоянное место в образе жизни людей и не потерявшего своих философских особенностей и мировоззренческого значения. Рассмотрены и описаны такие виды ковров, как ворсовые ковры «калы», шелковые ковры, ворсовые ковры «масаты», хлопковые ковры, ковры «кулпырма», безворсовые ковры, ворсовые ковры, которые являются культурным наследием страны и свидетельствуют о зарождении ковроткачества у казахского народа в древние времена. Имеются свидетельства об изготовлении первых ковров на казахской земле несколько тысяч лет назад из фантазии мастеров и многогранном использовании видов и названий узоров. Философские знаки и идейное значение орнаментов на казахском ковре представлены в исследованиях А. Маргулана, М. Ш. Омирбековой, К. Ибраевой, А. Тажимуратова, О. Жанибекова, Ш. Абдуалиевой.

В статье выделяются философские знаки и идейное значение

орнаментов на казахском ковре, а также описываются особенности использования ковра в повседневной жизни казахского народа. Философское осмысление ковра предполагает развитие видов орнамента нового поколения. Казахские орнаменты имеют широкое значение в контексте их использования, в данной работе приводятся новые сведения о трансформации и пополнении зооморфных, растительных, космогонических, геометрических типов орнаментов. Определены цвета красителей нитей, используемых для плетения ковра, и описаны виды узоров такие, как «бараний рог», «одиночный рог», «иттабан», «бабочка». Проведено исследование философских знаков и идейного значения красного, черного, синего, желтого и белого мотивов в узорах ковров.

Ключевые слова: ремесло, ковер, шелковый ковер, ковер «масаты», ковер «кулпырма», ворсовый ковер, паутина, парные рога, одиночный рог, бараний рог, орнамент.

Для цитирования: Бақдаулет Ж.Ж., Кузембаева С.Е. Философские знаки и идейное значение ковровых узоров // Мадени Мұра. 2024. №1 (104). 129-138 с.(Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.10>

Bakdaulet Zh.Zh.¹*Kuzembayeva S.E.¹

¹Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University
Turkestan, Kazakhstan

*e-mail: svetlana.kuzembayeva@ayu.edu.kz

PHILOSOPHICAL SIGNS AND THE IDEOLOGIC MEANING OF CARPET ORNAMENTS

Abstract. The article describes in detail the types and names of carpets as one of the valuable household items that occupies a permanent place in people's lifestyle and has not lost its philosophical features and ideological significance. Such types of carpets as pile carpets “kala”, silk carpets, pile carpets “masaty”, cotton carpets, carpets “kulpyrma”, lint-free carpets, pile carpets are considered and described. These carpets are the cultural heritage of the country and testify to the origin of carpet weaving among the Kazakh people in ancient times. There is evidence of the manufacture of the first carpets on the Kazakh land several thousand years ago from the imagination of craftsmen and the multifaceted use of types and names of patterns. Philosophical signs and the ideologic meaning of ornaments on the Kazakh carpet are presented in the studies of A. Margulan, M. Sh. Omirbekova, K. Ibraeva, A. Tazhimuratov, O. Zhanibekov, Sh. Abdualieva.

The article highlights the philosophical signs and the ideological significance of ornaments on the Kazakh carpet, as well as describes the features of using the carpet in the daily life of the Kazakh people. The philosophical understanding of the carpet presupposes the development of types of ornament of a new generation. Kazakh ornaments have wide significance in the context of their use, this work provides new information about the transformation and replenishment

of zoomorphic, plant, cosmogonic, geometric types of ornaments. The colors of the dyes of the threads used for weaving the carpet are determined, and the types of patterns such as “ram's horn”, “single horn”, “ittaban”, “butterfly” are described. A study of philosophical signs and the ideological meaning of red, black, blue, yellow and white motifs in carpet patterns has been conducted.

Keywords: craft, carpet, silk carpet, carpet “masaty”, carpet “kulpyrma”, pile carpet, cobweb, paired horns, single horn, ram's horn, ornament.

For citation: Bakdaulet Zh.Zh., Kuzembayeva S.E. Philosophical signs and the ideologic meaning of carpet ornaments // Madeni mura. 2024. №1 (104). 129-138 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.10>

Авторлар туралы мәлімет:

Бақдаулет Ж. Ж. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Кузембаева С.Е. магистр, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, Түркістан, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Бақдаулет Ж. Ж. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.

Кузембаева С.Е., магистр, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Кожа Ахмета Ясави, Туркестан, Казахстан.

Information about the authors:

Bakdaulet Zh. Zh. Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Kuzembayeva S.E., master, Senior lecturer at Khoja Ahmet Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

Қазақстан музейлері / Museums of Kazakhstan / Музеи Казахстана

<https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.11>

Алманқұлова Ж.А.¹

¹Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі

Тараз, Қазақстан

e-mail: osken_91_92@mail.ru

ОТАНДЫҚ ТАРИХЫМЫЗДЫҢ ҚҰНДЫ ЖӘДІГЕРЛЕРІ САҚТАЛҒАН – ЖАМБЫЛ ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ

Аңдатпа. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі Қазақстандағы көне, әрі бірегей музейлердің қатарына жатқызылады. 1931 жылы ашылған музей 1970 жылдары Бүкілодақтық туристік маршрутқа қосылып, 1977 жылдан бастап шетелдік туристтер қабылдай бастайды. Аталмыш кезеңде музейдің экспозициялық ауданы небәрі 328,5 шаршы метрді құраған. Музей ашылған алғашқы жылдарда құнды жәдігерлер болып археологиялық олжалар есептелген. Қазіргі таңда «Көне Тараз» этно-мәдени, тарихи кешені жалпы аумағы 4000 аса шаршы км құрайды, 2 қабаттан тұратын 4 экспозициялық зал халыққа қызмет көрсетуде. Музей қорында 50-ге жуық тас мүсіндер сақтаулы. Музей қоры: археологиялық, нумизматикалық, заттық, кітап, құжаттық, этнографиялық, графика, мүсіндер, фотосуреттер атты 9 топтамаға топтастырылған. Барлық бөлімдерді қоса есептегенде 75 мыңнан аса жәдігер сақтаулы. Сонымен қатар, музейдің 6 қалалық және 4 аудандық бөлімдері де жұмыс жасайды. Мақалада музейдің қалыптасуы, бірегей жәдігерлер тарихы, қалалық және аудандық бөлімдері туралы мәліметтер ұсынылған.

Осы негізде жазылған бұл мақаланың басты мақсаты – музей тарихын, бағалы, әрі бірегей қорының құндылығын, қызметін, халқымыздың көне тарихындағы рөлі мен маңыздылығын насихаттау болып табылады. Музей жұмысының басты көрсеткіші-экспозициялары мен қорлары. Мақалада экспозициялық залдарға жеке-жеке тоқталып, кең көлемде ақпарат берілген. Музейдің қалалық бөлімдері: Көркемсурет галереясы, Д.А. Қонаев орталығы, Асанәлі Әшімов шығармашылық орталығы, Даңқ залы, Бауыржантану ғылыми-зерттеу орталығы, К.И. Скрябин музей-үйі туралы қысқаша ақпарат ұсынылған. Экспозициялық залдарға жекеше тоқталып, залда қойылған экспонаттардың тарихы туралы кеңінен баяндалады.

Дәйексөз үшін: Алманқұлова Ж.А. Отандық тарихымыздың құнды жәдігерлері сақталған – Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі // Мәдени мұра. 2024. №1 (104). 139-150 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.11>

1931 жылы 25 тамызда Әулиеата өлкетану музейін ашу туралы шешім қабылданды. Жамбыл облысының мемлекеттік мұрағатында бұл жөнінде сақталған құжаттар осыны айғақтайды. Әулиеата өлкетану музейі кеңесінің бірінші отырысында алғашқы директор (ол кезде музей меңгерушісі) П.Р. Косивцев музейдің алғашқы экспонаттары мен қойылған жәдігерлер туралы мәліметтер келтірген. Сонымен бірге учлеспромхоз, Ленин атындағы, Октябрь революциясының жеті жылдығы атындағы мектептер, аңшылар серіктестігі ұжымдастарына, медицина қызметкерлерінің одағына музейге өздеріндегі жәдігерлерді тапсырғаны үшін алғыс айта келіп, алдағы уақыттада бірлесе жұмыс істейтіндігі жөнінде мәлімдеген. Осы отырысқа қатысушылар бір ауыздан Әулиеата өлкетану музейі 1931 жылдың 25 тамызында ашылғаны жөнінде Әулиеата радио желісінен хабарлау туралы шешім қабылдаған. Сонымен бірге, осы шешімде музей күн сайын кешкі сағат бестен сегізге дейін жұмыс істейтіндігі, экскурсияға келетіндермен ерекше келісім жасалынатындығы және кіру тегін екендігі айтылған.

Музей отырысының екінші отырысында (1931 жылдың 27 тамызында) қабылдаған шешімде былай делінген: «Қала және аудан тұрғындарына музейдің ашылғандығы жөнінде листовкалар мен жергілікті газеттер мен радио желілері арқылы хабарлансын. Археологиялық қазба байлықтарын музейге өткізу және табылған археологиялық қазба байлықтардың маңызы жөнінде археолог М.Е. Массонға хабарлап отыру міндеттелінсін».

Сондай-ақ, бұл уақытта халқымыздың тарихында ауыр

кезеңдер өтіп жатқандығы белгілі. Алғашқы музей кеңесінің төрағасы болып П.Р. Косивцев, хатшысы болып Сержинский сайланған.

Музейдің алғашқы ғимараты ортағасырлық сәулет ескерткіші, бүгінгі Тараздың бейнесі Қарахан кесенесінің маңындағы шағын ғимаратта орналасты. Екі экспозициялық залдың көлемі небәрі 328,5 шаршы метрді қамтыған. Осылайша музей қызметі бар мүмкіндікке орай дами бастады, археологиялық жәдігерлер жинақтау жұмыстары жүргізілді. 1939 жылы Жамбыл облысының құрылуына орай, музей статусы облыстық деңгейге көтерілді. Музейдің құрылған уақытынан бастап жұмысының алғашқы жанданған кезі 1947 – 1948 жылдарға сәйкес келеді. Музей жәдігерлерін тіркеу және каталогтеу жұмыстары жүйеленді. 1946 жылы ВКП (б)- ның қысқаша тарихы негізінде «Өлкетану музейлері экспозицияларының үлгілік-тақырыптық құрылымдары» деп аталатын құжат қабылданды. Тұңғыш рет бірыңғай үлгідегі тіркеу кітабы енгізілді.

Халық үшін музей көрсеткішінің жұмысы әрине экспозициялар мен қорлары. Бұл жұмыстар екінші дүниежүзілік соғыс жылдары болсын, соғыстан кейінгі қиын кезеңдер де музей қызметі ешқашан тоқтаған емес. Көптеген археологиялық экспедициялар мен музей қызметкерлерінің ерен еңбегі негізінде музей қоры әрдайым толығып отыр. Сондай-ақ, Жамбыл жұртшылығы да музей қорын толықтыруға үлкен септігін тигізді.

Музей экспозицияларының жасақталуы мен қорының толығыуына П. Косивцев, Л.И. Ремпель, К. Байбосынов, Ж. Қазиева, А. Попов, Г.И. Пацевич және т.б. зерттеуші-

ғалымдардың еңбегі баға жетпес болды.

Алғашқы экспозициялар: «Әлемнің жаратылуы мен жердегі өмір», «Ортағасырлық Тараз қаласының орнынан табылған археологиялық қазба байлықтар», «Жамбыл облысының жануарлар дүниесі», «Ұлы Октябрь социалистік революциясына - 30 жыл», «Жамбыл -Қазақстанның халық жыршысы», «Қоныстанушылар», «Қазақстан Ұлы Отан соғысы жылдарында», «Халықтар достығы» тақырыптарында жасалды.

Қазіргі таңда жасақталған 4 үлкен экспозиция бойынша келушілерді қабылдайды. Бірінші экспозициялық залда Жамбыл облысының жер бедері, табиғаты, флорасы мен фаунасы, тас және қола, темір дәуірлеріндегі тайпалар тарихы, құнды, әрі бірегей жәдігерлер қойылған түркі дәуірі тарихы баяндалады. Осы орайда, келушілер назарын, әсіресе талас тудырып, көптеген ғалымдардың ғылыми-зерттеуіне арқау болған жәдігерлерді атап өтуіміз қажет. Қола дәуіріндегі адамдардың дүниетанымы мен о дүние туралы түсінігінен мол ақпарат беретін Мойынқұм ауданы, Хантау тауы, Қожабала жерінен әйел адамның қорымынан қоладан жасалған әшекей бұйымдар: сырға, білезік, қыш ыдыстар табылған. Бұл жәдігерлер қола дәуіріндегі өркениеттің, қолөнердің дамуы мен тұрмыстық өмірлерінен мол ақпарат береді. Сақ тайпаларынан да мол мұра сақтаулы тұр. Қазақстан, Орта Азия территориясынан табылған үш сақ дулығасының бірі облыстық музей қорында сақтаулы тұрғаны үлкен мәртебе. Ежелгі Орталық Азия территориясында металдан жасалынған дулыға табылуы өте сирек кездесетін олжа. Оның бірден-бір себебі қарапайым жауынгерге қол жетімсіз

әлеуметтік маңызы бар металл қорғаныс құралының бағалы түріне жатқызылатынында. Ежелгі көшпелі тайпалардың (сақтардың) мекен еткен территорияларынан үш дана сақ дулығасы табылған.

Бірінші данасы - Жетісудың батысындағы Қордай ауданы, Қысмышы қалашығынан табылған. Дулығаның биіктігі -20 см, ені (оңнан-солға) - 20 см, ұзындығы (алдынан артқа қарай) - 23 см. Екінші данасы - Самарқанд аумағынан табылған, таластық типке өте ұқсас келеді. Үшінші данасы - Қырғызстанның Джалал-Абад облысы, Тоғуз Тороос ауданынан кездейсоқ табылған.

Экспозицияда, сондай-ақ, Түркілердің діні, жазуы, сенімі кеңінен көрсетілген және де бұл жәдігерлер түпнұсқа күйінде тұр. Түркілердің дүниетанымы бойынша Тәңір көкте деп түсініп, тәңірлік дінді ұстанған. Сондай-ақ, әйелдердің, бала-шағаның қорғаушысы ретінде Ұмай анаға сыйынған.

Сур. 1. Сақтардың қола дулығасы
Fig. 1. Bronze helmet of the Saks

Ұмай ананың тасқа қашалған бейнесі Талас ауданы, Майтөбе ауылы, Билікөл көліне жақын жерден табылған. Беті жақсы сақталған. Көзқиығы бадам дәні тәрізді жақын орналасқан. Қыр мұрынды. Билікөлдік тас мүсіннің ерекше атрибуты – тақтатастың бетіне түсірілген үшбұрышты сызықтар түрінде келген бас киімі. Бұл үш мүйізді бас киім болып табылады. Яғни, Ұмай ана ертедегі Ұлы Даланы мекендеген түркі тілдес халықтардың ұрпақ жалғастырушы, береке-молшылық тәңірісі. Отбасы және бала-шағаның қорғаушысы, жебеушісі. Тас мүсін VI-VII ғғ. жатқызылады.

Көне түркілер дәуірінен жеткен құнды мұралардың бірі – ол көне түркі руна жазулары. Ғылымда оны «Орхон Енисей жазулары» деп атайды. Бүгінде түркі руникасының Талас типіне жатқызылатын бітіктастар мен орхон жазуы бар балбал тастар Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақтаулы және бұл бірегей ескерткіштер музей қорының мақтанышы екені сөзсіз. Өйткені, бірнеше Талас руникалық жазуы бар ескерткіштер Ресейдің Мемлекеттік Эрмитажына өтіп кеткен. Сондай-ақ,

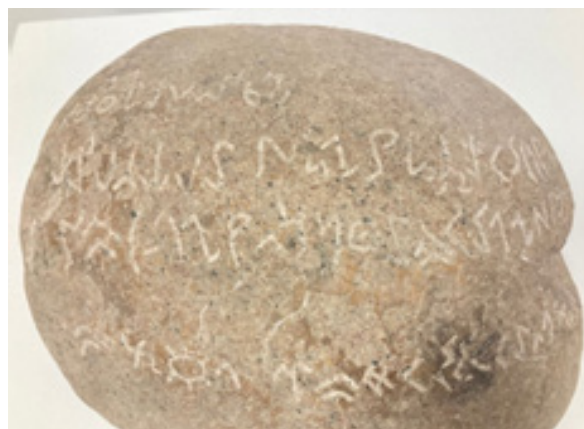
Қырғызстандағы Бішкек қаласындағы Мемлекеттік тарих музейінде сақтаулы. Талас – I (T1) бітіктасы Талас қаласынан (бұрынғы Әулие – Ата уезі, Дмитриевский қалашығы) 8 шақырым шығыс-оңтүстіктегі Айр – Там - Ой (Қырық-Қазық) деген жерден табылған.

4 жол мәтін қашалған. 1896 жылы В.А. Каллаур, Гастев тапқан. Г. Гейкел, В.В. Радлов, Ю. Немет, С.Е. Малов, Х.Н. Орхун, И.А. Батманов, Ч. Жумагулов, А.С. Аманжоловтар зерттеу жүргізген. Мәтіннің қазақша мағынасы: Ат үйірім ер батыр атым Ұдын, иесіздерме Қатұн енесі сонда тұл қалды. Інілері Қара барыс, оғұл барыс. Өзі сонда Есішке (аты).

Музей қорында 50 - ге жуық тас мүсіндер сақтаулы. Балбал тастардың осынша данада экспозицияға қойылған бірегей музей екенін атап өткен жөн. Тас мүсіндерге табыну ғұрпы VII-XII тасырларда Түркі және Қарлұқ қағанаттарының, Оғыз, Қыпшақ және Қараханид мемлекеттерінің құрамына кірген Түркі тілдес тайпалардың арасында өріс алды. Көне тас мүсіндер Қазақстанның барлық аймақтарында күні бүгінге дейін сақталған. Олар

Сур. 2. Ұмай ананың тасқа қашалған бейнесі
Fig. 2. The image of Umai Ana carved in stone

Сур. 3. Талас I бітіг тас
Fig. 3. Talas I runic script

Орталық Қазақстанда Торғай өзенінің бойы мен Ұлытау бөктерінде, Сарыарқаның күншығысына қарай Алтай мен Тарбағатай тауларының төңірегінде көптеп кездеседі. Ал оңтүстікте Қаратау мен Қырғыз Алатауының жоталарында, Шу, Іле алқаптарында, Хантау мен Жамбыл маңындағы жазық далаларда ұшырасады.

Екінші экспозициялық залда 2022 жылы Дүниежүзілік қолөнершілер қаласы атағын алған Тараз қаласының тарихы халық назарына ұсынылған. Тараз қаласы Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан ең ірі сауда, мәдени, ғылым ошақтарының бірі болды. «Тараз қаласы алғаш рет 568 жылы Византиялық жазба деректерінде кездеседі. Осы кезеңде Византия Парсыларға қарсы одақтас табу үшін Земарх бастаған елшілерін, Шығыста дүркіреп тұрған Батыс Түрік қағанына жібереді. Осы елшілерді Византия тарихшысы Менандрдың айтуы бойынша Түрік қағаны Естемі (Дизабул) Тараз маңындағы ұлы ордасында қабылдайды...» - деп жазған В.В.Бартольд. Сонымен қатар, қытай және араб деректерінде қала туралы көптеген мәліметтер сақталған.

Экспозицияда қыш өндірісінің дамуы, сауда жолы арқылы таралған діни ағымдар, исламның енуі, мешіттер мен қала құрылысының тарихы, Тараздан шыққан ұлы ғұламалар берілген. Ортағасырлық Тараз қаласының дамуы барлық сипаты жағынан бірнеше кезеңдерден өткен:

- Ерте феодализм кезеңіндегі Тараз VI-IX ғғ.

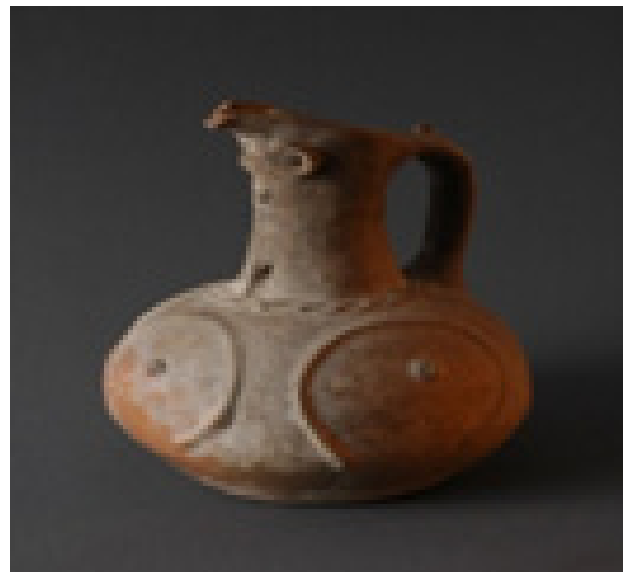
- Тараздың гүлденген кезеңі X-XII ғғ- феодализм дәуірі.

- Талас бойындағы мәдениеттің құлауы – XIII-XVIII ғғ. Ежелгі Тараз

қалашығы 3 бөліктен тұрған: цитадель, шахристан, рабад.

Бұл залдада Қазақстанның басқа музейлерінде кездеспейтін бірегей жәдігерлер көптеп

қойылған. Атап айтқанда, мыспен безендірілген құмыра. Көлемі: h - 23,5, d - 15,5 см. Тарихи жәдігер Жалпақтөбе ауылында бақшадағы жер жұмыстары кезінде табылған. Құмыраны музейге қала тұрғыны Дәулетбаев табыстады. Қыш құмыраның сфералық дене тұрқы құс тұмсығы түрінде шығатын өрікпен аяқталады. Төменде екі ай тәріздес өрнектің ортасына қарашық жабыстырылған. Дене мен мойынның түйіскен жерінде тізбек (немесе флагелла) түрінде бедерлі ою байқалады. Магистральда ат тәрізді пішінді бедерлі қалыптар көрінеді, олардың ортасында мыспен қапталған жабысқақ конустар бар. Сондай-ақ, мұндай конустар су төгетін жерден тік жақта орналасқан. Құмыраның тұтқасы тік, шығыңқы. Мұндай құмыралар сирек кездеседі, олар «соғды» түріне жатады.

Сур. 4. Мыспен безендірілген құмыра
Fig. 4. Vessel, inlaid with copper.

Ою-өрнек мотивтерінің сюжеті бойынша Тараздық қыш ыдыстарды сәндеудің төрт түрлі тобын атауға болады: сызықтық-геометриялық, өсімдік, эпиграфиялық және зооморфтық. Осы аталған топтардың арасында эпиграфиялық өрнектегі жалатапалы қыш ыдыстар музей қорында көптеп кездеседі. Ыдыстарда қарапайым куфиден бастау алып, стилі қалыптасқан араб жазуымен жазылған мәтіндер ұсынылған. Араб жазуларында көбінесе Құранның үзінділері мен игі тілектер мағынасындағы мәтіндер берілді.

Эпиграфиялық өрнектегі ыдыстар Орта Азиялық қалаларда X-XII ғғ. өте кең таралды. Таразда бұдан ерте кезеңге жатқызылатын жалатпалы қыш ыдыстар кездеспейді. Сондай ерекше жәдігердің бірі – араб жазуы бар жалатпалы қыш құмыра.

1971 жылы 24 ақпанда Жамбыл қаласынан 15 шақырым қашықтықтағы қорғаннан жасөспірім өлкетанушы, археологтар үйірмесінің мүшесі болған Александр Шабловский XII-XIV

ғасырларға жататын көгілдір жалатпалы құмыраны кездейсоқ тауып алып, музейге тапсырған. Өлшемі: биіктігі - 20 см; дене диаметрі - 16,5; мойын диаметрі - 7 см.

Төменгі Барысхан, Жікіл, Жамұқат қалашықтарында жүзім шаруашылығының, шарап өндірісінің болғандығын дәлелдейтін музейде бірнеше жәдігерлер бар. Соның бірі қыш ыдыстың қақпақ бөлігі. Өлшемі: биіктігі - 7,5 см, диаметрі - 28 см. Мерзімі VII-IX ғғ., екі фрагменттен желімделген. Қақпағы дөңгелек, бедерлі өрнегі бар дөңес, қолы бүгілген және аяғы кең, жанында ешкі бейнесі бар адамның схемалық бейнесі бейнеленген. Жоғарыда-жеміс шоғырлары бар жүзім бейнеленген. Шетінде екі бедерлі белдеу созылып жатыр, олардың үстінде батырмалап шеңберлер салынған. Оның шеттерінде және ішкі жағында күйе іздері бар. Күйдіру біркелкі жүргізілген. Төменгі Барысхан қалашығының аумағынан кездейсоқ табылған. В.В. Быков жеткізген.

Музей қорында археологиялық

Сур. 5. Араб жазуы бар жалатпалы құмыра
Fig. 5. Irrigation ceramics with Arabic inscription

Сур. 6. Қақпақ бөлігі.
Fig. 6. A fragment of the lid

олжалар өте көп сақталған. 2000 жылдан аса тарихы бар қаланың тағы бір тарихи ерекшелігі - сәулет өнері болып табылады. Юнесконың ескерткіштер құрамына кірген Өрнек қалашығынан табылған үйдің қабырғасын әсемдеген бөліктері, Айша бибі кесенесінің түпнұсқа кірпіштерін ерекше атауға болады. Облыста бірегей кесенелер бүгінде туристтердің ең көп келетін орындарының біріне айналды. Тараз қаласы тек ірі сауда орталығы ғана емес, Тараз - Қазақстандағы Ислам өркениеті алтын бесіктерінің бірі, ұлы ғұламалар дүниеге келген киелі мекен саналады.

Үшінші экспозициялық зал Қазақ хандығының құрылуы және қазақ халқының экспозициясымен таныстырады. Бұл залда халқымыздың музыкалық өнеріне, тұрмысына, әшекей бұйымдары мен әскери өнеріне аса мән берілген. Ежелден қазақ халқында ауызша халықтық және музыкалық өнер дамыған, 100 ден аса музыкалық аспап түрлері болған, алайда, бізге 20 - дан аса түрі жетті. Музыкалық өнердің даму шегі XVIII-XIX ғғ сәйкес келеді. Музейдің құнды жәдігері Ықылас Дүкенұлының қобызы экспозиция төрінен орын алған. XIX-XX ғасырларда өмір сүрген қобызшы, күйші – сазгер Ықылас

Сур. 6. Ықылас Дүкенұлының қобызы
Fig. 6. musical instrument of Y.Dukenuly

Дүкенұлының өзі жасап, күй шертіп, пайдаланған музыкалық аспабы.

Қазақ даласында Қорқыт пен Қойлыбай аталардан кейінгі атақты қобызшы Ықылас Дүкенұлының бұл құнды жәдігерін Сарысу ауданы Жайлаукөл ауылының тұрғыны, қобызшының шөбере келіні Алтын Ақынбаева музей қорына 2008 жылы табыстаған болатын.

Музей қызметкерлері жинаған, қазақ зергерлері шебер орындаған күміс зергерлік бұйымдар топтамасы лайықты таңданыс тудырады. Бұл өңір жиек, бойтұмар, шашбау, білезіктер, сырғалар, тоғалар сияқты түрлі конструкциялардағы кеуде әшекейлері. Қазақтың зергер шеберлері зергерлік бұйымдарды жасауда ою, штамптау, монеталау, асыл тастарды және сәндік тастарды қырку сияқты техникалық әдістерді қолданған. Қазақ әйелінің өмірінде зергерлік бұйымдар маңызды рөл атқарды. Олар бақытқа деген үмітті, табиғат пен зұлымдықтан қорғауға қабілетті ғажайып Күштерге деген сенімді бейнеледі. Бұл залда қазақтың өресі биік – құсбегілік өнеріне қатысты ерекше экспозиция жасақталған. Құсбегі Жапар Сатылғанов 2017 жылы желтоқсан айында «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы аясында музей қорына әкесі Тілеужан Сатылғанұлынан қалған аңшылық мұраларын тапсырған. Мойынқұм ауданының Құрметті азаматы, танымал этнограф, зерттеуші-натуралист, құсбегі Жапар Сатылғанов құсбегілік өнердің қайта жандануына өз үлесін қосып келеді. Сондай-ақ, тағы бір экспозиция XVII-XIX ғасырлардағы қазақтардың қарулануымен танысуға мүмкіндік береді. Әскери дәстүрлер көшпенділердің өмірінде үлкен

маңызға ие болды. Темірден жасалған әскери дулыға, сауыт, найза, садақтар сақталған. Облыстық музейдің бірегей экспонаттарының бірі - әскери сауыт. Мұндай қару-жарақты жасау үшін бір сақинаны екіншісіне шыдамдылықпен өткізіп, оларды дәнекерлеп, қару-жарақ шебері бірнеше жыл бойы жасағаны көрінеді, жәдігер өлшемі: 86, 5x67 см, 6 кг 800 гр құрайды. Үшінші экспозициялық залда Қазақ хандығының құлдырауы мен өлкемізді Қоқандықтардың басып алуы, жеріміздің Ресей империясына қосылуы, Алаш және Кеңес үкіметі және қуғын-сүргін жылдарының тарихына және осындай тарихи оқиғалардың куәсі болған, Жамбылдық жерлестеріміздің өмірбаяны мен еңбектерінің, ерліктерінің тарихы баяндалады.

Төртінші залда Жамбыл облысының құрылуынан қазіргі күнге дейінгі ауыл шаруашылығы, медицина, ғылым мен білімнің, бұқараттық ақпарат құралдарының дамуы, Жамбылдан шыққан атақты өнер адамдары мен жазушы, журналисттеріне экспозициялар жасақталған. Музей қорында А.А. Асқаров, Б. Момышұлы, К. Байбосынов, Ж. Кәрібайұлы, Т. Омарбеков, К.И. Скрябин, А. Әшімов, Қ. Рысқұлбеков, Ж. Қуанышбаев, К. Әзірбаев, С. Сапарбаев, Л. Брюммер сынды ұлы тұлғалардың жеке заттары мен мұралары сақтаулы.

Бүгінгі таңда музей қоры: археологиялық, нумизматикалық, заттық, кітап, құжаттық, этнографиялық, графика, мүсіндер, фотосуреттер атты 9 топтамаға топтастырылған. Барлық бөлімдерді қоса есептегенде 75 мыңнан аса жәдігер сақтаулы. Сонымен қатар, музейдің 6 қалалық және 4 аудандық бөлімдері де жұмыс жасайды. Қалалық бөлімдері:

Көркемсурет галереясы - 1971 жылдан жұмыс жасап келеді. Галереяда Жамбыл облысының атақты суретшілерінің және екінші дүниежүзілік соғыс жылдары жер ауып келген суретші Л. Брюммердің 1000-нан аса суреттері сақтаулы. Көпшіліктің жиі келетін орнына арналған галерея балалармен, жас жеткіншектермен аса тығыз жұмыс жасайды.

Д.А. Қонаев орталығы - 2022 жылы 13 тамызда аса көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, үш мәрте Социалистік Еңбек Ері Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевтың өмір жолы мен елімізге сіңірген еңбектерін кеңінен насихаттау мақсатында 110 жылдығына орай ашылып, халыққы қызмет етіп келеді.

Асанәлі Әшімов шығармашылық орталығы - ерекше мәдени орындардың бірі. 2008 жылы Тараз қаласындағы мәдениет үйінің ғимаратында театр – кино өнерінің биік шыңы, КСРО және Қазақстан Халық әртісі, танымал актер Асанәлі Әшімовке арнап көрме залы ашылса, 2011 жылы ресми түрде орталық ретінде қызметін бастады. Орталықта актердің көптеген құнды жеке заттары қойылған.

Даңқ залы - Ұлы Отан соғысының тарихына, даңқты батырлардың ерлігін ұлықтауға арналған зал 2019 жылы салтанатты түрде ашылған. 1941 жылдың 22 маусымында басталып 1418 күнге созылған алапат соғысқа арналған зал 5 бөліктен жасалған, соғыстың әр жылдарына арналған.

Бауыржантану ғылыми-зерттеу орталығы - Даңқ залының екінші қабатында орналасқан. Б. Момышұлының өміріне, шығармашылығына арналған шетелдік және Қазақстандық архив деректерін зерттеуге бағытталған

негізгі орталықтың бірі.

К.И. Скрябин музей-үйі. Гельминтология ғылымының негізін қалаушы К. И. Скрябин 1907-1911 жж аралығында Әулиеата қаласында тұрып, мал емдейтін дәрігер болып жұмыс істеді. Бұл музей үйі 1962 жылы ғалымның көзі тірісінде ашылған. Музейде ғалымның өмірі мен қызметімен байланысты болған жеке заттар, құжаттар мен материалдары, кеңестік және әлемдік ғалымның алтын қорына кірген академиктің еңбектері насихатталады.

Аудандық бөлімдер:

Бауыржан Момышұлының мемориалдық музейі Жуалы ауданының, Ақсай округының, Қайрат ауылында орналасқан. Музейдің құрылысы 1990 жылы басталып, 1995 жылы 5 мамырда салтанатты түрде ашылды. Айта кететін жайт, Б. Момышұлы 1965 жылы өзінің барлық мұрасын, жеке заттарын дәл Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорына табыстайтынын, басқа ешбір музей талас тудырмауын өсиет етіп қалдырған. Бүгінде өмірі мен қызметіне, шығармашылығына қатысты жәдігерлер жергілікті, басқа өңірлер мен шетелден келетін қонақтарға насихатталуда.

Сарысу аудандық Т. Мақашев атындағы тарихи-өлкетану музейі. 1978

жылы Сарысу ауданының құрылуының 50 жыл толуына орай, Саудакент ауылында Т.Мақашев атындағы тарихи-өлкетану музейі ашылды. Бұл музейде Сарысу ауданының қилы тағдырларынан сыр шертетін тарихи жәдігерлер өте көп. Музейге аудан мәдениеті мен экономикасының көтерілуіне, дамуына үлкен үлес қосқан Т. Мақашевтың есімі берілген.

Т. Рысқұлов аудандық тарихи-өлкетану музейі. 1983 жылы Еңбек Қызыл Ту орденінің иегері, өлкетанушы Әміре Сұлтанбековтың бастамасымен ұйымдастырылған тарихи жәдігерлер көрмесі бүгінде Т. Рысқұлов ауданының тарихын насихаттайтын музей ретінде қызмет атқарады.

Шу аудандық тарихи-өлкетану музейі. Шу ауданының орталығындағы Төле би ауылындағы тарихи-өлкетану музейі облыстық музейдің Шу аудандық бөлімі болып 1986 жылы алғаш қоғамдық негізде құрылса, 1988 жылы ресми түрде жұмыс істей бастады.

Музей ареалы тек қана жәдігерлерді жинау, сақтау, халыққа насихаттаудан тұрмайды, музей сонымен қатар жалпы қоғамның ағартушылық, мәдени дамуына да тікелей ықпал етеді. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі бұл қызметтерді лайықты атқарып келеді.

Алманкулова Ж.А.¹

¹Жамбылский областной историко-краеведческий музей

Тараз, Казахстан

e-mail: osken_91_92@mail.ru

ЖАМБЫЛСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ – ХРАНИЛИЩЕ ЦЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ

Аннотация. Жамбылский областной историко-краеведческий музей считается одним из старейших и уникальных музеев Казахстана. Музей, открытый в 1931 году, в 1970-е годы был включен во Всесоюзный туристический маршрут, а с 1977 года начал принимать иностранных туристов. В этот период выставочная площадь музея составляла всего 328,5 квадратных метров. В первые годы открытия музея археологические находки считались ценными реликвиями. В настоящее время этнокультурно-исторический комплекс «Древний Тараз» имеет общую площадь более 4000 квадратных километров, а публику обслуживают 4 выставочных зала, состоящих из 2 этажей. В фонде музея хранится около 50 каменных изваяний. Фонды музея сгруппированы в 9 коллекций: археологическая, нумизматическая, материальная, книжная, документальная, этнографическая, графика, скульптура, фотография. С учетом всех отделов в музее хранится более 75 тысяч артефактов. Кроме того, работают 6 городских и 4 районных отделов музея. Значительное внимание уделяется представлению сведений о становлении музея, истории уникальных экспонатов, городских и районных ведомств.

Основной целью статьи является популяризация истории музея, ценности значимой уникальной коллекции, деятельности, а также роли и значения в древней истории нашего народа. Особый акцент в работе сделан на представление отдельных выставочных залов музея, так как главный показатель работы музея – его экспозиции и коллекции. Представлена краткая информация о городских подразделениях музея: картинная галерея, центр Д.А.Конаева, творческий центр Асанали Ашимова, зал Славы, научно-исследовательский центр по бауыржановедению, дом-музей К.И.Скрябина. В работе подробно описывается история экспонатов, представленных в залах.

Для цитирования: Алманкулова Ж.А. Жамбылский областной историко-краеведческий музей – хранилище ценных памятников нашей национальной истории // Мәдени Мұра. 2024. №1 (104). 139-150 с.(Каз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.11>

Almankulova Zh.A.¹

¹Zhambyl Regional Museum of Local Lore

Taraz, Kazakhstan

e-mail: osken_91_92@mail.ru

ZHAMBYL REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE IS A PLACE OF PRICELESS EXHIBITS OF NATIONAL HISTORY

Abstract. Zhambyl Regional Museum of Local Lore is considered one of the oldest and unique museums in Kazakhstan. The museum, opened in 1931, was included in the All-Union Tourist Route in the 1970s, and since 1977 began to receive foreign tourists. During this period, the museum's exhibition area was only 328.5 square meters. In the early years of the museum's opening, archaeological finds were considered valuable relics. Currently, the ethnocultural and historical complex "Ancient Taraz" has a total area of more than 4,000 square kilometers, and the public is served by 4 exhibition halls locating on 2 floors. The museum has about 50 stone sculptures in its collection. The museum's funds are grouped into 9 collections: archaeological, numismatic, material, book, documentary, ethnographic, graphics, sculpture, photography. Taking into account all departments, the museum houses more than 75 thousand artifacts. In addition, there are 6 city and 4 district departments of the museum. Considerable attention is paid to the presentation of information about the formation of the museum, the history of unique exhibits, city and district departments.

The main purpose of the article is to popularize the history of the museum, the value of a significant unique collection, activities, as well as the role and significance in the ancient history of our people. Special emphasis is placed on the presentation of individual exhibition halls of the museum, as the main indicator of the museum's work is its expositions and collections. Brief information about the city divisions of the museum is presented: the art gallery, the D.A.Konaev Center, the Asanali Ashimov Creative Center, the Hall of Fame, the research center for bauyrzhanology, the K.I.Scriabin House Museum. The work describes in detail the history of the exhibits presented in the halls.

For citation: Almankulova Zh.A. Zhambyl regional museum of local lore is a place of priceless exhibits of national history // Madeni mura. 2024. №1 (104). 139-150 p. (in Kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v17.i1.11>

Автор туралы мәлімет:

Алманқұлова Ж.А., ғылыми зерттеу жұмыстарын қамтамасыз ету бөлімінің (тарих, археология, этнография) меңгерушісі, Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейі, Тараз, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Алманкулова Ж.А., заведующий отделом обеспечения научно-исследовательской работы (история, археология, этнография), Жамбылский областной историко-краеведческий музей, Тараз, Казахстан.

Information about the author:

Almankulova Zh.A., head of the Department of Research Support (History, Archaeology, Ethnography), Zhambyl Regional Museum of Local Lore, Taraz, Kazakhstan.

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 03.41.91: (<http://grnti.ru/> сілтеме бойынша анықталады)

***Мұсырманқұл П.Б.¹**

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
Астана, Қазақстан

*e-mail: pmusilmankul@bk.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ СҮЙЕК КОНЬКИЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан территориясынан табылған қола дәуірінің сүйек конькилері туралы айтылады. Мұндай олжалар көбінесе қоныстық ескерткіштерде кездеседі. Коньки сияқты сүйектен жасалған бұйымдарды қолдану туралы әртүрлі пікірлер бар. Ол туралы О.А. Кривцова-Гракова, А.М. Оразбаева, М.Қ. Қадырбаева, С.А. Семенова, т.б. ғалымдардың қорытындыларында қарастырылады. Садчиков, Шағалалы, Мыржық, Бұғылы 2, Түрген 2 қоныстарынан табылған қола дәуірінің сүйек конькилерінің сипаты мен қолданылуы талданады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорындағы Мыржық қонысынан 1980 жылы табылған сүйек конькилер зерттеудің негізгі нысаны болып табылады.

Сонымен қатар қола дәуіріндегі сүйек конькилер мен этнографиялық кезеңге жататын сырғанауға арналған сүйек бұйымдарының арасындағы дәстүрлі сабақтастық мәселелері де қарастырылған... [180-200 сөз]

Кілт сөздер: қола дәуірі, қоныстар, сүйектен жасалған құралдар, коньки, сойшаңғы... [8-10 сөз / сөз тіркестері]

МАҚАЛАНЫҢ НЕГІЗГІ МӘТІНІ

Мақаланың негізгі мәтіні келесі құрылымдық элементтерді қамтуы керек:

- Кіріспе
- Материалдар мен зерттеу әдістері
- Тақырыптың зерттелу дәрежесі
- Талдау
- Алынған нәтижелер
- Қорытынды
- Әдебиет

Мақалаға қойылатын негізгі талаптармен журнал сайты арқылы таныса аласыздар. Журналға мақалалар <https://madenimura-journal.kz/> сайты арқылы қабылданады.

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЬИ

МРНТИ 03.41.91: (определяется по ссылке: <http://grnti.ru/>)

***Мусырманкул П.Б.¹**

Национальный музей Республики Казахстан,
Астана, Казахстан

*e-mail: pmusilmankul@bk.ru

О КОСТЯНЫХ КОНЬКАХ ЭПОХИ БРОНЗЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье говорится о костяных коньках эпохи бронзы, найденных на территории Казахстана. Подобные находки чаще всего обнаруживаются в поселенческих памятниках. Встречаются различные мнения о применении костяных изделий типа коньков. Среди них были рассмотрены выводы ученых О.А. Кривцовой-Граковой, А.М. Оразбаева, М.К. Кадырбаева, С.А. Семенова и др. Проанализированы характер и функции костяных коньков бронзового века из поселений Садчиков, Шагала, Мыржык, Бугулы 2, Тургень 2. Костяные коньки из фонда Национального музея РК, найденные в поселении Мыржык в 1980 году, являются основным объектом нашего исследования.

Также рассмотрены вопросы традиционной преемственности между костяными коньками бронзового века и костяными предметами для катания, относящимися к этнографическому периоду... [180-200 слов]

Ключевые слова: бронзовый век, поселения, костяные орудия, коньки, сойшангы... [8-10 слов/словосочетаний]

ОСНОВНОЙ ТЕКСТ СТАТЬИ

Основной текст статьи должен содержать следующие структурные элементы:

- Введение
- Материалы и методы исследования
- Степень изученности темы
- Анализ
- Полученные результаты
- Выводы
- Литература

С основными требованиями оформления статей вы можете ознакомиться на сайте. Статьи в журнал принимаются через сайт <https://madenimura-journal.kz/>.

SAMPLE FORMAT OF AN ARTICLE

MPHTI 03.41.91: (it is determined by the link: <http://grnti.ru/>)

***Musyrmankul P.B.¹**

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Kazakhstan

*e-mail: pmusilmankul@bk.ru

ABOUT THE BONE SKATES OF THE BRONZE AGE OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article considers the bone skates of the Bronze Age, discovered on the territory of Kazakhstan. Such findings are most often found in the settlement sites. There are different opinions about the use of bone products such as skates. Among them, the conclusions of scientists O.A. Krivtsova-Grakova, A.M. Orazbayev, M.K. Kadyrbayev, S.A. Semenov and others were considered. The nature and functions of the bone skates of the Bronze Age from the settlements of Sadchikov, Shagalaly, Myrzyk, Buguly 2, and Turgen 2 have been analyzed. The bone skates from the fund of the National Museum of the RK, found in the Myrzyk settlement in 1980, are the main object of our research study. As well as the issues about the traditional continuity between the bone skates of the Bronze Age and bone skating items related to the ethnographic period have been considered.... [180-200 words]

Keywords: Bronze Age, settlements, bone tools, skates, soyshangy... [8-10 words/word combinations]

THE MAIN TEXT OF THE ARTICLE

The main text of the article should contain the following structural elements:

- Introduction
- Materials and methods of research
- The degree of study
- Analysis
- Results
- Conclusions
- References

You can find the basic requirements to articles on the website. Articles in the journal are accepted through the website <https://madenimura-journal.kz/>.

Журналдың құрылтайшысы және меншік иесі –
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі

11.03.2020 ж. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркелген. Куәлік №KZ74VPY00021104

Бас редактор – Сыдыков А.Ж.
Жауапты редактор – Султанова А.К.
Редакторлар – Оспанова А.К.,
Рубас А.,
Ақпанбекова Ғ.Р.
Суретші-дизайнер – Смайлова А.Б.

Редакцияның мекен-жайы:
010000, Астана қаласы,
Тәуелсіздік даңғылы, 54,
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі
6-блок, 6-қабат, 618-бөлме

Байланыс телефондары:
+7 (7172) 91 90 35; 335, 663, 664, 641 (ішкі)
Журнал сайты: <https://madenimura-journal.kz>
e-mail: journal.madenimura@gmail.com

Журналдың Instagram
парақшасына QR-код

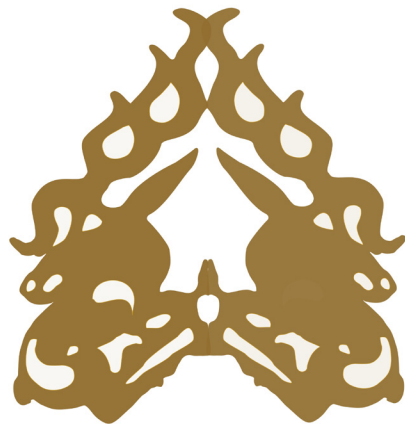
Журналдың Facebook
парақшасына QR-код

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

Басуға 15.03.2024 ж. қол қойылды.
Пішімі 205 x 275 мм. Офсеттік басылым 4 + 4.
Шартты баспа табағы 16,62.

Таралымы 200 дана

«Big Dream» баспаханасында басылды.
Баспахана мекен-жайы:
Астана қ., Байсейітова к., 114/2
377-074, 87024848813.

**Ұлттық құндылықтарымызды
насихаттап, рухани
қазыналарымызды ұлықтауға
үн қосып жүрген «Мәдени мұра»
ғылыми журналына жазылыңыздар!**

Журнал жылына 4 рет шығады

**Журналдың газеттер мен журналдар
каталогындағы индексі – 75 379**

«Қазпочта» АҚ, «Астана-Пресс» ЖШС

